I-386

ԲԱՅԱՌԱԲԱՐ 5 ԶՐՈՒԵ

ԱՐԵՒԵԼԵԿՆ ԹԱՆԿԻՐ

ԵՌԱՄՍԵԱՑ

ԱԶԳԱՅԻՆ

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

1908

ԱՌԱՋԻՆ

ԽՄԲԱԳԻՐ-ՏՆՕՐԷՆ

Մ. ՄԱՍՈՒՐԵԱՆ ՈՐԴԻ

ԻԶՄԻՐ

M. & M. HASGALIAN Gds Smyrne

Բովանդակութիւն

ԽՄԲ.	Քանի մը խօսք	1
Յ. Գ. ՄՐՄԸՐԵԱՆ	Լրագր. Ներքահայերուն մէջ	3
ՄՈՒՇԵՂ ԵՊԻՍԿ.	Պարտականութեան Հաւատքը	21
Ս. ՏԻՒՍԱԲ	Ցիշատակ Բարեկամութեան	26
ԿԱՐՕ	Ձամբուն վրայ	27
Յ. ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ	Կամք եւ դաստիարակութիւն	28
Կ. ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ	Տրամախօսութիւն	36
Ռ. Յ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ	Ցաւիսեն ոկան հրեայն	44
Ա. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ	Մոխիր եւ մախր	46
ՍԻՊԻԼ	Մոռնա՛լ	52
ՏՕՔ. Յ. Տ. ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ	Բժշկութեան հայրը	53
Տ. ԱՍԼԱՆԵԱՆ	Կենաց պայքարը	57
Զ. ԵՍԱՅԵԱՆ	Պարապ գերեզմաններ	69
ԶԻՖԹԷ - ՍԱՐԱՖ	Վոհմակին զոհը	73
Ռ. ՈՐԲԵՐԵԱՆ	Մաղթանք	85
Ա. ՆԱՒԱՐԵԱՆ	Ֆրանս. մեծագոյն տրամերգակը	86
Մ. ՄԵԹԱՐԵՆՑ	Անտիպ բանաստեղծ մը	92
ԱԼՓԱՍԼԱՆ	Բեռնաբարձը	100
Ն. Հ. ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ	Լառոշֆուքոյ եւ իր Առածները	102
Գ. ՁԱՐՈՒՀԻ	Գիշերը	107
Յ. ԱԼՓԻԱՐ	Հուսկ բանք	109
ԱՆԱՅԻՍ	Սիրելի փոքրիկ աղջնակի մը	114
Ս. ԴԱՒԹԵԱՆ	Տաճկահայ թատրոնը	115
Մ. ՈՒՂՈՒՐԼԵԱՆ	Ժող. հարազատ գաւակը	125
ԼՈՒՍԻ ԳԱՍՊԱՐ	Կանացի մտածումներ	132
Մ. ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ	Ուրուականը	135
ԽՄԲ.	Համաշխարհ. արձագանք	140
»	Խմբագրին էջը	144

ՊԱՅՄԱՆՔ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՁԱՒԱԹԱԹԵՐԹ	ՁԱՒԱԹԱԹԵՐԹ եւ ԵՒԱՄՍԵԱՑ		ԵՓԱՄՍԵԱՑ
ՏԱՐԵԿԱՆ 50Ղ. 12 Ֆ.	ՏԱՐԵԿԱՆ	65 Ղ. 15 Ֆ.	ՏԱՐԵԿԱՆ 25 Ղ. 6 Ֆ.
ՎԵՑԱՄՍ 25 Ղ. 6 Ֆ	ՎԵՑԱՄՍ	35 Ղ. 8 Ֆ.	ՎԵՑԱՄՍ
ՄԷՆ ՄԻ ԹԻՒ 1 Ղ.			ՄԷՆ ՄԻ ԹԻՒ 7 Ղ.

ՔԱՆԻ ՄԸ ԽՕՍՔ

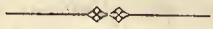

Այս տեսակ ստուար ու շուրջ գրական ԵՌԱՄՄԵԱՑի մը վաղուց ձեռնարկել մտադրած էին, սակայն զանազան պարագաներ արգելք եղան մեր փափաքին:

Մեզի շնորհուած Կայս. բարեհաճ արտօնագրին զօրութեամբ, իրաւունք ունինք Ա. ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՄԱՄՈՒԼԸ շաբաթն երկու անգամ հրատարակելու, բայց մինչեւ այսօր գոհացած ենք անգամով մը միայն, ուստի եռամսեայի մը հրատարակութեամբ՝ մասամբ գործադրած ըլլալ կը կարծենք՝ մեզի շնորհուած իրաւունքն, միւս կողմէ գոհացուցած՝ Ա. ՄԱՄՈՒԼի հաւակիր ընթերցողներն, որոնք փութացին իրենց շնորհաւորութիւնները յայտնել մեզ, առաջին աւթիւ որ ծանուցինք մեր այս ձեռնարկի որոշումը:

Ինչպէս արդէն ըսինք ուրիշ առթիւ, Տաճկահայոց մէջ չենք ունեցած ստուար ծաւալով ամսեայ կամ եռամսեայ հանդէս մը. այս գրական թերին ահա գոհացնելու յանդգնութիւնը կունենանք այսօր, ամէն կարելի եղածն ընելով, մեր ոյժերու եւ կարողութեան համեստ սահմանին մէջ:

Չենք ուզեր խօսիլ մեր այս առաջին թիւին պարունակութեան վրայ, բնականաբար զովեստներ չենք կրնար հիւսել մեր այս անդրանիկ թիւին եւ զայն պատուող ազնուական գրական արտադրութիւններուն վրայ:

Եւ սակայն չենք կրնար անտեսել պարտականութիւն մը՝ որու վրայ անցողակի յանդրադառնալ, ամենամեծ պարտաքանցութիւն մը պիտի նկատուէր մեզի համար:

Այդ պարտականութիւնն է՝ հրապարակային շնորհակալութիւններ յայտնել առանց բացառութեան ու խտրութեան ամէն անոնց՝ որոնք սիրայօժար ընդունեցին մեր հրաւէրը, կարեւորութիւն տուին մեր ձեռնարկին, ուզեցին քաջալերել մեզ եւ առանց սեթեւեքի, առանց բծախնդրութեան, առանց կանխակալ մտածումներու,

առանց պահանջկոտութեան, առաջադրեալ պայմանների ու խրծ-
ծանքներու՝ պատասխանեցին մեր բերանացի ու գրաւոր հրաւէրներուն, պատուեցին այս առաջին թիւն եւ խոստացան նաեւ պատուել այս առաջինին հետեւեալ միւս թիւերը իրենց ներկուն յօդուածներով:

Մեր ընթերցողները պիտի գտնեն այս էջերուն մէջ խոհուն եկեղեցականներու հոգեբանական յօդուածներուն մով, աշխարհական իմաստասէրներու ուսումնասիրութիւնները, փափուկ ու զոյգրիկ մտաներէ տղուած զգայուն տողերու մով, կեանքի իրական տեսարաններու պատկերացումը, վաղուան օտար գրականութեան առնելիք մայրերուն հետ, այժմու օտար վարպետներու վրայ ճնշապատութիւններ: Հայ գրագրութեան հայելացումին մոտ, սիրուն վիպակներու հոյլ մը, հայ թատրոնի պատմութեան տակ՝ ժամանակի հրահանգիչ արտասութիւն մը, անծանօթ մնացած տաղանդի մը պարգումին մով՝ անտիպ հոգեցուցիչ նամակ մը, արձակ բանաստեղծութիւններու փունջին մէջ՝ ֆերդուածներու սիրուած թերթիկներ:

Վերջապէս՝ մեկ խօսքով՝ անկարելին փորձեցինք, կարելին ի գործ դրինք եւ ուրախ ենք յայտնելու թէ մեր յոյսերն ի դերեւ չելան եւ մեզի պատուող գրագէտ-եկեղեցականներու, գրագէտ-կիներու եւ գրագէտ-աշխարհականներու կուգանք կրկին մեր անկեղծ շնորհակալութիւնները յայտնել:

Թէ ի՞նչ տեսակ ընդունելութեան պիտի արժանանայ մեր այս առաջին հատորը, թէ որքա՞ն պիտի հետաքրքրուին անով մեր հրապարակագիրներն եւ թէ որքա՞ն կարեւորութիւն պիտի ընծայեն անոր՝ իբրեւ գրական դժուարին գործ մը, կ'յուսանք թէ պիտի ունենանք հանոյքը՝ տեսնելու այս ամենը:

Այս առթիւ հարկ կա՞յ ըսել, թէ ամեն տեսակ ճնշապատութիւն, ուսկից եւ ո՞ր կողմէ ալ գալու ըլլայ, մինչ բարեբախտամ հակումով մը պիտի ընդունինք, երբ մասնաւոր դիտում մը կամ հակառակութիւն մը չնշմարենք անոր մէջ:

Եւ աւելի անկեղծ ըլլալու համար, որոշած ենք շաբաթաթերթ Ա. ՄԱՄՈՒԼի մօտաւոր թիւերուն մէջ հետզհետէ հրատարակութեան տալ՝ ԵՌԱՄՍԵԱՑիս նկատմամբ յայտնուելիք կարծիքներն եւ գաղափարներն փունջեր որոնց մէջ, — նորութիւն մ'ընելու համար, — զանց չպիտի առնենք նաեւ անանպաս կարծիքները:

Մեր այս «Բանի մը խօսքեր»ու ամփոփ ներածութենեն վերջ կ'բանանք մեր մեծապարգ աշխատակիցներու առջեւ ԵՌԱՄՍԵԱՑի էջերը:

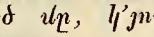

Ե. Գ. ՄՐՄԸՐԵԱՆ

ԼՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԹՈՒՐՔԱՀԱՅԵՐՈՒՆ ՄԷՋ
1840 – 1900

Որովհետեւ ցեղի մը պատմութեան հոգին կը խլրտի մանաւանդ իր մատենագրութեան ու լրագրութեան մէջ, հարկ կը համարինք թուրքահայոց լրագրութեան վրայ ամփոփել հոս քանի մը տեղեկութիւններ, տեսութիւններու համեմատութիւններ՝ ուրիշներու, և մեր կողմէն ալ ուրիշ աւիթի թողլով խօսիլ նաեւ 19րդ դարու Հայ մատենագրութեան վրայ։ Եւ արդէն ընդարձակ գործի մը մէջ մենք խօսած ենք բաւականապէս մատենագրութեան վրայ։

Լրագրութիւնը, ժողովուրդի մը ամէնօրեայ կամ շաբաթական այն շուտիկ ընթերցարանը, ունեցած է թուրքահայոց մէջ ոչ այնքան փառաւոր այլ և սակայն խոհեմ և տմուր սկիզբ մը։

Բուն թուրքահայ լրագրութիւնը՝ նախնական ընդհատ ու փասնաւոր փորձերէ մը [*] ետք (նախկին բողոքականաց «Շտեմարան»ը «Դիտակ Բիւզանդեան»ը «Ազդարարը Պոլսոյ» ու քիչ ետք Զմիւռնացի «Արշալոյս»ը)՝ սկսած մեր մէջ 19րդ դարու կէսին մօտերը՝ մինչ համարատուութեան աղօտ գաղափար մը և, Սկիւտարի ճեմարանին հաստատութեան առիթով, ժողովրդական լրատէր ու բանատէր հետաքրքրութիւն մը՝ կ'զգացուէին հրատարակեալ լուրերու համարատուութենց և բանասիրական տեղեկութեանց օր առուր աճող կարեւորութիւնը, և առ այն ամփոփ ու կո'ղիկ գէթ շաբաթական լրագրի մը պէտքը։ Ապա՝ այս պէտքը չեչտուելով հետզհետէ 1846ին լրագրութիւնն, առաջին անգամն ըլլալով թուրքահայերուն մէջ, առաւ սկիզբ մը կանոնաւոր և մշտական՝ երբ Յովհաննէս Տէրոյենց (Զամուրճեան), թուրքահայոց բազմահմուտը, հիմնեց իր աշխարհաբառ լրագիրն ընդ պաշտպանութեամբ Պատրիարքարանի։

Արդարև՝ բարերազդութիւն մըն էր որ, Վենետիկի Մխիթարեանց ակադէմական հանդէսէն ետքը, պոլսական լրագրութիւնը կը յանձնուէր հաստատուն սկիզբով այնպիսի անձի մը՝ որ պետական լեզուին հմտութեան վրայ կ'աւելցնէր իտալերէնի, ֆրանսերէնի, յունարէնի և ուրիշ արեւելեան լեզուներու հմտութիւն մը։ Անտենա-

[*] Կ. Պոլիսի առաջին հայ Թերթը՝ «Լրոյ Գիր Մեծի Տէրութեան Օսմանեան» (Թազվիմի Վաղայի) սկսած է 1832ին և դադրած 1833ին։ Ասոր օրինակը տեսած չըլլալով՝ գաղափար մը չենք կրնար տալ ո՛չ Թերթին ոգիին ոչ ալ խմբագրին վրայ։

գրական՝ և, ու ամէնէն կարևոր և նշանակելի հմտութիւնը նախնեաց (գրաբար) լեզուին կատարեալ պատմական տեսական ու բանասիրական մասը գիտութեամբ. Տէրոյենց՝ իր ժամանակին ամէնէն լուրջ և խոհեմ գրագէտ—մատենագիրն էր [*]։ Աշխարհաբար լեզուն, որ տակաւ առնելու վրայ էր ընթացիկ կալուած մը, ստացաւ իր ներհուն գրիչին ներքև՝ գրոչմ մը, հարազատ հայերէնի և ձև մը եփուն ասութեանց և բազմակողմանի դարձուածներու՝ հետեւելով մի՛չ ա-ւելի՛ նախնեաց օրհնեալ լեզուին առնական տարերաց քան եւրոպական եկամուտ իդեական ոճերու և ասութեանց։ Նոխադասութիւնները միշտ սրամաբանական պարզ ուղղութեամբ մը օձելու, օգտակարը, հաճելին ու պարկեշտն յատուկ գոյներով ներկայացուցանելու և ամէն պարագայի մէջ հաւասարիմ մնալու կրօնական ու բարոյական չինիչ սկզբանց՝ այս ամէնուն ճարտարարուեստ գաղտնիքն ունենալու էր անշուշտ մարդ մը, որ արդէն քառորդ դարէ մը հետէ թարգմանելով ասիական ու եւրոպական մատենագրութեանց մէջ, և հեղինակութեան ու թարգմանութեան մէջ արտադրած կարեւոր երկեր՝ կրնար կարդալ իրենց բնագիրներուն խոր մէջ Ս. Գիրքը, եկեղեցւոյ հայրապետները, Տակիտոսը, Հոմերոսը, Տիտոս Լիւիոսը, Թեոտրոսն և դասական ամէն հեղինակներն ու հանդէսները։

Թուրքահայոց այդ իրր առաջին թերթին քանի մը տարուան թիւերն աչքէ անցուցող մը պիտի տեսնէ որ վերոյիշեալ յատկութեանց մէջ գրեթէ անմուռազելի տեսած է ինք իրրև միայնակ (միայն երբեմն օգնական աշխատակցութեամբ Յովհաննէս Հիսարեան բանասէր երիտասարդին)՝ խոհեմաբար ու ճոմասիրաբար, մինչև որ 1848 ին ուրիշներ յաջորդած են իրեն՝ ոչ նուազ հաւաքական կարողութեամբ մը։ Եւ ասոնք ալ օժտուած անձեր էին, ժամանակին եւրոպակիրթ անձնաւորութիւններ.— Տոքթ. Ակերվիչէն էֆ., Մկրտիչ Ազաթոն, Նիկողայոս Զօրայեան, Գրիգոր Ազաթոն, Յակոբ Կրճիկեան և այլք, որ կը չարունակեն նոյն թերթը տարի ու կէսի չափ։ և ապա դարձեալ կը յանձնուի Յովհ. Տէրոյենցի խմբագրապետութեան։ [**]

Այսպէս թուրքահայոց առաջին լրագիրը կանոնաւոր՝ խոհեմ ու գիտուն սկիզբով մը կը տևէ մինչև 1852 թուականը՝ երբ Պատրիարքարանի Գերագոյն ժողովը կը հրաժարի անոր ծախքը վճարելէն և խմբագրապետը թերթը վարելէն։ Անշուշտ նոր ոսնձգութիւններ ևս պատճառ կըլլան անոր դադարումին։

---

[*] Այս տիտղոսներով կ'ողջունէր՝ Տիւզեանց կողմէն Հ. Արսէն Կոմիտաս Բագրատունին, ինքնագիր նամակով մը, Յովհ. Տէրոյենցի խմբագրապետութիւնը, այս օրերէն նաև Եւրոպայի պանդոկական մամուլէն քանի մը հանդէսներ ու օրագիր մը՝ «Ինիվէռ-Մոնտ» և Կ. Պոլսի «Բռէս տօրիան»ը՝ գովել առած են՝ Յովհ. Տէրոյենցն իրրև լուրջ և իմաստուն գրող։

[**] 1849ին սկսած է Նիկոմիդիայի մէջ նոր լրագիրի մը հրատարակութիւնը, որ կարծենք տևած է քանի մը տարի։

Կ. Ս. Իւթիւճեան Փարիզէն նոր եկած, որ առաջ ալ աշակերտած էր Ճեմարանիս, Տէրոյենցի դպրոցին, կրնանայ արտօնութիւնը «Մասիս» անուն լրագրի մը և կրնկի նոյն տարին փետրվար ամիսէն հրատարակութեան՝ իբրև շարունակութիւն Յովհ. Տէրոյենցի թերթին։ Երիտասարդ գրագէտը, թէպէտ ոչ իր նախորդին չափ բազմահմուտ և բազմալեզու, լեցուն նորեկ ճաշակներով, կը յաջողի քիչ առնէն հաւաքել իր շուրջը նորոյժ աշխատակիցներ ու իրեն ձգել հասարակայ համակրութիւնը։ Լեզուի կողմէն աւելի ճկուն և կոկիկ ոճ մը, նորաթիւք առութիւններու, ֆրանսական ճարտար նմանութիւններ՝ կուտան անոր տարաղի նոր փայլ, այնպէս որ քանի մը տարիէն կատարեալ յաջողութեան ճամբու մէջ կը դրուի «Մասիս» լրագիրն ալ։ Իրեն գլխաւոր աշխատակիցներ կունենայ՝ Օ. Բ. (օգնական բանասէր՝ Նիկողայոս Զօրայեան), որ կը գրէր վաճառականութեան և դաստիարակութեան վրայ ընդարձակ տեսութիւններ, Բարունակ Գրիգորեանց, Դ. Սիմոնեան, Մկրտիչ Աղաթն, Խ. Պ. Մխաքեան, Մատթ. Մամուրեան, մերթ ևս Տօք. Սերվիչէն էֆէնտի։

1851ին էր որ սկսաւ նաև հրատարակուիլ Պոլիս «Բանասէր» անուն հանդէս մը՝ խմբագրութեամբ Յովհ. Հիսարեան Երիտասարդին, որ թէ՛ լեզուի հարազատութեան թէ՛ հմտութեան կողմէն վար չէր մնար Կ. Ս. Իւթիւճեանէն ու իր աշխատակիցներէն՝ իր կուռ ոճովը տալով աւելի տեսական կնիք մը իր պատուական հանդէսին։

Յիշեալ նախաձեռն գրիչներն՝ իրենց անձնական նկարագիրովն ալ ունէին նշանակելի առաւելութիւններ մը, որ գլխաւոր աղբիւրներն եղած են իրենց սկզբնական և սկզբնասիպ նախամանութեանց։ Անոնք՝ մանաւանդ յանձին կը կրէին ոսկի պատուաղգայութիւն և ազամանդ խղճմտանք մը, ուրկէ յառաջ կ՚աղբերանար ինչ որ բարի է ու ճշմարիտ։

* * *

Զմիւռնայի «Արշալոյս»ը կը շարունակէր այս միջոցին՝ թէպէտև ոչ Կ. Պոլսի լրագրաց հաստատութեամբ և պարտնակութեամբ։ Անոր խմբագիրը՝ Ղուկաս Պաղդասարեան՝ իրեն հզօր աջակից ու խմբագրական ունէր Կ. Պոլսոյի մեծ վարժարան Ռուբէն Անդրէասեանը, որ Զմիւռնայի նոր գրագէտներուն հայրն եղած էր։ Իսկ Կ. Պոլսի «Մասիս»ը՝ վերոյիշեալ վարժ գրողներու ձեռքով կը շարունակէր օր օրի անձնական ու հանրական փորձերու յաջողութիւններով և կը տևէր մինչև 1860 ծանր ուղղութեամբ մը, մինչ կուսակցական կրնայոյզ խնդիրներ դեռ գոյութիւն չէին ունեցած հանրական նիւթերու մէջ։ Միւս կողմէն Յովհ. Տէրոյենց ևս կ՚սկսէր հրատարակել իր «Զօհալ» անուն թուրքարարբառ պարբերականը՝ գլխաւորապէս փոքր Ասիայի թուրքախօս հայերուն համար խմբագրուած

և մանաւանդ կրօնական ու եկեղեցական նիւթերու վրայ, որոնց մէջ խմբագիրին ձեռնհաս մասնագիտութիւնն առած դարձած էր։

«Մասիս»ի և «Զօհալ»ի միջև տեղի ունեցաւ կրօնական երկար վիճաբանութիւն մը՝ հռոմէական եկեղեցիին հայ եկեղեցիէն էական տարբերութիւն մը ունենալուն և չունենալուն վրայ՝ Վենետիկի Մխիթարեանց աբբահայր Հ. Գէորգ Հիւրմիւզեան արքեպիսկոպոսի մէկ խստական գրութեան առիթով։ Յովհ. Տէրոյենց կը գրէր տարբերութեան էական չըլլալուն վրայ իր եկեղեցական փաստաբանութեամբն, իսկ «Մասիս» հակառակը՝ քիչ մը ծանր ու ծաղրական ոճով և իր կողմն ունենալով ազգին երիտասարդ ու անիրաւէտ մասերը. այս վէճ երկարեցաւ կռիւի մը յանգելու ասոլճան՝ մինչև որ Պարիարքարանն արգիլեց։

Ինք Յովհ. Տէրոյենց ալ՝ 1857ին իր ընթերցողներուն թելադրութեամբ փոխեց դպրձեալ իր հանդէսին անունն «Երևակ»ի և լեզուն պարզ աշխարհաբառ հայերէնի, զոր չարունակեց չրջան ընդ մէջ ընդհատումներով՝ մինչև 1866 թուականը։ Այս հանդէսին մէջ երևցան ընտիր յօդուածներ՝ Տէրտուդիանոսի նախագրութեանց, Լեզուաց գիտութեան, Լուկտանիտոսի Ցաղագս մահու հաշուոյ, Մովսէս Խորենացիի, Արմաշի վանքին, Իշխանութեանց եւ անհաւասութեան ծագմանց, Էնի վրայ՝ որ ունին մատենագրական ու խմաստասիրական արժէք մը և ազդեցին ժամանակին գաղափարներուն վրայ համոզող և փաստաբանող ոգիով։

1857էն 1860 թուականը Թուրքահայ լրագրութիւնը կ'ընթանայ անօսր և պարզ այլ հաստատուն ուղղութեամբ մը, ուր ծաղր, թեթևութիւն, խմաստակութիւն, անբարոյականութիւն և ասոնց լծորդ կիրք ու դիրք դրեթէ բնաւ չունին մուտ։ Այդ 8–10 տարիի չրջանը մեր գրականութեան և լրագրութեան համար եղած է հանդարտ և խմաստուն ժամանակամիջոց մը, որ պատիւ կը բերէ գրողներուն։ Աշխարհաբառը՝ թէ՛ դպրոցներու, թէ՛ հրատարակութեանց մէջ կ'առնէ աւելի որոշ հարուստ և ընթացիկ դէմ մը, որչափ որ ալ վտարանդի ձեռնարկներ կ'ըլլան քանի մը նորասէրներու միջոցով՝ խոտորեցնելու համար զայն լեզուական անհարազատ նորոգութեանց քաոսին մէջ։ Մանաւորներու քմահաճոյքին անբանաւոր բերմանց արդիւնք՝ ատոնք կ'անհետին ինքնին հասարակաց ողջմտութեամբ նուիրագործեալ և հասարակաց ընդունած սահուն և հարազատ աշխարհաբառին հանդէպ։ Այս աշխարհաբառին քիչ նպաստ չեն բերեր նաև Զմիւռնիայի նորահաս դրագէտներն ալ՝ իրենց թարգմանութիւններով և հանդէս ու լրագիրներով, որոնք «Արշալոյս»էն ետք կ'երևին՝ «Արփի», «Դիմակ զաւեշտութեան» «Ցաւերժահարս», և ապա հետզհետէ «Գարուն», և վերջապէս խմբագրութեամբ Սարգիս Միրզայի՝ ուրիշ թերթ մը։

Գրական ու լրագրական հրապարակին վրայ բանող այս աշխար-

հաբառը, որ ցարդ հին է մեր աշխարհաբառին. իրեն կենդանի առաջնորդներ ունեցաւ 1840էն սկսելով՝ Յովհ. Տէրոյենցի, Կ. Ս. Իւթիւճեանի, Սերովբէ Զէյէնեանի (Սէրվիչէն), Խ. Պ. Միսաքեանի, Սա. Ոսկանեանի, Մատթէոս Մամուրեանի, Նիկողայոս Զօրայեանի, Ա. Մ. Գարագաշի, Հ. Արսէն Կոմիտաս Բագրատունիի, Հ. Գաբրիէլ Այվազովսքիի, Հ. Ամբրոսիոս Գալֆայեանի և Յովհաննէս Հիսարեանի անձերուն վրայ, վասնզի 19րդ դարու դրագէտներէն միայն սոնք էին՝ որ, քաջահմուտ գրաբառ մատենագրութեան ու եւրոպական դասական լեզուներու, մչակեցին ժողովուրդին ալ լեզուն հաւատար ճաշակով և կանոնաւորութեամբ տպրելով ժողովուրդին մօտ, ժողովուրդին հետ, և ժողովուրդին ուղղելով իրենց կրթիչ գրուածները. և սոնց հարթած ըարբառական ձևին վրայ էր՝ որ Հ. Արսէն Վ. Այտընեան օրինադրեց իր աշխարհաբառի գիտուն և կայուն կանոններն՝ իր գիտական ընդարձակ քերականութիւնով։

Կոկիկ և գիտուն աշխարհաբառով մը կը հրատարակուէր նաև Վիեննայի Մխիթարեանց վանքէն «Եւրոպա» անուն հանդէսը։

* * *

Այս ներհուն անձնաւորութեանց խմբագրութեանց քով՝ երևան եկան մերթ ընդ մերթ վաղանցիկ օրագիրներ, հանդէսներ ու տետրակներ ալ, որ թէ՛ դաղափարներու վախճութեամբ, թէ լեզուի ոլորուն աղայականութեամբ չեղան իրենց ժամանակին հետևելի օրինակներ, վայրի ծաղիկներու նման առ օրին փթթելով՝ առ երեկոյին թոշնած թօթափեցան անհետ անյիշատակ։

1860էն սաղ՛ն մանաւանդ երկրորդական տպագիրի տետրերու, թերթերու և հանդէսներու շարք մը ծայր կուտայ թուրքահայ մամուլին մէջ. սոսնցմէ, օրինակի համար, կրնանք յիշել «Բուրաստան», «Թուչնիկ», «Կիթառ», «Մուսայք», «Զայն», «Ծրրիի» և։ Այդ թերթերէն ամէնէն դիմացկունն հազիւ տարի մը չափ կեանք ունեցած է։ 1861ին գրական նոր պէտքեր, հայեացներ ի յայտ կուգան հրատարակչութեանց մէջ։ Գրական, քննական, բանասիրական հին յօդուածներ՝ տեղի կուտան վիճաբանական, կուսակցական, բանաստեղծական գրուածներու, և նախորդ հնգեակ մը վարպետներու յօդուածներովը մնած որուան աչակերտ գրիչներ հրապարակ կիջնեն՝ յաղուրդ տալու իրենց գրական հակումներուն, գաղափարներուն և կիրքերուն։ Այս առիթներով ծնած էր նաև սոնմին մէջ զաւեշտական հանդէս մը կծանող՝ խմբագրութեամբ Յ. Սրվանձեանի՝ «Մեղու» անուանով, որ ողջունուած էր նորերէն կարի քաջալերութեամբ և որուն կ՛աշխատակցէր ալ երբեմն իր բարձրութիւններէն Գրիգոր Օտեան։

Թէպէտ լուրջ, բայց Կ. Պոլիսի Մամուլէն տարբեր ուղղութեամբ մը կ՛սկսի հրատարակուիլ Զմիւռնայի մէջ «Ծաղիկ» անուն հանդէսը՝

կոկիկ աշխարհաբառով մը և փիլիսոփայական յաւակնութիւններով, խմբագրութեամբ երիտասարդ Գր. Զիլինկիրեանի որ կուտայ նաև առանձին ֆրանսական գլխաւոր մեծ վիպասանութեանց թարգմանութիւնները՝ Տէոֆեան ոսպարանէն։ Աւելի փիլիսոփայական, աւելի մաքրական ոճով մը աշխարհաբառի կ'սկսի «Սէր» անուն պարբերականն ալ, որու գլխաւոր փայլը կը հանդիսանան Ա. Մ. Դարագաշեանի ներհուն և հրահանգիչ յօդուածներն՝ ոսկեդարեան աշխարհաբառով մը, աւելի՛ հարուստ և կուռ քան «Երևակ»ի ու «Մասիս»ի լեզուն։ Ասոնց հետ կը հիմնուի նաև հանդէս մը «Կիլիկիա» (Փունջ), որ ի սկզբան քանի մը տարի «Մասիս»ի հաւասար խնամքով կը հրատարակուի Պոլիսի մամուլէն. կը հիմնուի նաև թուրքարարբառ «Միւնասիբ-Մանղումէ»ն՝ խմբագրապետութեամբ կեսարացի Կ. Փանոսեանի և կ'ըլլայ Ժողովրդին, մանաւանդ կեսարացիներու, էնտաֆ մասին փաղոի թերթը. այս թերթին կ'աշխատակցի սպա Օգսէն Խոճասարեան Սամաթիայցին ալ, որ գիտէր գէթ անգլիերէն լեզուն։ Եւ այս շրջանը կ'ըլլայ 19րդ դարու թուրքահայ լրագրութեան ամենէն փայլունը եթէ ոչ բովանդակութեամբ ամենէն ճոխն և գիտունը։

Վերոյիշեալ շրջանին կը վերաբերի նաև «Ժամանակ» անուն հանդէսը՝ խմբագրութեամբ Ս. Պ. Բաբազեանի, որ ժամանակին խօսուն հայկաբաններէն էր։ Մինչեւոյն ժամանակ կ'երևին նաև պարբերական հրատարակութիւններ օրական խնդիրներու վրայ «Յայտարարութիւն» անունով՝ յայտարար այլևայլ կարծեաց, զորս տիրոջով կը կարդար ժողովուրդն և որոնց թիւը կը հասնի 100ի մը։ Ասոնց նախօրինակն եղած էր՝ Սկիւտարի Ճեմարանին ընդարձակ յայտարարութիւնը դամկօրէն, զոր 1840ին գրած էր Յովհ. Տէրոյենց։

1860էն 1867 [*] հետզհետէ իրարու յաջորդող Սարգիս, Գէորգ և Պօղոս պատրիարքներու օրերուն որոնց առաջինը պանդոկական եկեղեցական մը, երկրորդը փառասէր և փառաշուք արքեպիսկոպոս մը և երրորդն հմուտ և վարչական վանական մը (Արմաշեան) էր, հանրային հրատարակութիւնք ունեցած են հետզհետէ յաւելուն կարևորութիւն հանդէպ ժողովուրդին. այդ օրերուն երկու հազարի մը կը հասնէր ի Պոլիս լրագիր ու հանդէս կարդացողներու թիւը, մինչ 1850-55ին հազարն իսկ երկբայելի էր։ Անոնց մէջ տարբերուած խնդիրներն են ընդհանրապէս ընտանեկան, վարչական ու կրօնա-փիլիսոփայական. զուտ բանասիրականը չատ քիչ տեղ կը բռնէ, ան ալ գրեթէ միայն «Սէր» պարբերականին մէջ Ա. Մ. Դարագաշեանի գրիչին տակ, որ դեռ վարձու բռնուած չէր Կ. Պոլիսի Պայպըլ-Հաուղի միսիոնարներէն։ Նոյն ատենի հրատարակիչ խմբագիրք՝ բաժնուած երկու խումբի՝ կ'սկսին առնել իրարու հանդէպ

[*] 1860ին Մ. Գ. Տէյիրմէնճեան կ'սկսի հրատարակել Կ. Պոլիսի մէջ «Արևելեան Դար» անունով հնգեռամսօրեայ հանդէս մը, որ կը դադրի 1862ին։

ոսոխ գիրք։ Առաջին խումբին պատն է Յովհաննէս Տէրոյենց՝ իր հնագիտական, եկեղեցական ու լեզուագիտական անսպառ հմտութեամբն և հոմէականութեան հետ հաշտ իրաւախոհ միտումներովը։ Իրեն իբր հետևորդ են «Ժամանակ», «Փունջ» ու քանի մը անանուններ։ Երկրորդ խումբին վարիչն է «Մասիս» իր յղկեալ աշխարհաբառովն ու վիպական և ֆրանսական աղպղպեղով, ու իրեն հետևորդ են՝ «Մեղու», «Ծաղիկ», «Մուսայք» ևն։ Գէորգ Պատրիարք և իր վարչութիւնն՝ առելի թեարկու կը թուին այս երկրորդ խումբին, զոր մտերիմ պաշտպանութեամբ կը խրախուսեն նաև Պետրոս աղայ Խորասանճեան ու Տօքթ. Սերվիչէն էֆէնտի, մինչ Սարգիս ու տպա Պօղոս պատրիարքները, իրենց կցորդ պաշտօնեայներով, թեարկել կը թուին «Երևակ»ի հին խումբին, որուն պաշտպան են նաև լրելեայն հին ամիրաներու և եկեղեցականներու մնացորդները, մանաւանդ Պալեան Կարապետ ամիրան և Տատեան Պօղոս ու Յովհաննէս պէյերը՝ իրենց համակիր հետևորդներով։ «Սեր», «Միհնասի» կամ «Մանդուսէ» ու ա՛յլ քանի մը թերթեր՝ կը հրատարակուին յաճախ տարբեր ու չէզոք ուղղութեամբ մը, և հազիւ երբեմն մերթ այս մերթ ան խումբի հետևելով։ Իրենց գործածած աշխարհաբառն ալ՝ բոլորովին կազմակերպուած ու վերջին անկուածն առածի պէս է՝ խմբագրողաց ճաշակին, հմտութեան և նախասիրութեան չափերով իրարմէ զանազանեալ։

Երուսաղէմի յուզումներուն հանդարտելէն ետև ալ՝ սկսած է հրատարակուիլ նոյն վանքէն «Սիոն» հանդէսը՝ Տ. Սաւալանի և տպա Մելքիսեդեկ Մուրատեան վրդպ.ի խմբագրապետութեամբ՝ հնախօսական, բանասիրական և բանաստեղծական պարունակութեամբ, որուն սիրողաբար կը խնամարկեն Մխիթարեան ուսեալ մանն և Եսայի պատրիարքն Երուսաղէմի։

Եւրոպական արձակ վէպերու թարգմանութիւններ, քանի մը կարող գրագէտներու ինքնագիր հեղինակութիւններ, թատերգութիւններ, ատենախօսութիւններ՝ տակաւ հասցնելու վրայ էին։ Կ. Պոլիսի երիտասարդութեան մէջ, խումբ մը բազմաթիւ գրողներու, որ աչխատակցեցան հետզհետէ վերոյիշեալ լրագիրներուն, մանաւանդ «Մասիս»ի՝ գրելու և ճառելու քաջալերեալ մարմաջով մը, հազիւ երբեմն արժանապէս առաջնորդուած կարողներու մականովը։ Վոլդերի, Ս. Տիմայի, Էօժէն-Սիւիի, Վիկտոր Հիւկոյի բազմահատոր վիպասանութիւններն իրարու ետևէ լոյս կը տեսնէին Կ. Ս. Ի թիւճեանի և Զմիւռնայի ծանօթ գրագէտներուն ձեռքով։ Զմիւռնայի որ կաթողիկոսաց առաջնորդներու, Տէր Յովհան Վանանդեցիներու, Ռուբէն Անդրէաս Փափազեանններու օրերէն՝ Հելլէն տաղանդով վարժուած հին լեզուի հարստութեանց և ընտրելացած բանաստեղծիկ նոր բերումներու՝ այս միջոցներուն (1860-1875) կը յաջողէր մարդիկ ու մանաւոր աշխարհաբառով մը ընծայելու ընթերցասէր հասարա-

կութեան իր ճարտար թարգմանութիւններն և զգայնիկ հեղինակութիւնները։ Պաշարուած այս հրատարակութիւններով՝ նոր գրողներու խումբ մը երևան կուգար ճոխացնելու թուրքահայ լրագրութիւնը իր նորոյժ յօդուածներով և օգնելու հին խոնջած խմբագիրներու թարգմանական ու բանասիրական նոր ձեռնարկներով։ 1868-9ի միջոցներն սկսաւ հրատարակուիլ ի Կ. Պոլիս «Մամուլ» զաւեշտական հանդէսը պատկերազարդ, ուր բայի անգրագէտ խմբագիրներէն՝ ամէն գրող, որ ոխ մը, քէն մը, կուսակցութիւն մը, սիրելութիւն կամ ատելութիւն մը ունէր, կուգար հեղուլ իր ծիծաղը, ծաղրը, կիրքը, արհամարհութիւնն և անհամ կամ համով խեղկատակութիւնները։ Այս «Մամուլ» տևեց մինչև 1882, իսկ իր խմբագիրին եղբայրն, Աբրահամ Այվազեան, մինչև քսաներորդ դար կատարեց հայ խմբագիրներու և Պատրիարքարանի պաշտօնէութեանց հանդէպ Իսուսի ճարպիկ դերը։

Կ. Պոլիսի «Մամուլ»էն ետքը կը հիմնուէր, դարձեալ Զմիւռնայի մէջ «Արևելեան Մամուլ»ը՝ տնօրինութեամբ Մատթէոս Մամուրեանի, որ վիպական, հնագիտական, տոհմային, եւրոպական, քննադատական իր պաշարներուն վրայ կ'աւելցունէր նաև օրագրական ու քաղաքական Անգղերէն պերճ լեզուին հմտութիւնն ալ։ Որով կրցաւ կարճ միջոցի մէջ, Կ. Պոլիսի հին փորձագէտ խմբագիրներուն հաւասար և յաճախ անոնցմէ աւելի լեզուական և հմտական կորովով՝ փայլեցունել իր պատուական հանդէսը, ցայն վայր միա՛կը թուրքահայոց մէջ, Յովհ. Հիսարեանի «Բանասէր»էն [*] ետք, որ պարբերական ըլլալուն համար, լեզուի չղուտ այլ նմանող սահունութեան՝ կրցաւ միացնել դիտելու, խորհրդածելու, քննադատելու, թարգմանելու տաղանդաւոր ոգի մը տրամաբանական բայց և յաճախ դրդռիչ։

1866էն ի վեր դադրա՛ծ էր վաղեմի «Երևակ» հանդէսը, դադրա՛ծ էին կարգ մը մակաբոյծ թերթեր ու հանդէսներ ալ, ինչպէս Բարիզէն հրատարակուած դեղեցիկ «Մասեաց Աղաւնիներ», զոր կը խմբագրէին Հ. Գաբրիէլ Այվազովսքի ու Ամբրոսիոս Գալֆասեան՝ ֆրանսերէն ու հայերէն, դադրա՝ էր նաև «Նոյեան Աղաւնի»ն Կ. Պոլիսի, զոր կ'հրատարակէին Գրիգոր էֆ. Մարկոսեան և Սահակ էֆ. Ասլրոյ՝ աշակերտները Զմիւռնայի Ռ. Անդրէաս Փափազեանի։ Որով լրագրական ասպարէզն ի Պոլիս մնացած էր գրեթէ բոլորովին «Մասիս»ի, վանդի «Մանդումէ» ու «Մէճմուայը Հալատիս» կը հրատարակուէին հայագիր թուրքաբարբառ։ Այս անխափանարար յաջողութեան առիթն հակակշռելու և ժողովուրդին ընթերցասիրութեան դիւրամուտ ճարակ մը մատուցանելու պատեհը չվրիպեցաւ Եռանդուն Սամաթիացիին աչքէն, Օգոստոս Խոճասարեան, դժբաղդաբար

[*] Հիսարեանի այս հանդէսը, ութ տարուան դադարէ մը ետք, 1859ին նորէն հրատարակուեցաւ՝ կարծենք տարիի մը չափ՝ նոյն անձին ձեռքով։

անմատենագէտ և մի՛այն անդղերէն լեզուին ծանօթ, իր ծնողաց՝ իր ծնողաց՝ համբաւեալ եռանդնոտութեամբ նետուեցաւ խմբագրական ասպարէզը, հիմնելով «Օրագիր» թերթը, որ թուի պօլսահայոց առաջին հայերէն լրագիրն է հանապազօրեայ։

* * *

Թէպէտ շատ սրամարտական չթուիր մեզի պատմական և իմացական յեղուածներն ու շրջանները բաշխել տուեալ թուականներու մը վրայ, բայց իրերու բերումով կը տեսնենք որ բուն 1870 թուականէն կ'սկսի հայ լրագրութեան մէջ ճարտարիւսական, բանաստեղծական ու վիճաբանական յորդութիւն մը, փոխան հմտականին ու բանասիրականին, որ կը տիրէր ցայն վայր մանաւանդ մինչև 1865 հմուտ և բանասէր խմբագրողներու ձեռքով։

Եւ արդէն առած ալ է՝ թէ «Որչափ բանաստեղծ ըլլանք այնչափ կը տուժենք փորձառութեան և հմտութեան կողմէ, ու փոխադարձաբար»։ Հոդերանական այս ճշմարտութիւն մեր մէջ ալ չէր կրնար անարդիւն մնալ՝ մինչ մտաւորական զուարթ և խօսուն երիտասարդ կեանք մը, արժանաւոր բանաստեղծ պատրիարքի մը հովանաւորութեամբ, կը փթթէր, կը ծաղկազարդուէր գրողներու և խօսողներու յորդեալ բաղմութեան մը միջոցով։ Գրել, վիճիլ, վերջապէս խօսիլ։ 1870էն ետք այս ճլուզլուն երևոյթն է որ կը հանդի իր գագաթնակէտին։ Լրջագոյն և զգուշագոյն վանական հանդէս մըն ալ կար այս միջոցներու, որ կը հրատարակուէր Արմաչի Զարխանէն և ուր Յովհ. Տէրոյենց ալ հրատարակեց քանի մը պատմական ու թարգմանական ընձեռուած։

Իսկ ի Պոլիս՝ հանապազօրեայ «Օրագիր»էն քիչ ետք՝ հետզհետէ լոյս տեսան նոր օրաթերթեր ու շաբաթաթերթեր [*]. — օրաթերթ մը՝ Մ. Մէլիքեանի խմբագրութեամբ, «Թատրոն» զուարճտական շաբաթաթերթը՝ Յ. Պարոնեանի ձեռքով, «Միմոս»ը, «Լոյս»ը՝ նախ Հմայեակ վրդ. Դիմաքսեանի, ապա Մ. Գարիամանեանի խմբագրութեամբ, «Նորագիր»ը, «Ծիածան»ը, բողոքականաց «Աւետարեր»ը ու «Դիտակ»ը, քիչ ետքը «Թէրճիմանը Էֆքեար» թուրքաբարբառ՝ տնօրէնութեամբ Տիգրան Ճիվէլէկեանի. այս վերջինը չմնաց իր համբաւը Յովսէփ Վարդան փաշայի քաղաքական յօդուածներով։ Այս թուրքաբարբառ օրաթերթը կը հրատարակուէր հայ հռոմէականներու կողմէն երբեմնի «Մէճմուայը Հավատիս»ի տեղ, զոր արժանապէս կը խմբագրէր ինք ներհուն Վարդան փաշայ՝ փորձագէտ և հմուտ քաղաքական իրերու, պատմութեան, անդղերէնի, թուրքերէնի, ֆրանսերէնի և հայերէնի։

Վերոյիշեալներէն շատը, բացի Վարդան փաշայէն, պատարաստը-

[*] Ասոնցմէ առաջ է 1869ին սկսած «Եփրատ» լրագիրը, որ տևեց մինչև 1872։

ւած չէին օրագրութեան բազմաճիւղ ծանօթութեանց և ճկուն ոճին՝ դէթ իրենց երկց կախարդներուն հաւասար չափով, այլ ընդհանրապէս օրուան ու ժամուան մարդիկ՝ փորձառութեան կողմէն գրեթէ աղքատ իմաստասիրապէս ու ըստ այնմ կարևորին ու լաւագոյնին անտեսող միշտ անդիտակցապէս՝ կրցան սակայն մինչև ութ տասը տարի տևել չարունակել եռանդուն և շահաւէտ գործունէութեամբ մը՝ շնորհիւ ժողովուրդին մէջ նոր մղում առած ընթերցասիրութեան։

Վիճաբանական արձակութիւն, գրիչի անչափ յարձակողականք, մերթ չատ անպատշաճ որակմունք և յիշոցեալ համեմունք ու մեծ մեծ խօսքերու անխորհուրդ սովորութիւն մը՝ ըստ բաւականին և մասնաւանդ ըստ բաղդի կը ճարակեցուցնէին այն ամէնօրեայ թերթերը՝ հակառակ զայն վարողներուն առնմանափակ կարողութեանց։ Եւրոպական լուրերու ի դէպ ուանոիէպ թարգմանութիւններ, դպրոցական անվերջ խնդիրներ, վարժապետական և բանաքննական խնդրածանք, առաջնորդական վէճեր, մեքենայութիւններ, սուտակապաստութիւնք անդամ՝ օր աւուր աղէկ կը համնէին պարապ մնացած սիւնակները լեցունելու այն օրախերթերուն որոնց դրաչարք վարժուած էին՝ գէթ կէս ժամն անդամ մը՝ «ձեռագիր ձեռագիր» գոչել իրենց ամոլ խմբագիրներուն երեսին։ Այս լրագրողներուն մէջէն՝ բաւականաւարժանիքով մը՝ Յ. Պարոնեանաց, որ կը վարէր ու կը խմբագրէր «Թատրոն» զատչատթերթը՝ քանի մը տարի հանդիսացուց, կարողութիւն մը ինքնատիպ՝ իր համով ու եփուն երգիծաբանութիւններովն և Ջոջերով, որ Յ. Սրվանձեանը մոռցունելու մը չափ ժողովրդական նացուցին իր անունը։ Այս շրջանին գրողներուն մէջ կարողներ էին նաև՝ Պօղոս Պառնասեան, Նիկողայոս Թիւլպենտճեան, Եղիա Տէմիրճիպաշեան, Ռ. Յ. Պէրպէրեան, Տիգրան Մանավեան, Տիգրան Ա. դամեան («Թէրճիմանը Լիֆքեար»ին մէջ) և այլք։

* * *

Հիներէն ալ մի՛այն «Մասիս», վաղեմի լրագրութեան հրապարակէն դէպի նորը ձգուած հաստատեալ սիւնի մը պէս, կը տևէր բացառիկ պատիւով մը՝ շնորհիւ իր կոկիկ լեզուին, փորձառութեան, զգոյշ ընթացքին և իր կարող բաժանորդներուն արմատացած յարգանքին, այլ դրեթէ միշտ նաև նշանաւոր նորերու անհանդարտութեան, մանաւանդ Օգոստոս Յովհաննիսեանի ողբալի գրիչին։ Վասկենդանի բառերուն վրայ երկարաձգեալ վէճ մը «Փունջ»ի հետ՝ պատ մը հրապարակ իջնելուց Փարիզեն նոր դարձած Խ. Պ. Միսքեանն ու Յովհ. Տէրոյենցն իսկ իրեն դէմ և Ա. Մ. Գարագաշեանն անտարբերարար, ու աղմկեց բանաստեղծները քաշքշուք մեղադրութիւններով և փիլիպեաններով։ Բայց դարձեալ «Մասիսի» մէջ վայելչա դէս կերևէին օրուան կարող գրիչներու յօդուածներն ու տեսութիւնները,

գաղտնական չնորհքով թղթակցութիւններ և մերթ գիրանական ակադեմականներու պատուական ճառերուն հատարիմ թարգմանութիւնները։

Վենետիկի Մխիթարեանց հանդէսն ալ՝ բաղորեալով պատուաբեր երեսնամեակ մը՝ կը շարունակէր տակաւին իր հին պատարագն ոյժերով որ Հ. Եդուարդ Հիւրմիզի, Հ. Աբրահամ Ճարեանի և նմաններուն ակադեմական գրիչները կը փայլեցուցէին երբեմն, նոր վարդապետներու գրուածներուն քով, իրենց մեծարելի ատարագրութեամբ գեղագրական ու պատմական շահեկան յօդուածներ՝ հին, պարզ, դիւրահաս, գիտուն ոչխարհաբառով։ Զմիւռնոյի «Ա. Մամուլ»ը կը հրատարակէր ամսէ ամիս իր ամուր և փորձագէտ հեղինակութիւններն և թարգմանութիւնները, պղտական կծող թղթակցութիւնները Շահնազարի՝ ոչ դունուելք ստուերած ըերելով Կ. Պոլսի լրագրութեան և ոչ դուն ուրեք օրինակուելով և օրինագրուելով անոնցմէ։ Մատթէոս Մամուրեան, Փարիզի Մուրատեան վարժարանին յաջող աշակերտն ու Զմիւռնոյի մեծկակ գրագէտը, մէկ կողմ թողլով իր քիչ մը դէպ ու պարտադէտ ոգին, 1870 էն 1880 եղած էր մեծ թարգմանիչն ու հրատարակիչը բոլոր թուրքահայերուն, «Մասիսէ»ն ալ չափ մը վեր։

1880—1881ին «Թէրճիմանը Էֆքեար» թուրքաբարբառ թերթը գրեթէ ելնք մասովը վերածուած էր հայերէնի, մանաւանդ գրաբառ ոչխարհաբառի շեղուապայմարին առիթով, որուն վրայ հրապարակագրեցին հոն գլխաւորապէս Ա. Մ. Գարագաշեան, Զաղէք Խանճեան (Սիպիլ), Յ. Գ. Մրմրեան, մինչ Բիւզանդ Բէշիկեան՝ նախնեաց մատենագրութեան ոչ այնքան ներհուն այլ ճարտիկ հրապարակագիր մը, որ «Թէրճիմանը Էֆքեար»ի օգնական խմբագրութենէն անցած էր «Մասիս»ի օգնական խմբագրութեան, իր ընկերներովը կը գրէր վերոյիշեալներուն դէմ ինչպատաս ոչխարհաբառի դատին՝ Աւարանգղ դիցաբանական անունով։ Այս դիցաբանական վէճ բաւական յոգնեցուց Ա. Մ. Գարագաշեանի և հետևորդներուն գրաբառեան խումբը, և երկուստեք յամառութեամբ մնայ ամորոշ և անպարտելի՝ առանց պէտք մը ծգելու նոր Հոմերոսի մը երգելու համար այս մուսական քէնը՝ ժիր ու երիտասարդ դիք ու դիցուհի ընդդիմախօսներու։ Միայն պահ մը եւ՝ իրրև արդիւնք այս լեղուապայքարին ու թելադրութեամբ Յ. Գ. Մրմրեանի՝ բանալով պլուխը, մի՛ այն պլուխ մը, այս հոմերական հաղներգութեամբ ալ հրատարակուեցաւ «Ճաշակ տեսակէտն դպրութեան» գրաբառ հանդէսը, որուն Ողիսեան էր Ա. Մ. Գարագաշեան՝ երիտասարդացած իմն գրաբառեան այս վէճին ջերմութեամբն և Տելեմաքն՝ Յ. Գուրդէն, որ իր հայրագիր վարպետին գծած շաւիղին վրայէն՝ քանի մը տարի երկրորդական խմբագրութիւնն ըրաւ այդ բանասիրական հրատարակութեան։

Միջոց մը՝ խեղճ մարդուկ մը ձեռնարկեց «Մամուլ»ի նման զա-
ւեշտական հանդէսի մը հրատարակութեան ի Կ. Պոլիս, որ տեւեց
քանի մը ամիս «Լապտեր Դիւգինեան» անունով։ Իսկ «Բուրատան
Մանկանց» պատկերազարդ հանդէսը, ճաշակաւոր ձեւերով և ոճով
չարունակեց քանի մը տարիներ՝ մասնաւորապէս մանրերամ տղայոց
համար գողտրիկ նիւթերու պատկերներ զուգախառնելով արուես-
տօրէն։

Լեզուապայքարի անժամ վէճերէն ետք՝ «Մասիս», իր նոր օգ-
նական խմբագիրին ու ընկերներուն երիտասարդ գործունէութեամբ
և մեծցունելով իր վաղեմի սնտեսադէտ ծաւալն, իջեցնելով իր գի-
նը՝ մէկ քանի տարի եղաւ Կ. Պոլսի հրապարակին ամէնէն բանուկ և
համբաւեալ օրաթերթը՝ խափանուած ըլլալով «Օրագիր»ն՝ իր խմբա-
գիր հիմնադիրին մահով և նուազելով «Մանղումէ»ն՝ իր խմբագիրին
անօգնական մենութեամբն և դառն յանդիմանագրութեամբ։

Բայց վերջապէս 1883—4ին հիմնուեցաւ՝ զինքն հակակշռող ար-
ժանաւոր մեծ օրաթերթն «Արեւելք», ծաւալով և պարունակութեամբ
ալ լայն և ճոխ, նաև աւելի՛ պէսպիսաւոր, մինչև ցայն օր երեւցած
օրագիրներու ճոխագոյնն և քաղաքակրթագոյնը՝ տոհմային, վիպա-
կան, քաղաքական, լրատուական, առևտրական, բանասիրական
բազմազան ճիւղերով և բա՛ւն Կ. Պոլսական համեմով պատրաստուած՝
ձեռնհաս մասնագէտներու ձեռքով։ Քիչ ատենէն նոյնցուց «Մասիսի»
յաջողութիւնները, որ և իր հին խմբագրապետին աչքի տկարութեա-
նը պատճառով «Արեւելք»ի չահակցական վարչութեամբ անցաւ քանի
մը տարի ետքը բանասէր նոր խումբի մը, հրատարակուելով իբրև
հանդէս կիսամսեայ և չաբաթական՝ նախ 1884ին և ապա՝ դադարէ
մը ետք՝ 1887ին վերստին։ Ապա ուրեմն ալ այդպէս իբրև հանդէս
պարբերական՝ չարունակեց բանասիրաբար ու բանաստեղծաբար այլ
և այլ վարիչներու և գրողներու ձեռքին տակ՝ մերթ մանկավարժա-
կան, մերթ ուսումնական, մերթ բանագրական և քերթողական։

Միւս օրաթերթերն ալ հեզնեակ խափանեցան կամ ինկան՝ մինչ-
և «Մանղումէ»ն իսկ, բացի «Թէրճէմանը էֆքեար»էն, «Փունջէն» ու
«Աւետարեր»էն։ 1883ին սկսաւ «Երկրագունտ» հանդէսն ալ այլ և այլ
գիտնոց ու բանասիրաց խմբագրութեամբ, մինչ «Գրական և իմաս-
տասիրական չարժում» հանդէսը, խմբագրութեամբ Եղիա Տէմիրճի-
պաշեանի, զգայուն և բանաստեղծիկ ցոլքերով և ամպերով տեւեց
բաւական ժամանակ՝ յոռետես ու մելամաղձիկ իմաստասիրութեանց
նորանոր ծածանումներ մը շարժեցնելով ճշմարտապէս՝ մասնաւոր հա-
մակրողներու մը մտաւորականին հանդէպ։ Եղիա Տէմիրճիպաշեան
խմբագիրէ մը զատ՝ կրնար ըլլալ գրապէս ու բանաստեղծապէս չա՛տ
բան, այլ ինք ուզեց խմբագիր ալ ըլլալ։

Կ. Պոլսի «Երկրագունդ»ը մասնաւորապէս յիշատակելի է հան-
դէսներու մէջ, որ նախ Յ. Պարոնեանի, ապա Եղիա Տէմիրճիպաշեանի

անօրէնութեամբ տեւեց բաւական ժամանակ՝ գիտական և բանաստեղծական ուշագրաւ յօդուածներով՝ գլխաւոր աշխատակցութեամբ Ռ. Յ. Պէրպէրեանի, Եղիշէ վրդ. Դուրեանի, Գր. Զօհրապի և այլոց։

* * *

Իսկ Վենետիկի «Բազմավէպ»ը՝ նոր վարդապետներու ձեռքով քանի մը տարի բանաքննական և ուսումնական ուղղութեամբ շարունակելէ ետքն ըստ առաջնոյն՝ 1900էն ետք անցաւ նորագոյն և երիտասարդագոյն վարդապետներու մը ձեռք, որ ներքին արժէքին ոյժովը զարգացուցին և զարդարեցին անոր արտաքին ոյժը, փայլը միայն, մաքուր և վճիտ տպագրութեամբ, գեղեցկազարդ կազքով և ընտիր թուղթով... ։ Վիեննայի Մխիթարեանց «Հանդէս Ամսօրեան» ևս՝ ի սկզբան քանի մը տարի ճոխագոյն բանասիրական և բանաքննական ու հնախօսական պարունակութեամբ շարունակելով՝ հետզհետէ հնագրական անհամեմատ խտախօսութեամբ և վկայագրութեամբ կորսնցուց իր համոց զանազանակը, և դարձաւ եղաւ սակաւաթիւ մատնագիտաց և հետաքրքիրներու ճաշակը։

Յ. Պարոնեան իր վերջին տարիներուն հրատարակեց «Ծիծաղ» և «Խիկար» անուն զուարճատետրեր, ուր այս անգամ հելլենական համեմներով աւելի քաղցրացուց իր երգիծական սուր գրուածները։ «Մասիս» հանդէսն 1892էն սկսաւ դարձեալ շարունակել իբրև բանասիրական՝ մերթ կիսամսեայ, մերթ շաբաթական, նոր աշխատակցութեամբ Գր. Զօհրապի, Հրանտ Ասատուրի, Ա. Փանոսեանի, Գ. Ֆնտըքլեանի, Սիպիլի և խումբ մը ուրիշ նորահաս ճարտար գրիչներու, որ կրցան պահել զայն քանի մը տարի գեղարուեստական բարձրութեան մը վրայ։ Իսկ «Ծաղիկ» հանդէսն՝ անցնելէ ետք քանի մը ձեռքերէ՝ իբրև գեղարուեստի պարբերական 1895էն մինչև 1897 հրատարակուեցաւ բանաստեղծ խմբագիրի մը ձեռքով, որ յաջողեցաւ հրապուրել փափկաճաշակ ընթերցողներն իր յատուկ տաղանդով։ Այսպէս՝ այս նոր թերթերն ու հանդէսները, արշալոյսի խոստումներով և վերջալոյսի իրական վառքերով մը, քանի մը տարուան մէջ բոլորեցին գեղարուեստական շողշողուն ընթացք մը՝ լեզուի անպատրուակ զգացումներու և գաղափարներու, մանաւանդ բազմերանգ բացատրութեանց ու ճարտարութեանց կողմերով՝ գեղեցկութեանց ոսկեդար մը բանալով աշխարհաբառ լրագրութեան և գրականութեան։

Բողոքականք ևս ունեցան հանդէս մը գրեթէ բոլորովին կրօնական՝ «Բիւրակն» անուն, զոր կը խմբագրէր հին քարոզիչ պատուելի մը. իսկ «Աւետարեր» անընդհատ կը շարունակէր իր շաբաթական գոյութիւնը Ամերիկացի միսիոնարի մը անօրէնութեամբ և մերթ Ա. Գարագաշեանի մերթ ուրիշներու խմբագրութեամբ։

1896ին հրատարակուեցաւ՝ հանապազօրեայ նախ փոքրադիր յետոյ մեծադիր «Մասիս»՝ [*] վերջական աշխատակցութեամբ Հր. Աստուածատրի, Յ. Գ. Մրմրեանի ու Դր. Զօհրապի, որ գրական ու քանասիրական նոր պաշարներ մը բերին հայաբակաց։ «Մասիս»՝ իբրև հանդէս սկսաւ դարձեալ 1898ին և շարունակուեցաւ մինչև 1900ին անդին՝ դարձեալ Դր. Զօհրապի, Եղիշէ եպիսկոպոս Դուրեանի, Յ. Գ. Մրմրեանի, Ա. Փանոսեանի, Տիգրան Եկեղեանի, Յովհ. Գաղանճեանի և ուրիշ նոր բանասէրներու և բանաստեղծներու խնամեալ յօդուածներով՝ այլ սակաւ նուազելով անձնական ոտանաւորներու և միօրինակ խմբագրականներու և պատմուածքներու անձուկ և անկարևոր սահմաններուն մէջ։

Բիւզանդ Քէչեան, որ արդէն անուն մը չնուած էր իր շարունակեալ ու վճարեալ աշխատակցութիւններովը «Մասիս»ի, «Արևելք»ի մէջ, 1896ին վերջերը յաջողեցաւ հիմնել իւրանուն «Բիւզանդիոն» օրաթերթը, որ միւս օրաթերթերուն նուազելովը՝ քիչ տեսնի մէջ ձեռք ձգեց նիւթական և քիչ չատ իմացական առաւելութիւն մը, ցոյն օր անհամեմատ՝ մանաւանդ նիւթականը։ Անդրկական թերթերէ ածանցումներ և տեղական լուրերու նպաստաւորութեան առատութիւններ տուին այս նոր թերթին ալ առաջնակարգ օրագիրի մը վարկը։

Իսկ միւս հանդէսները՝ «Հանրագիտակ», «Լոյս», «Ծաղիկ» ամսաթերթ լուսաթերթ երգիծական կերպարանքներով շարունակեցին իրենց թարմատար դոյութիւնը՝ փոխ առ փոխ այլ և այլ նոր ու երիտասարդ, յաջող և անյաջող գրիչներու մը խմբագրութեամբ՝ մինչև որ հասան իրենց վերջին վիճակներուն՝ (1906) «Հանրագիտակ»ը զուտ աստուածաբանական ծիծաղելիանի, «Լոյս»ը՝ խմբագրութեամբ Բարսէղ Ծ. Վրդ. Լ. և պաշտպանութեամբ Սմեն Օրմանեան Ս. Պատրիարքի կրօնական խմբագրականի, «Ծաղիկ»ը՝ կանանց շարաթաթերթի։

«Սուրհանդակ» 1898ին մէջ հրապարակ եկաւ՝ անօրինութեամբ Տ. Ճիվէլէկեանի իբրև օրաթերթ, և ըստ բաւականին յաջողութիւն գտաւ ի սկզբան իբր ամսեայ օրաթերթ, մանաւանդ Քերոբէ Լիմոնճեանի (Լիմոնքէ) գործնական հմտեղ յօդուածներով, զոր մայրաքաղաքի եանաք ժողովուրդն և օտար լեզու չգիտցող վաճառականները կը կարդային շատ ախորժով, այլ երբ 1900էն ետք ուրիշ 10 փարանոց օրաթերթի մին ալ՝ «Մանգումէ»՝ երևցաւ, իբր հաւասարարժէք, բնաբար մասամբ նուազեցաւ իր յաջողութիւնը։ Այս վերջինին գլխաւոր խմբագիրներն եղան Եր. Տ. Անդրէասեան և Միսաք Քոչունեան, որոց քիչ չատ լուրջ յաջողութիւնները փնտրելի էր որ

---

[*] Նոյն տարին միջոց մը՝ «Մասիս» հրատարակուեցաւ Արմաշի միաբաններուն և Օրմանեան Սրբազանի կողմէն։

չվթարէին առընթեր խեղկատակ գրիչներ իրենց գռեհիկ լեզուով։[*]

«Արևելեան Մամուլ» ևս իր հիմնադիրին վախճանէն ետև՝ շարունակեց վարչութեամբ իր զաւակին, Հրանտ Մամուրեանի, և Ռ. Յ. Պէրպէրեան, Գէորգ Պուպլի, Յ. Ալփիար, Կ. Նաւասարդ, Ն. Ներսէսեան, Կ. Ստեփանեան ու նմաններ աշխատեցան անդգալի ընել հոն հիմնադիր խմբագրին յաւիտենական բացակայութիւնը։

*
* *

Ահա այսչափ՝ 1847էն ցայսօր հրատարակուած թրքահայ լրագիր ներու ծագումին, վարիչներուն, կազմութեան և՝ համառօտակի՝ նկարագիրներուն վրայ։ Յաւելուածիս մէջ չունինք դիտաւորութիւն ոչ լրագրաց պատմութիւն մը յօրինել[**] ոչ ալ անոնց ներքին գրական և իմաստասիրական արժէքն ի վեր հանել բանաքննաբար և մանրամասնաբար։ Միայն՝ յաւարտ գործիս՝ կը փափագինք ասով հին, միջին ու նոր մեր լրագրութեան վրայ գործնականի ու բարոյականի համեմատութիւն մը ընելով՝ թելադիր ըլլալ նորերուն բարիին, համեստին, լաւագոյնին։ Հասարակաբար նկատելով մեր դիտողութեան միջակէտէն՝ թէ՛ սկզբունքի, թէ՛ բարոյականի կողմէն, գէթ մինչև 1860, մենք կը գտնենք հին լրագրութիւնն աւելի՛ ամուր, աւելի՛ ներհուն և վայելուչ, թէպէտև յաճախ, ինչպէս և արդի լրագրութիւնն ալ, զուրկ գործնական, արուեստական և բարոյական նկարագիրէ, որով գործի մարդոց յարաբերական նպաստաւորութենէ մը միշտ հեռու և միշտ սահմանափակեալ վարդապետական վարժապետական գաղափարներու մէջ։

Կրօնքի խղճահար ատեանէն, դպրաւոր լուրջ դպրոցներէն, նաև եւրոպական ակադեմիկ մարզանքէն ելնող այդ հին հրապարակագիրներուն վրայ՝ կ'երևին ստէպ խղճմտութեան, համեստութեան, չափգիտութեան, պատուազգայութեան խանդաղատելի նշանները։ Միշտ պատկառոտ բարոյից հանդէպ՝ անոնք կրցան, ի սկզբան իսկ անդ, ոպասարկել իմացական համեստ բարձրացմանց դարգացումներու, բանասիրական, եկեղեցական, կրթական, վաճառականական ու երկրագործական նախաձեռն գրուածներով։ Նախնեաց մատենագրութեանց վեհ արտադրութիւններով և Յ. Յ. Պարթեղմիի (Ուղեւորութիւն Անապարհ եայ յԵղանդ՝ աննման թարգմանութեամբ Հ. Եդուարդ Հիւրմիւզեանի)

---

[*] Ո՛րչափ շատ՝ այնչափ անհամ, որչա՛փ անպատկառ՝ այնչափ զգուշալի ծաղրական ու զաւեշտական գրուածք միշտ նշան մը եղած են ժողովուրդներու անկումին և պատճառ անբարոյութեան, ըստ երևելի գրողներու և պատմագիտաց. (Տե՛ս Յ. Ոսկեբերան՝ մեկնութիւն Մատթէի, Պոսիւէ խօսք վասն տիեզերական պատմութեան, Թ. Մոմզէն՝ պատմութիւն Հռոմէական կայսրին։

[**] Այս կիսի պատմութիւն մը լոյս տեսաւ Վիեննայի Մխիթարեանց տպարանէն 19դ դարու վերջերը՝ ձեռամբ Հ. Գրիգորիս Վ. Քալէմքեարի։

Շաղոպրիանի, Կիզոյի, Լամբնէի, Էմէ Մարդէնի, Ֆենելոնի, Պոսիւէի, Ռոլէնի, Թիէրի ու նմանեաց ոճերովն և դալարիներովը մարզուած, անոնք գիտցան և ի դոր դրին համեստ օգտակարն համեստ հաճոյքին լծելու արուեստն՝ առանց երես տալու արատաւոր և կործանարար հաճոյքներու և անոնց գինովցուցող դերասանուհիներուն։ Կը բօնքի մասերուն՝ անոնք կը վերաբերուէին միշտ մեծարոյ երկիւղածութեամբ մը, մանաւանդ Մխիթարեանք, Յովհ. Տէրոյենց և մասամբ Կ. Ս. Իւթիւճեան՝ իր քիչ մը թուլցած խիղճին չափով։ Ընդհանրապէս ամուսնացեալ և նախանձախնդիր ընտանեկան պատիւի՝ անոնք կը խօսէին գիտակից գուրգուրանքով և նուիրական զգուշութեամբ, ու կը գրէին նոյնպէս եկեղեցական և ընտանեկան նիւթերու վրայ։ Ընդհանրապէս ժողովուրդին բարձր ու միջին դասերուն զաւակ և ընդհանրապէս մայրաքաղաքացի՝ անոնք յօժարակամ կը զոհէին ընկալեալ բարոյական սկզբանց իրենց անձնական շահը, և հրապարակի վիճաբանութիւնք հաղիւ երբեմն իվեր կերևէին՝ միշտ պատրաստ ու պատկառ կալով ի կարևորս համերաշխութեան մը. կարդալու է՝ ըմբռնելու համար այս ոգին՝ 1864ին կրօնական ժողովի առջև Տէրոյենցի ու Կ. Ս. Իւթիւճեանի միջև բանակցութեան մը ատենագրութիւնը, որ ապուած է նոյն տարուան «Երեւակ»ներուն մէջ։

Այս հին հրապարակագիրներէն երիցագոյնն իր սուրագրութեամբ խոստովանած ալ է տեղ մը՝ թէ «Ես երբեք չեմ մոռցեր իմ անձնական շահս և հոգերս. ես Աստուծոյ ձգած եմ հոգերս»։ Եւ բացի «Երևակ»ի ու «Մասիս»ի միջև տեղի ունեցած երկարատև վիճաբանութենէ մը՝ թուրքահայ հին լրագրութեան մէջ չենք հանդիպիր ուրիշ աչքի զարնելիք արտուղի բանավէճի մը, ուր տիրող կիրքն ըլլայ մեծ մասով անձնականը։

Այս երից խմբագիրներու վախճանն ալ պակեց իրենց չինարար երկիւղածութիւնն անփոխարինելի վարձքով մը։ Կրնանք վստահութեամբ ըսել իրենց համար՝ թէ Աստուած պակեց իրենց կեանքը քաղցր, համեստ ու արդիւնաւոր առողջութեամբ ու երկարակեցութեամբ, վարձատրելով այսպէս զանոնք ամէնէն չքնաղ պարգևով՝ կորովի կեանքով։ Ղուկաս Պալթազարեան՝ «Արշալոյս»ի խմբագիրը՝ իր անդրանկական գործունէութիւններէն ետք կնքեց իր ասպարէզն անխոտոր ծերութեամբ, նոյնպէս Կ. Պոլսեցի և Զմիւռնացի ջոջ տպագրիչները՝ Յովհ. Միւհէնտիսեան և Տէտէեան։ Յովհ. Տէրոյենց 150ի չափ երկասիրութիւններ ձգելէ ետք՝ անստգիւտ չունևորութեամբ ապրեցաւ 87 տարի՝ գրելով, կարդալով, առաջնորդելով։ Տոք. Սերվիչէն էֆ. նոյնպէս աւագանի պատիւներով ապրեցաւ 84–85 տարի։ Վարդան փաշայ՝ ասոնց մօտ։ Կ. Ս. Իւթիւճեան՝ ձգելով 25–30 հատոր ընտիր թարգմանութիւններ՝ միջակ դիրքով մը և անմուաղ պատիւով ապրեցաւ մինչև իբր 80։ Նոյնը կրնանք

ըսել նաև հրապարակագիր բանասէր կարողի Խ. Պ. Մխաքեանի և անմոռուն Սա. Ոսկանեանի համար։ Հ. Արսէն Բագրատունին, Հ. Գաբրիէլ Այվազովսքի ծանօթ են չատերուն, թէ ինչպէս ապրեցան և ինչ փառքով վախճանեցան։ Նոյնպէս Մատթէոս Մամուրեան՝ բազմաթիւ երկասիրութիւններով փառաւոր յուշարձան մը ոսնելէ ետք՝ վայելեց հասարակաց յարգանքը մինչև 70 ամ. տարիքը։ Ա. Մ. Գարագաշեան նմանապէս՝ թէպէտ տիրացած բաւական հարստութեան մը, սակայն չկրցաւ կամ չուզեց ալ վայելել այդ հարստութիւնը, կրօնաւորի չափեալ կենցաղով մը և անդուլ շահաբեր գործունէութեամբ ապրեցաւ 80 էն աւելի՝ իր վերջին տարիներուն ամփոփուելով իր խրոչած եկեղեցիին ծոցը։ Յովհաննէս Հիսարեան անստգիտ ծերութեամբ մը կը տանի դեռ իր անաղմուկ գործունէութեանց ոսկի բեռը մօտ՝ կարծենք 85ի։ Եւ այս կնքեալ պարագաներն ինքնին բաւական պերճախօս չէ՞ն՝ պատմելու ճշմարիտ աշխատաւորներու սահմանուած ճշմարիտ և անկասելի վարձքը, զոր ո՛չ ժանգ ոսկոյ, ո՛չ ցեց և ո՛չ օտիճ ապականեն։

Վերոյիշեալներէն չատերը կը վայելէին նաև՝ առանց քծնելու՝ կարող անձնաւորութեանց մեծարանքը. Յովհաննէս Տէրոյենց՝ քանի մը ամիրաներու և արհեստապետ ազգաներու բազմոցին վերին անկիւնէն կը ճօճեցուներ իր միքաղաղ մականը, Տօք. Սերվիչէն՝ արժանացաւ մինչև մեծամեծներու մտերիմ խորհրդականութեան. Վարդան փաշայ՝ իր պաշտօնակից աւագանիին, հռոմէական և ոչ հռոմէական կիրթ ու բարձր դասու հայերուն մեծարելին էր։

Կ. Ս. Իւթիւճեան՝ Պետրոս Խորասանճեանի, Սերվիչէնի և նմաններուն սիրելին եղած էր. Ա. Մ. Գարագաշեան՝ ազգին բարեկեցիկ ուսումնասիրաց և ամերիկացի գնահատող միսիոնարներու բացառիկ յարգանքը վայելեց մինչև վախճանը։

Այս երեք վարիչներուն յաջորդեցին՝ 1860էն ետք՝ մեծ մասով յախուռն կրտսեր դրիչներ, որ թէպէտ ըստ երևոյթին նոյնքան անշահախնդիր, այլ հմտութեան, պատկառանքի, չափաւորութեան կողմերէն շատ ետ մնացին անոնցմէ, որով իրենց ինչ ևիցէ գործը չունեցաւ տևական կնիք և իրենց կեանքը չարժանացաւ նշանակելի պրսակի։ Մինչև 1875 ոստոստոս եռանդով մը տևեցին անոնք և՝ վաղանցիկ օրական փառքէ ու յաղուրդէ զատ՝ ոչինչ շահեցան ու ձգեցին տևական, իրենցմէ շատ՝ և ոչ իսկ երկասիրութիւն մը թողուց՝ որ ըլլայ արժանի մօտաւոր իսկ ապագայի մը ընթերցման։

1880էն ետքն է՝ որ ծայր տուաւ քիչ մը աւելի լուրջ և հաստատ լրագրութիւն մը հետևող՝ առաջ՝ քիչ շատ տրամաբանող, այլ այս երևութական յաջողդիմութիւնը նսեմացուց հանդէպ անձնականին, երիտասարդականին, կուսակցականին՝ փայլուն զարտուղութիւններով, որ խոտոր կը համեմատին հասարակաց օգուտին նուիրեալ արուեստի մը սահմաններուն։ Արդարև՝ բանաստեղծութիւն, բանա-

սիրութիւն, քննաքանութիւն, լայնարձակ տեսութիւններ զանազան խնդիրներու վրայ՝ մշակուելոյն յաջողապէս նոր գրիչներէ, այլ մեծ շարժառիթը դրեթէ միշտ եղուրիւն ըսուածն էր ու տակաւ՝ տեղի տուաւ հրապարակագրական աղնուութիւնը. դրեթէ միշտ երկրորդական երրորդական ու չքական կարևորութիւն մը ունեցան կրօնական ու բարոյական սկզբունք, և դրեթէ միշտ պակսեցաւ աղնուական այն մեծ սկիզբը, որ պատիւ կրսուի և վեհ այն քանոնն ադամանդեայ, որ մաքուր խղճմտանք կը կոչուի։ Գեղարուեստի կողմէն ալ՝ 1885էն 1900 երևցող գլխաւոր հանդէսներն յաջողեցան արդարև յօրինել գրական գողտր ոսկեդար մը եւրոպական մանաւանդ ֆրանսական՝ նորագոյն հանճարներու ճարտար նմանութեամբ, այլ բուն օրագրութիւնն՝ հակառակ իր հարկեալ յորդութեանց՝ մեծ մասով դարձաւ եղաւ ալքիւր մը ապավայր շահադիտութեանց ու փառասիրութեանց և ատեան մը նոր գրողներու պատանի մուսաներու համար՝ ցոյցի, պերճանքի, շտապողութեանց, սիրասպասակութեանց և անձնական տաղ՛ յագեցումներու, ուր ինչ և իցէ կերպով՝ մանաւանդ դատաւորաբար ու բանաստեղծաբար՝ խօսիլն ու գրելն՝ յաղթանակ մը, առաքինութիւն մը, և լսելը՝ պարտութիւն մը կամ ոճիր մը կը համարուի։

Այսպէս՝ հոս կենքելով թուրքահայ լրագրութեան իբրև 60ամեայ գործունէութեան վրայ մեր այս համառօտ յաւելուածը՝ կը մաղթենք առ հասարակ մեր հրապարակագիրներուն համար բարոյական ու իմացական աւելի մխիթարիչ, յառաջադէմ ու համեստ յաջողութիւններ՝ հետևելով երիցագոյն նախորդաց արժանաւոր մասին գծած մաքուր՝ չափիլն և օգտուելով անոնց քիչ շատ աղնուական օրինակէն։

Ճշմարիտ յաջողութեան պայմանն է՝ ղաւ կողմեն չարունակել կատարելագործել նախորդաց անկատար ձգածը։ Ո՛չ եթէ մենք ենք որ վեր կը բռնենք արմատը, այլ արմատն է՝ որ վեր կը բռնէ մեզ։

ՄՈՒՇԵՂ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՒԱՏՔԸ

Երբ ուշադրութեան առնենք անցեալին ու ներկային բոլոր կրօնները, պիտի տեսնենք, թէ ամէն աւելորդապաշտութիւն ունեցած է իր ՀԱՒԱՏԱՑԵԱԼԸ (croyant)։ Իրենց դիքերէն մերկացած բոլոր մեհեանները, որոնք երբեմն ու այսօր մեռելային սոսկումով մը շրջապատեցին մարդկութիւնը, այդ՝ պարագան կը հաստատեն։ Պարտականութեան հաւատքը միայն չունեցաւ իր հաւատացեալներու բաւարար թիւը, որովհետև ա՛ն անդրշիրմի կրօնները պէս ո՛չ երազներ ծնցուց մարդկային հոգիէն ներս, և ո՛չ ալ չողոմիչ պատրանքներ տուաւ, որովհետև անողոք մնաց բնութեան օրէնքին նման, և գութի ո՛րևէ անձրև չկաթեցուց պարտազանցներու մրոտած ճակատին վրայ։ Պարտականութիւնը ո՛չ վերացականութիւն մըն է, և ո՛չ ալ բնազանցութիւն մը, չօշավելի ճշմարտութիւնն իսկ է ան. հետևաբար պարտականութեան հաւատքին. ուրիշ բառով պիտի կըրնանք ըսել ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՒԱՏՔԸ։ Անոնք որ իսկական մարդերէ պահանջուած նկարագրի ոյժը չունին, պիտի սիրեն չարունակ խաբուիլ, որովհետև այդ խաբկանքը մարդս կը խնայէ այն տագնապներէն, այն մաքառումներէն, որոնք անհրաժեշտ դարձած են՝ միշտ՝ պարտականութեան և ճշմարտութեան զոհուած հոգիներուն։

Չենք ուզեր քանդել բնաւ կեղծիքի ու աւելորդապաշտութեան սեղանները, որովհետև բիւրաւոր մարդիկ առանց հաւատքի պիտի մնային այն ատեն. չենք ուզեր քակել երազկոտ ընդունայնութիւններու խանձարուրքին մէջ օրօրուածներու ոսկեղէն կապերը, որովհետև հազարաւորներ այդ խանձարուրքէն դուրս տեղ մը պիտի չկըրնային գտնել իրենց գլուխը հանգչեցնելու. բայց՝ գոնէ անոնց համար, որոնք իրենց կուրծքին խորը «գիտակցութեան սրբավայր» մը ունին, գոնէ անո՛նց համար կուզենք մատնանշել պարտականութեան հաւատքը, որ ներկային ու ապագային ալ հաւատքը պիտի մնայ, երբ ծէսերը աճիւնացած ըլլան ա՛լ տաճարներուն ծոցը, ճիշտ ա՛յն ոսկորներուն պէս, որոնք մոխրացած են այսօր անհատական հոյադամբաններու (mausolée) խորը։ Երկուքն ալ — հոյադամբանն ու տաճարը— իրենց բոլոր չքեղութիւններով, գեղարուեստական բոլոր նրբութիւններով, պիտի մնան անցեալին յիշատակները, մէկը իբրև անհատական գերեզման, և մէկը իբրև դարաւոր մնոսիքներու, դարաւոր երազներու, աճիւնացած պատրանքներու հսկայ ու ընդհանրական չիրիմը։

Հասարակաց հաւատալիքը, պատրանքներու բովքին մէջ, ինքնախաբութեան նոյնութիւն մը կըստեղծէ ամբոխին համար։ Ճշմարիտ հաւատացեալները, սակայն, չեն անոնք, որոնք կը հաւատան անոր համար, որ ուրիշներն ալ կը հաւատան։ Ուրիշներուն հաւատալը, զօրաւոր և հիմնական պատճառ մը չկրնար ըլլալ մի՛ւր ալ հաւատալուն։ Ճշմարիտ հաւատքը անհատական համոզումէն կ'ծնի։ Հետևաբար անո՛նք միայն կրնան ճշմարիտ հաւատացեալներ նկատուիլ, որոնք անձնական փորձառկութիւն մը իրենց միջոց կը ծառայեցնեն, հասարակաց հաւատքին կարենալ մասնակցելու համար։ Հոս է, որ կ'սկսի կռիւը, անհատին պարտականութեան հաւատքը, որ պիտի հակասէ հասարակաց հաւատալիքի միութեանը։ Բայց ապահով ըլլանք, «երբեմն կռիւը, նոյն իսկ մարդկութեան համար միութենէն աւելի ապահով միջոց մըն է յառաջդիմելու»։ Երբ այս ճշմարտութիւնը որդեգրենք, այլևս դիւրին կըլլայ ըմբռնել քննադատութեան դերը նո՛յն իսկ կրօնական հաւատալիքներու, աւանդութիւններու, սովորութիւններու կալուածին մէջ։ Հոս այլևս նախապաշարումի համազօր, ու սկզբունքային éclectique փիլիսոփայութեան sens commun՝ը կը դադրի իր գոյութեան իրաւունքէն, պարզապէս ըլլալու համար ձերբազատուած ու խորհող անհատի bon sens՝ը, որ քննադատութեան անհրաժեշտ պայմաններէն մէկն է։ «Հարց Հետևողաց» կանոններուն 26ր դ.ը կ'ըսէ. «Եկեղեցւոյ հաւատ իմանալի է, և ո՛չ քննելի. իսկ կրօնքն քննեսցին բոլորովին»։ Ահա հոս փնտռելու ենք բուն իսկ քննադատութեան աղբիւրը։ Քննադատութիւնը ազօրիքի նմանցուցած են յաճախ. ազացուած ու ալիւր եղած ցորենը, չբաւնիր այլևս, քննադատութիւնով վերլուծուած հաւատալիք մը ալիւրի վերածուած ցորեն մըն է կըսեն չատեր, կը կորսնցնէ իր աճումի զօրութիւնը, իր ինքնաբերութիւնը (spontanéité) և կ'ըլլայ հասարակ նիւթ մը։ Կը մնացանէ, բայց չհրապուրեր. կը գոհացնէ, բայց հիացում, պատկառանք չազդեր քնաւ։ Իրա՞ւ, քնագէտը որ հմտութիւնը ունի քնական օրէնքներուն, իրա՞ւ է որ ո՛եւէ հոգեկան վայելք չզդար ծիածանի մը մեղմ հիւսուածքէն, որ կը նշմարուի խոնաւ օդի մը մէջէն սահող ճառագայթներէն. իրա՞ւ է որ բուսաբանը բան մը չզդար վայրի ծաղիկի մը բաժակը թերթատուած ատեն. կամ կենդանաբանը՝ փեթակի մը խորը շարուած մեղրածոր բջիջներէն։ Անծանօթին հրապոյրը ընդհակառակն, եթէ իր մէջ ունի տարտամ ու վայրենի հրայրքը բոլոր անհեթեթութիւններուն (absurdité), ճանչցուած հրաշալիք մը, դրական ճշմարտութիւն մը իրմէն կը ճառագայթէ փիթիւնազարդ սքանչելիքը բոլոր վսեմութիւններուն, որոնցմէ այլևս անբաժան կ'ապրի գիտակցող հոգին։ Եւ եթէ աղացուած ցորենը՝ իր աճումի զօրութիւնը կորսնցնելէ վերջ, իբրև մնունդ մեր մարմինը կ'ապրեցնէ, ու կը նոյնանայ անոր հետ, քննադատուած ու վերլուծուած հաւատալիքն ալ՝ իր այլանդակութիւնը մերկանալէ վերջ՝ կը մնացանէ մեր հոգին,

կ՚ինքնանայ անով, և մեզի կուտայ ճշմարտութեան վայելքը։ Ով որ չէ՛ ընտելացած քննադատական վերլուծումին, և ինքզինքը կաշկանդած է մտքի աւանդութիւններով միայն, «մանուկներու կը նըմանի, իր ուժին սահմանը չէ կրցած զգալ տակաւին»։ Եւ մանուկի մը համար ճշմարտութիւնը գոյութիւն չունի դեռ, հրապոյր մը աւելի կ՚արժէ քան այդ ճշմարտութիւնը։ Մարդկութեան մանկութիւնն ալ մինչեւ այն ճամբով քալած է, մինչև ա՛յն թուականները, ուր մարդ ալեւս սարսռած է իր ձեռքով խորտակել զինքը ցանցող խորհուրդներուն, երազներուն, ցնորակոծ շոչականքին հիւսկէնները, խորհրդաւոր ճոխութիւններուն տեղ, ընդունելու համար բուն իսկ ճշմարտութիւնը, քանի որ ալ աւետարանական սկզբունք մըն է սա, թէ «ճշմարտութեան դէմ կարողութիւն մը չունինք, այլ ճշմարտութեան համար» (Բ. Կորնթ. ԺԳ, 8)։ «Աստղաբաշխութեան (astronomie) նոր սկսած տունն, կըսէ Հըքսլի, առուտան աստղերը հրճուանքի պարերգ մը կը լսեցնէին, և երկնային ձեռքեր կը վարէին մոլորակներու ընթացքը։ Այսօր աստղերուն ներդաշնակութիւնը կը լուծուի հեռաւորութեանց քառակուսին խոտորնակ ծանրականութեան (gravitation) օրէնքով. և մոլորակներուն ծիրը (orbite) կը վերածուի ա՛յն օրէնքներուն, որոնցմով տղու մը ձեռքով նետուած քարը կուգայ պատուհանի մը ապակին խորտակել։ Փայլակը Տիրոջը հրեշտակն էր, բայց այս վերջին տեսիներս, գիտութիւնը զայն մարդուն խոնարհ ալդաբարը չինեց»։

Ահա երկու բառերու մէջ ամփոփուած այն տարբերութիւնը, որ կը տեսնուի բուսնող ցորենին ու աղացուած ալիւրին միջև։ Այս տարբերութիւնը վերլուծած տեսնենս, կը փորձուինք հարցնել, թէ ո՞վ աւելի արժանիք, ո՞վ աւելի ինքնագիտակցութիւն ունեցաւ. ան որ աստղերուն մէջ երաժշտութիւն, և մոլորակներու շրջանին մէջ հրեշտակային մատ տեսաւ, ու ասաց, թէ ա՛ն, որ իրերը իրենց բնական վիճակին վերածեց, ու ամենէն հեռաւոր մարմիններուն մէջ ա՛ւելի տեսաւ ա՛յն օրէնքը, որ ամէն վայրկեան մեր վրայ ու մեր շուրջ կը գործէ։ Հաճոյքի վայրկեաններուն մէջ, ուր հոգեկան վայելք մը կուզենք ըմբոշխնել տալ մենք մեզի, հոգ չէ՛, թոյլ տանք որ մեր բանաստեղծ հոգին, մանուկ մարդկութեան երազներովը օրօրուի, և լսէ ա՛յն միւսնոյն երաժշտութիւնը, որ Դաւթի Սաղմոսաբանին լարերը թրթռացուց, թոյլ տանք, որ մեր միտքիք յարատեւնջութիւնը փայլակին մէջ տեսնէ այն լուսաթև հրեշտակը, զոր Մովսէս ու Աբրահամ տեսան, մին մորենիին ու միւսը իր վրանին առջև, ը այդ խորհինք թէ մարդ երազելով չկրնար բաւականանալ, խորհուրդը, ճշմարտութեան ծարաւը, բնական օրէնքներու իրականութիւնը, շարունակ զինքը իրենց պիտի քաշեն. և զգայական անուրջի մը դարթնումէն վերջ, մարդ պիտի ստիպուի ինքզինքը և զինքը վարող օրէնքները փնտռել բոլոր ա՛յն երեւոյթներուն մէջ, որոնք արբ-

համարհուած էին երբեմն, և որոնք վարագոյրներն են միայն յաւիտենական ճշմարտութիւններուն վրայ ձգուած։

Հոս բուն իսկ մարդկային պարտականութեան հաւատքը կ'սկսի դործել, և այդ հաւատքին, այդ ոյժին գործաւորներն անոնք են միայն, որոնք գիտեն կշռել ճշմարտութեան արժէքը և անոր դերը՝ մարդկային կենսական և անհրաժեշտ յառաջդիմութեանը մէջ։ Այս օր, եթէ մենք վերլուծենք մեր շուրջը գտնուողներուն հաւատալիքները, պիտի չկրնանք գտնել թերևս մէկը, որ ճշդիւտ, որոշ և բանաւոր եղանակով մը մեզի պատմէ իր հաւատացածը։ Կը խնդանք, երբ մեզի կը պատմեն, թէ հրաբուխներու մօտ ապրող վայրենիները այնպէս կը կարծեն, թէ «այս լեռներուն կրակները, իրենց նախնիքներուն խոհանոցին մէջ վառուած կրակներն են»։ Չենք կրնար ինքզինքնիս զսպել, երբ կը լսենք թէ Եսքիմացիները, ո՛և է նուագարան կամ երաժշտական գործիք՝ անասուն կը կարծեն, և կը հաւատան, թէ կառքն ալ ձիերու նման պէտք ունի խոտ ուտելու։ Շատ հեռուները չերթանք, սակայն, այդ տեսակ հաւատալիքներ փնտռել գտնելու համար. մեզմէն անո՛նք, որոնք կոյր թշնամիներն եղած են քննադատութեան, և գիտական վերլուծումին, մէկ մէկ Եսքիմացիներ են իրենց ըմբռնումներուն մէջ. խորտակէ անոնց մէկ նախապաշարումը, և ալ բան մը պիտի չգտնուի, որուն կարենան հաւատալ։ Ակէ առաջ գրուեցաւ, թէ կին մը բացարձակ անհաւատ մը եղած է, լսելով, թէ Աւետարանի աղքատ Ղազարոսը իրական անձնաւորութիւն մը չէ։ Բանիներ ունինք այսպէս, որոնք կը հաւատան առանց գիտնալու, թէ ի՞նչ բանի կը հաւատան, որովհետև իրենց մէջ պարտականութեան հաւատքին գիտակցութիւնը չէ արթնցած դեռ։

Այդ գիտակցութենէն զուրկ մարդը, աւելի արժէք կուտայ ենթադրութիւններու, և երևոյթի մը հանդէպ մտքին եկած առաջին կարծիքը իբրև ճշմարտութիւն դատանելու հակամէտ կը գտնուի։ Անոնք ենթակայներն (sujet) են ա՛յն կրօնքին, որ կարգ մը բնազանցական վարկածներ (hypotêse) իբրև իրականութիւն կը հրամցնէ իր հետևողներուն, և չթողուր որ տեսնեն յստակօրէն, թէ «արդի գիտութիւնը աւարտած է կրօնական վարկածներու աւերածը (ruine)», բուն հաւատքին տալու համար իր լրութիւնը, իր վառքը, իր կալուածը, ուր այլևս չկարենայ մտնել ո՛չ յեռասամուղ աւանդականութիւնը, և ո՛չ ալ կաշկանդողնախապաշարումը։ Վերջերս գերման բարձրաստիճան եկեղեցականի մը կողմէն Արդիականութեան կոնդակին դէմ գրուած սա տողերը, դարուն ոգին ճշդրտօրէն կը թարգմանեն, « . . . արտաքին աւանդութիւնները խառնուած են Քրիստոնէական Ցայտնութեան, և Քրիստոսի ուսուցման մէջ։ Այս պատմութիւնները կրնան հրապոյր ունենալ կիներուն համար, կամ քիչ ուսեալ և չինական մարդոց համար, բայց անոնք որ մտաւորական բարձր

մշակութիւն ունեցող հաւատացեալներու շարքին մէջ կը գտնուին, կուզեն որ իրենց հնազանդութիւնը պատճառաբանեալ ըլլայ և կ'ըմբոստանան միամիտ հոգիներու միայն հաճոյ եղող այս աւանդութիւններու դէմ»։ Ո՛չ կրօնքին և ո՛չ մարդկութեան նպատակը անհատները դէպի ետ մղել չէ՛ բնաւ. ժողովուրդէն ծնած քահանան, իր անցեալի ներշնչումներուն պինդ փարած, եթէ մանաւոր միտումը ունի զայն վերապրեցնելու, ալ մեզ չկրնար հետաքրքրել։ Հրէական և յունական հին պատմութիւնները մեզի ցոյց կուտան քահանային մօտ մարգարէն, որ անցեալին աղետաբեր սովորամոլութեան դէմ բողոքող ձայնն եղաւ, ապագայի, յառաջդիմութեան և զարգացումի ներշնչումովը առլցուած, որ կ'երազէ ու կ'ընդնըշմարէ, կը թափանցէ ու կը տեսնէ անհատներուն բուն կոչումը, իրենց մարդկայնական պարտքը կատարելու սահմանուած։ Բոլոր գիտունները, որոնք իրենց դարուն սքանչանքը խլելու խիզախութիւնն ունեցան, գիւտերու շարքով մը, բոլոր հոգետեսները, որոնք իրենց դարերու ապականութիւններու ծոցը՝ ապագայի մաքրութիւններն ու վսեմութիւնները քարոզեցին, բոլոր հետաղօտիչները, որոնք անծանօթ աշխարհներու գիւտին համար վտանգաւոր ճամբորդութիւններ կազմակերպեցին, ինծի համար մարգարէներ են, եթէ այդ բանը իր մէջ կը խտացնէ ապագայի ռահվիրայի մը կոչումը, և բոլոր այն թրթռումները, որոնք ներկային մէջ ապրող հոգիին խորը ապագային գաղանիքները կը խօսեցնեն։

Այսօր մանաւանդ, եթէ մարած է ամենուս մէջ պարտականութեան հաւատքի ներշնչումը, պատճառը այն է որ, միայն քահանան վարած է մեզ, ու մարգարէական օծութիւնը դադրած է մեր սրտին խօսելէ։ Ձայներու ներհակութեան մէջ մարդ գտնէ ընտրութեան մը պէտքը միայն կ'զգայ. բայց երբ քահանայային ձեւապաշտ ու արաբողամոլ արտաքնութեան հանդէպ չկայ ձայն մը, որ մեզ՝ իր կողմէն՝ դէպի մեր կոչումը առաջնորդէ, հո՛ն ալ կ'իյնանք ա՛յն սովորամոլութեան մէջ, ուր ո՛չ մէկ ձայն կը գօտեւորէ մեզ, տարբեր ուղղութեան մը մէջ փորձելու մեր կարողութիւնը։ Մարգարէական չունչին տակ, այսինքն սոսկ ապագայի տեսլականովը օժտուած պարտականութիւնն է, որ կրնայ արդիւնաւորել մեր կոչումը։ Ասկէ դուրս եղած ո՛չ մէկ ձգտում, ո՛չ մէկ խիզախութիւն, նոյն իսկ ո՛չ մէկ կրօնք կրնայ մեզ ներշնչել, ու տալ մեզի ա՛յն մեծ հաւատքը, որ պարտականութեան և ճշմարտութեան հաւատքը ըլլայ։

ՍՐԲՈՒՀԻ ՏԻՒՍԱՔ

ՅԻՇԱՏԱԿ ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹԵԱՆ

Առ Տիկին Գր. Զիլինկիրեան

Հոգի՛ մըն ես դուն, ու ես քու քոյրդ եմ. Աստուած մեր հայրն է, ու սէրը մեր մայրը։ Իմ հոգիս կ'ըմբռնէ քուկդ, ա՛լ ո՛ր և է քօղ չիկայ մեր երկուքին միջև։ Կ'հասկնամ քու արցունքներդ, կ'հասկնամ հառաչանքներդ։ Հոգիիդ օդային ծնունդներն են քու արցունքներդ որոնք կ'արտահոսին իբր վշտի կաթիլներ՝ ողբագին հառաչանքներուդ հետ խառնուած։

Լսէ՛ ինծի, ո՛ գերբնոտիր հոգի։ Ո՛րքան աւելի բարձրանաս մարդկութեան վերևը, ա՛յնքան աւելի կուզես սիրել ու խորհիլ։ Եթէ հոգի. մէկ կողմը անէութիւնը պիտի դանես, միւս կողմը նոխապաշարումները։ Ի զուր պիտի թափառիս հոգիիդ մթամած ամայութիւններուն մէջ՝ հոն գտնելու համար սիրոյ արձագանգ մը։ Շրջանդ կատարելէ հաք՝ կանգ կ'առնես վաստակաբեկ, ու սիրոդ խոցոտած կ'մրմնջես. Ոչի՛նչ։

Եթէ յաւիտենապէս վերակոխիս քու յուսահատ քայլերդ, միշտ նոյն ոչինչը կը գտնես որ քեզ կ'անէացնէ։ Գիտե՞ս ինչո՛ւ։ Մտի՛կ ըրէ։ Աստուած ուզեց բարձրացնել կաւով ու միսով յօրինած իր մարդը։ Հրամայեց անոր որ խորհի և իմացականութիւնը տուաւ անոր։ Հրամայեց սիրել, և սիրոյ վառարան մը պատրաստեց անոր համար։ Բայց իր կիսաւարտ գործը իր աստուածային ձեռքերէն խոյս տուաւ, և Աստուծոյ այս վիժածը, առանց վառարանի, առանց բոցի, գլորելով գլորելով ինկաւ երկիր։ վրայ։ Սրտմտեցաւ Աստուած, և իր ձեռակերտին վրայ ամօթանար՝ կնոջ տուաւ ո՛չ միայն ինչ որ տուած էր միւսին, այլ նաև անոր յաստուկ սիրոյ կայծը զոր կ'նախասահմանէր անոր։

Աստուած կինը զրկեց այր մարդուն ընդառաջ։ Ո՛հ, իսկ՛ւ թէ կարենայի յաւէտ պաշտել զայն, ըսաւ կինը՝ ի տես այս շքեղ ու հանճարեղ էակին, իսկ՛ւ թէ կարենայի իմ հոգիիս Աստուածը ընել զայն։ Այր մարդը, իր կողմէն, այսչափ գեղեցիկ տեսնելով կինը, — Իսկ՛ւ թէ իմս ըլլար այն—, գոչեց։ Ու երբ ձանձրացաւ անորմէ, Աստուծոյ այս պիտակը, ապականութեան այս ծնունդը,— Ուրիշ կիներ ալ պէտք են ինծի, գոչեց բարձրաձայն, այո՛, ուրիշներ ալ պէտք են ինծի՝ իմ հաճոյքիս համար—։ Եւ կինը, սրտաբեկ, անէացած, — Ես հոգի մը կ'կարծէի քեզ, մրմնջեց յաղ ձայնով։ — Հոգի՞ մը, առանց սիրոյ վառարանի մը։ Ո՛չ . . . ։

Կ'հասկնա՞ս հիմա, քո՛յր իմ, թ. ինչո՛ւ սխալ լուսիւն մը կը տիրէ հոգիիդ ալքերուն մէջ։ Աստուծոյ սխալն է որ կը տուժես։ Ի զուր պիտի ջանաս լեցնել այր մարդուն և քու միջև գտնուող ընդ-

դարձակ պարապութիւնը. անկարելիին պիտի բաղխիս։ Համակերպէ՛ ճակատագրիդ. մահաչունչ արձան մը կանգնէ, հո՛ն թաղէ սիրտդ, յետոյ այդ չիրիմին վրայ բարձրացիր ու կռուէ՛ մոլորութեան դէմ, կռուէ՛ ստութեան դէմ . . . ։ Նախապաշարումները քաջալերել՝ ոճիր մըն է։ Ուզեցիր բարձրանալ, կրէ՛ ուրեմն անոր հետևանքները։

Դարձո՛ւր աչքերդ մարդկութեան վրայ. ի՞նչ կ'տեսնես հոն։ Անմեղութիւնը մոլութենէ ղրպարտուած, պտռնկութիւնը բարձրաձայն հռչակուած, պարկեշտ աղքատութիւնը արհամարհուած, արժանիքը՝ հարստութեան հանդէպ խնկարկու և քծնող, խիղճը՝ անօրէնութեան առջև խոնարհած, կրօնքը՝ նենգութեան լծակը, բարեպաշտ հոգիներու չարչարանքը դարձած։ Ու հէք մարդկութիւնը մերթ վհատ, մերթ խաւարամած ու մերթ լուսափողփող, սերունդներու հարուածը կ'կրէ իրենց ստութիւններով, իրենց նախապաշարումներով, իրենց մոլորութիւններով, և երբեմն իրենց լոյսերով։

Ճշմարտութիւնը նշմարել և զայն սքօղել՝ Աստուծոյ դէմ ստել կ'նշանակէ։ Ճշմարտութիւնը հռչակել՝ կ'նշանակէ անոր առաքելը, անոր մարտիրոսը ըլլալ։

Սիրոյ մարտիրոսը ըլլալէ յետոյ՝ միթէ դժուա՞ր է քեզ համար ճշմարտութեան մարտիրոսը ըլլալ։ Ամէն բան ուրիշներուն համար, ոչի՛նչ քեզի համար, ահա, ո՛վ հոգի, քու ճակատագիրդ։

Կ. Պոլիս, 2/14 Ապրիլ 1882

ԿԱՐՕ

ՁԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱՅ

Նոյեմբերի վերջն երբ իրկուն մը տրխուր
Վերելակել կուգաս գիւղիս իմ բլուր,
Շրթունքներս քաղցր հեզնութեամբ ժպտագին,
Մընա՛յլ ծրմեռ, քեզ կ'ողջունեմ վերստին։
Կը գտնես զիս նորէն ճամբուն եզրը լայն,
Անծուկին մէջ եկեղի մը սպասման,
Սիրտս այս տարի ալ աւելի է շըփոթ,
Հոգիս՝ հոգեր ունի, ճակատս ամպ եւ փոթ։
Թթենիի չոր ճերեւ մը կիսամեռ,
Քայլերուս տակ կը հեծեծէ, ո՛վ ծմեռ,
Եւ հոն, վարը, տերեւաթափ իմ այգին՝
Սուգը կ'ողբայ դատինեկորոյս իր փառքին։
Ես՝ խոկալէն՝ վերադառնամ դէպի տուն,
Ու յամրաքայլ՝ իմ եռեւէս եկուր դուն,
Եւ քաղաքէն ու մարդերէն ալ հեռու՝
Հարիւր գիշեր մեր վիշտն ըսենք իրարու։
Այս իրիկուն երբ, ո՛վ ծմեռ, վերստին
Վերելակել կուգաս բլրակն իմ գիւղին,
Կը գտնես զիս նորէն ճամբուն մէջ երկար,
Ուր կ'սպասեմ եկեղին որ դեռ չի զարթ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ

ԿԱՄՔ ԵՒ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Մարդկային հոգիին մէջ կամքի կոչուած կարողութեան բնութիւնը շատ բարդ և հետաքրքրական հանգամանքներով կը ներկայանայ դիտող միտքերու առջև։ Հաղառակ սովորաբար ենթադրուած այն կարծիքին թէ մարդիկ ինքնիշխան կամքի (libre arbitre) *տէր են, այսինքն ազատ են այսինչ բանն ընելու, այսինչ բանը չընելու, իրականութեան մէջ բացարձակ կամքի գործը կարծուածէն շատ աւելի հաղուադէպ է։ Մարդոց գործերը, կամեցողութեամբ կատարուին թէ ակամայ, ընդհանրապէս անհրաժեշտ հետևանքներն են այն բարդ և բազմաստիճան ազդեցութիւններուն որոնց ենթակայ են ամէն վայրկեան գիտակցաբար կամ անգիտակցաբար, և ասիկա՝ ինչ ինչ հոգեբանական օրէնքներու հարկին տակ։*

Հոգեբանա-կենսաբանական օրէնք մըն է այն թէ որ և է կենդանի էակ ամէն արտաքին գրգռութեան կը պատասխանէ անմիջական գործով մը, կամ ուրիշ բառով՝ ամէն տպաւորութիւն և զգայութիւն գործի կը փոխուի։ Արտաքին գրգռութիւնը եթէ կենդանիին անհաճոյ պարագայի մը արդիւնքն է, անոր համապատասխան գործը կ'ըլլայ շարժում մը այդ անհաճոյ պարագան վանելու. իսկ եթէ գրգռութիւնը հաճելի է, առաջ եկած գործը կը լինի մղում մը գրգռութեան հաճելի առարկան իւրացնելու։ Այս կենսաբանական détérminisme*ին ենթակայ է նաև մարդը։ Հոգեբանութեան մէջ անդրադարձ արարք* (acte reflexe) *կը կոչուի այս իրողութիւնը, և շատ մը հոգեբաններ ո՛չ միայն ջղային ստորին կեդրոններէ բխող անգիտակից արարքները, այլ նաև հասուն մարդկային գործունէութիւնը, կամայական և գիտակից գործերն ալ մէջն ըլլալով, կը համարին* acte reflexe*ներ աւելի կամ նուազ բաղադրեալ և եղանակաւորեալ ձևի տակ, անպատճառ պատասխանելով գրգռութեան մը, թէև կրնայ յաճախ պատահիլ որ գրգռութեան համապատասխանող գործը անմիջապէս տեղի չունենայ և նկատելի կերպով ուշանայ*[*]։ *Ըստ Շ. Ռիչէի կամայական և անդրադարձ արարքներուն տարբերութիւնն այն է որ անդրադարձ արարքը* (acte reflexe) *անմիջապէս կ'յաջորդէ գրգռութեան, մինչդեռ կամայական արարքը* (acte volontaire) *գրգռութեան կը յաջորդէ աւելի կամ նուազ երկար ժամանակէ մը յետոյ, և*

---

[*] *Տես* F. Paulhan. Physiologie de l'esprit- *էջ 36*

թէ՝ կամքին գործը կը թուի ըլլալ անդրադարձ կամ բնազդական արարքը յապաղեցնել, կասեցնել կամ չափաւորել միայն[*]

Հոգեբանական այս օրէնքին, այն է անդրադարձութեան յայտնի գործունէութիւնը կրնանք տեսնել մանաւանդ մանուկներու վրայ որոնք դեռ բոլորովին բնազդական էակներ են։ Այսպէս՝ զորօրինակ, մանուկը reflexի մը հարկին տակ է որ կ'ելլէ ծեծել անշունչ քարը որուն զարնուելով ինկած է. դարձեալ նոյն կերպով է որ աչքին կամ քիմքին հաճելի եկած առարկայ մը (փայլուն խաղալիք մը, շաքար մը) կուզէ անմիջապէս իւրացնել և վայելել։ Այս է պատճառը մանուկներու այնքան քմահաճ կամակորութեան, զի անդրադարձ արարք մը պէտք է որ անմիջապէս տեղի ունենայ և չափահասի մը դատողութեան կամ կամքին ուժը պէտք է զայն յապաղեցնելու կամ արգիլելու համար ինչ որ դեռ բոլորովին կը պակսի մանկան։ Ստուգիւ մանուկին ամբողջ գործերը այսպէս հաճութեան և տհաճութեան առանց քին շուրջ կը դառնան և կատարելապէս բնազդական են։ Մարդկութիւնը իր նախնական վիճակին մէջ ալ ճիշդ այդ բնազդային կեանքը ապրած է մինչև որ հասած է բռնականութեան և դատողութեան ստեղծած քաղաքակրթութեան ներկայ աստիճաններուն, և արդէն մանկութիւնը չատ մը կողմերով մարդկային հոգին նախնական փուլերը կը յիշեցնէ, արագարար անցնելով ճիշդ այն շրջաններէն որոնցմէ անցած է մարդկութիւնը դարերու տեւողութեան մէջոցին։

Մարդոց մեծագոյն մասը, սակայն, դեռ մինչև հիմա չի տարբերիր մանուկներէն։ Կայ դասակարգ մը, բոլորովին բնազդական, դրդումնային impulsif մարդոց դասակարգը, զուրկ դատիարակութենէ և որ և է բարոյական զգացումէ, որոնց բոլոր գործերը ճիշդ նոյն անմիջական հաճոյքի և տհաճութեան զգացումին ծնունդն են։ Ասոնք վայրենական տպաւորութիւններու և դրդռութիւններու ազդեցութեան տակ կը գործեն այն բոլոր բաները՝ որոնք իրենց հաճելի կը թուին, առանց խորհելու, առանց երբեք ունենալու բարոյական նկատումներու կամ որ և է ապագայ պատասխանատուութեան մտահոգութիւնը։ Բայց այս դասակարգէն դուրս՝ պարկեշտ, զարգացած, դատողութեան տէր մարդերու մէջ ալ իրերը տարբեր չէ որ տեղի կունենան չատ անգամ։ Ինչքան բարի, ազնիւ և. ամէն լաւ տրամադրութիւններով օժտուած մարդիկ կան, բարոյականի ամէնէն գերազանց ըմբռնումն ունեցող, որոնք սակայն անկարող են զսպելու իրենց ախորժակները, յուզումները, կիրքերը, որոնց բովանդակ լաւ տրամադրութիւնները բան մը չեն արժեր զիրենք արգիլելու համար այն մոլար ընթացքէն որուն կը հետեւին ակամայ, արտաքին տպաւո-

---

[*] Տե՛ս Ch. Richet. Psychologie générale. էջ 61, 159։

բութիւններէ գրգռուած բնազդական դրդումներու ազդեցութեան տակ, մինչդեռ իրենց մեծագոյն փափաքն էր տեղի չի տալ և յաղթել բնազդումին պահանջմանը։ Այս կամ այն մոլութեան անձնատուր եղած և փորձութիւններու չդիմացող բոլոր պարկեշտ մարդիկը որ հակառակ իրենց փափաքին՝ չեն կրնար իրենց մոլութենէն հրաժարիլ կամ ներկայացած փորձութեան մը դիմադրել, այս տեսակէն են անոնք։ Այս պայմաններուն մէջ կամքի ազատութեան վարդապետութիւնը ինքնին արժէքէ զուրկ կը մնայ, զի ազատ կամքի տէր էակ մը, ցորչափ իր կարողութենէն և կամեցողութենէն անկախ եղող յայտնի պատճառի մը հարկին տակ չի գտնուիր, պէտք էր որ ուզածն ընէր, չուզածը չընէր, մինչդեռ իրականութեան մէջ մարդը կամ մարդերու մեծագոյն մասը արտաքին տպաւորութիւններու և միջավայրի ազդեցութիւններու իր մէջ արթնցուցած բնազդական մղումներուն, դրդումներուն, բաղձանքներուն և յուզումներուն ձեռքը դարձած եղած է ողորմելի գերի մը, և այս արտաքին ազդեցութիւնները չատ անդամ նոյն իսկ ա՛յնպիսի անուշադակի, բարդ և թաքուն ձևերու տակ կը ներգործեն որ ենթական նոյն իսկ ազատ կամքովը գործած ըլլալը պատրանքը կ՚ունենայ, առանց կասկածելու թէ թագուն acte réflexeի մը կամ բնազդումի մը մղումով գործած է։

Արդի նիւթապաշտ իմաստասիրութիւնը գրեթէ բոլորովին կը հերքէ ազատ կամքի վարկածը։ Ըստ Հէգէլի՝ կամքը մարդուն քով ինչպէս կենդանիին, ստուգիւ ազատ չէ, այլ ուղեղին կազմակերպութենէն կը բխի և այս վերջինին ալ իր կարգին իր անհատական յատկութիւններուն մէջ մասամբ ժառանգականութեան օրէնքներուն ենթարկուած է և մասամբ պատշաճեցումի ազդեցութեան։ Աւելի հետաքրքրական տեսութիւն մը կը պարզէ այս մասին Ֆէլիքս Լը Տանդէք որ հեղինակն է կենսաբանական նոր տեսութեան մը։ Այս վերջինին կարծիքով՝ մարդուն և կենդանիներուն բոլոր կենսական երևոյթները որոշադրուած են (déterminé) միջավայրի պայմաններով։ Այդ երևոյթներէն ոմանք ընկերացած են գիտակցութեան épiphénomèneներու որոնք կամքի պատրանքը կուտան և սակայն բոլորովին անգործօն են։ Ինչպէս որ մարդուն մէջ կարգ մը մեքենական-կենսա՛յան երևոյթներ տեղի կունենան առանց իր գիտակցութեան, նոյնպէս գիտակցօրէն կատարուող կենսական և հոգեկան երևոյթներն ալ եթէ առանց գիտակցութեան կատարուէին, դարձեալ ճի՛շտ այնպէս պիտի կատարուէին ինչպէս որ կը կատարուին հիմա։ Գիտակցութիւն կոչուածը լոկ լուռ վկայ մըն է մեր էութեան մէջ անցած-դարձածներուն, զանոնք ուղղելու կամ վարելու մասին որ և է դեր կամ ազդեցութիւն չունի, և կամք կարծուածը պատրերևոյթ մըն է միայն, որովհետև մենք չէ թէ կը գործենք այն բաները զոր կը կամենանք, այլ կը կամենանք կամ կը կարծենք կամենալ այն բաները զոր կը գործենք. կամ ուրիշ խօսքով՝ ներքին կամ արտա-

քին այսինչ որոշ պայմաններուն տակ մարդիկ այսինչ կերպով մի այն կը խորհին ու կը գործեն, և կամեցողութիւնն ալ միջավայրի ազդեցութիւններուն և կազմութեան պահանջներուն միայն կը հետևի[*]։

Զարմանալին այն է որ քրիստոնէութեան մեծ առաքեալը՝ Ս. Պօղոս դրեթէ ա՛յնքան կը մերժէ ինքնիշխան կամքի տեսութիւնը որքան արդի նիւթապաշտ իմաստասիրութիւնը։ Հետաքրքրուողները թո՛ղ աչքէ անցընեն Ս. Պօղոսի Հռովմայեցւոց թուղթին է. գլուխին 15-23 համարները և պիտի տեսնեն թէ թէպէտեւ տարբեր բառերով՝ բայց au fond նոյն հայեացքներով է որ կրօնքն ու իմաստասիրութիւնը կը ջանան լուծել կամքի ազատութեան հարցը։ Միայն թէ մինչդեռ կրօնքը կ'ընդունի թէ մարդ թէև մարդկայնօրէն անկարող իր մարմնի պահանջումներուն և դրդումներուն յաղթելու, բայց երկնային ազդեցութեամբ մը, Ս. Հոգիին շնորհքովը կրնայ փոխուիլ և ազատ կամքի առաձնաշնորհումը ձեռք բերելով յաղթել իր բնազդումներուն և միջավայրի ազդեցութիւններուն, նիւթապաշտ իմաստասիրութիւնը դժբախտաբար այդ տեսակ կարելիութիւն մը ալ չընդունիր և մարդ էակը կուզէ պահել միջավայրի և արտաքին ու ներքին ֆիզիքական, բարոյական և հոգեկան ազդակներու պահանջներուն յաւիտենական գերիի իր ողորմելի դերին մէջ։

Սակայն բոլորովին ստո՞յգ է թէ կամք կոչուածը խպառ չեղօք և անզօր հանգամանք մըն է մարդկային բնութեան մէջ, ստո՞յգ է որ բնազդական մղումներուն, արտաքին ազդեցութիւններուն յաղթող, տիրող բարձրագոյն սկզբունք մը չկայ մարդուն մէջ ...։ Չեմ կարծեր։ Հերիք է որ նկատի առնենք հոգեբանութեան տուած սահմանը կամքին համար իբրև ոյժ մը որ կը կասեցնէ կամ կ'եղծնակաւորէ անդրադարձ և բնազդական արարքները (Շ. Ռիչէ), և այն ատեն անհրաժեշտաբար պիտ՝ ընդունինք թէ այդ ոյժը կրնայ անհունապէս զարգանալ անդրադարձութեան կամ բնազդումին արգիլունքը խպառ արգիլելու կամ ջնջելու աստիճան։ Եւ ստուգիւ՝ եթէ այսպէս չըլլար, մենք չպիտի գտնէինք մարդկութեան մէջ հոգեկան գերազանց կորովի տէր այն սքանչելի տիպարները՝ որոնք պարզապէս կամքի ուժով կրցած են կատարելապէս սանձել բնազդական էութեան պահանջքները և յաջողած են իրենց անձը հպատակեցնել իրենց կամքին։ Գերազանց բարոյականի մը չունչովը ոգևորուած այլասիրութեան մը բոլոր գործնական ցոյցերը, բոլոր յայտնի ու թաքուն անձնուրացութիւնները, բոլոր սրտառուչ առաքինութիւնները որոնց օրինակները առեն առեն կը տեսնենք կամ կը լսենք տիրող ընդհանուր զգայապաշտութեան և եսամոլութեան մէջ իբրև մաքուր և քաջալերիչ երևոյթներ, կ'ապացուցանեն թէ մարդերու մէջ բնազ-

---

[*] F. le Dentec. Le déterminisme biologique et la personnalité consciente.

դական էութենէն, ստորին եանէն վեր կայ բարձրագոյն կարողութիւն մը, աղնուագոյն ես մը որ ի՛նչքան ալ չատերու մէջ խեղդուած, գրեթէ չքացած ըլլայ բնազդական եսին ճակատագրական պահանջներուն տակ, կրնայ սակայն երևան դալ վսեմ յայտնութեամբ մը և տիրողը դառնալ ստորին եսին։

Բնազդական-զգայնական մարդը որուն կլարտականին դժբախտաբար մարդոց, նոյնիսկ դաստիարակեալ և զարգացեալներու ստուար մեծամասնութիւնը, զուրկ է ճշմարիտ կամքի վեհ ձիրքէն։ Անոր կարծեցեալ կամքը իրականին խաբուսիկ և պատիր երևոյթն է լոկ որ կը հետևի սրտաքին ազդեցութիւններու և ներքին ախորժակներու ծնցուցած պահանջներուն միայն։ Մենք ընդհանրապէս կամքի վրայ սխալ կարծիք մը կազմած ենք. շատ անգամ կամք կը համարինք ինչ որ պարզապէս ախորժակ կամ բաղձանք է, մինչդեռ կամքը ճիշտ ատոր հակառակն է։ Յամառ, կամակոր մարդոց համար կը կարծենք թէ կամքի տէր մարդիկ են, բայց ճի՛շտ յամառ, կամակոր մարդիկ ամէնէ՛ն աւելի կամքէ զուրկ են, հարազատ տիպարներն ըլլալով բնազդական մարդուն որուն յատկանիշն է իր մի որևէ ախորժակին, դրդումին գոհացումը վնասել à tout prix։ Այսպիսիներուն կամքը, եթէ երբեք կարելի ըլլայ կամք համարել զայն, վարող ոյժ մը չէ, այլ վատնող, կրաւորական հանգամանք մը յաւէտ։ Բայց կայ բնազդական մարդէն վեր ճշմարիտ մարդը, ճըշմարտապէս ինքնիշխան կամքի տէր և որուն կամքը իրական ու վարող ոյժ մըն է և այս ոյժը կրնայ հրաշքներ գործել։ Երևակայեցէք այն անագին անջրպետը որ կայ իր սայթաքման պատճառ եղող անշունչ քարէն կամ փայտէն անգամ վրէժ լուծելու մղող մանուկ-մարդուն բնազդական արարքին և քրիստոնէական այն վսեմագոյն առաքինութեան մէջ որով մարդ կարող կըլլայ իր թշնամիներուն, իրեն չարիք հասցնողներուն բարիք հատուցանել։ Ահա՛ բնազդական և ճշմարիտ մարդուն տարբերութիւնը։

Այն մարդը որ իր բնազդումներուն և ախորժակներուն գերին է, որ իր յուզումներու և կիրքերու հովերէն կը տարուբերի, որ կատարելապէս միջավայրի, ներքին և արտաքին ազդակներու ներգործութեան ենթակայ է, ի՛նչքան ալ դաստիարակուած և զարգացած ըլլայ, մի՛շտ բան մը կը պահէ իր մէջ կենդանական էութենէն։ Այն գերագոյն բանը որ ճշմարիտ մարդը կը տարբերոշէ, որ ճշմարիտ մարդութեան դատանիշը կրնայ համարուիլ, իր դըրդումներուն, ախորժակներուն, յուզումներուն և կիրքերուն իշխելու կարողութիւնն է. ով որ այս կարողութիւնը չունի, ազատ կամք կամ լաւ ևս՝ կամք չունի իր ճշտագոյն իմաստով, և ով որ կամք չունի, զուրկ է այն բարձրագոյն սկզբունքէն, մարդկային գիտակցութեան կամ եսին այն աղնուագոյն յայտնութենէն որմէ կը բխին բոլոր ճշմարտապէս աղնիւ, առաքինի և մեծ գործերը։ Կը պատմուի թէ

Վաղենտինոս իր մահուան անկողնին մէջ ըսած է. «Ամէն ըրած յաղթութիւններուս մէջ միայն մէկ հատ կայ որ զիս կը մխիթարէ հիմա. այն է՝ իմ ամենաղօրաւոր թշնամիս, բուն իսկ իմ չար սրտիս յաղթելն»։ Եւ սաստիկ մեծագոյն յաղթութիւնը ինք իր անձին իշխելն է։ Ով որ իր անձին կրնայ իշխել, այն նո՛յն կարողութեամբ ընդունակ է ազդելու նաև իր միջավայրին և անով իսկ ինք էրեն ստեղծած է տակուն, կորովի և ազնիւ նկարագիր մը։

Ճշմարիտ դաստիարակութիւնը կամքի դաստիարակութիւնը պարտի ըլլալ։ Ազնիւ, անյողդողդ նկարագիր մը կազմելու համար դաստիարակութիւնը բնա՛ւ օգուտ մը չի կրնար ընծայել եթէ կամքը զօրացնելու կամ լաւ ևս՝ կամքը ստեղծելու չծառայէ։ Բարոյական դասեր, քարոզներ, խրատականներ ի՛նչքան ալ պերճախօս ըլլան, կուս մը չեն արժեր։ Զի բաւեր բարին ու չարը ճանչցնել, ազեղութիւններու, յուսութիւններու մասին նոդկանք ներշնչել, ազնիւ ձգտումներ, իտէալային բարձրութիւններ մատնանիշ ընել, մարդ այս բոլորը գիտնալով և չա՛տ լաւ տրամադրութիւններ ունենալով հանդերձ՝ դարձեալ պաշտպանուած չըլլար փորձութիւններու դէմ, եթէ իր բնազդական դրդումներուն դիմադրելու չափ կամքի զօրութիւն չունենայ։

Մեր դպրոցներու մէջ գործադրուած՝ արդի դաստիարակութիւնը դժբաղդաբար երբեք չի ծառայեր այս նպատակին։ Արդի դաստիարակութիւնը մտքի և զգացումներու դաստիարակութիւն մըն է լոկ. բայց մտքի մարդէն և զգացումի մարդէն վեր կայ կամքի մարդը (homme de volonté), առջի երկուքին վրայ իշխող և սակայն բոլորովին անսասանած դաստիարակեան արդի պայմաններուն մէջ։ Կամքի դաստիարակութիւնը միայն կրնայ արժեցնել մտքի և զգացումներու դաստիարակութիւնը և զանոնք գործածել բաղձացուած ազնիւ և բարձրագոյն նպատակներու։ Հակառակ պարագայի մէջ միայն միտքի և զգացումներու դաստիարակութիւնը որ զուգորդուած չէ կամքի մշակումին հետ, երբեք չի կրնար բան մը արժել անհատը բարեփոխելու և անոր մէջ նկարագրի ազնիւ գիծեր դրոշմելու գործին մէջ։ Այս է պատճառը որ արդի դաստիարակութիւնը ա՛յնքան ամուլ կը մնայ գործնական բարոյականի տեսակէտով՝ անհատը բարեփոխելու գործին մէջ, և նոյն իսկ իմացական դաստիարակութիւնն ալ պէտք եղած արդիւնքը չի տար, զի ինչպէս բարոյականի՝ նո՛յնքան ալ գիտութեան կալուածին մէջ անո՛նք միայն ճշմարտապէս մեծ և մարդկութեան բարերարներ կոչուելու արժանի գիտուններ եղած են որոնք օժտուած են կամքի գերագոյն կարողութեամբ մը, անոր բոլոր ուժովը ձգտած են որոշ նպատակներու իրագործման, տարամտրժելով զգայական-բնազդական ամէն ձգտում և ախորժակ որ ապահովաբար զիրենք պիտի ջլատէր։ Եւ արդարև բոլոր մեծ գիտունները ամենաբարձր բարոյականի տէր

անձեր եղած են միևնոյն ատեն որոնք կրցած են կատարելապէս իրենց կամքին ստորադասել զգայնական-բնազդական մարդը։ Այս կարգի բարոյական ոյժ մը պէտք է որպէսզի մարդ իր հարանիքի առաջատին դիշերն իսկ կամաւ մոռնայ իր ամուսնացած ըլլալը և իր աշխատանոցին մէջ մինչև կէս գիշերէն անդին շարունակէ իր գիտական փորձերը, ինչպէս պատմեցին թէ պատահած է Բասթէօռի, այն մեծանուն գիտնականին։

Մենք առայժմ չենք կրնար ըսել թէ կամքի դաստիարակութիւնը ինչ մեթոտներով պէտքի իրագործուիլ։ Անգամ մը որ կամքի դաստիարակութեան պէտքն ու բարձրագոյն կարևորութիւնը ընդունուի, մեր դաստիարակութեան արդի ձևին մէջ մեծ յեղաշրջում մը տեղի պիտի ունենայ, և անշուշտ մեթոտիկ և գործնական ծրագիրներ յղացուելով կիրառութեան պիտի դրուին և հետզհետէ փորձառութեամբ պիտի կատարելագործուին։ Ահա՛ այն ատեն դաստիարակութիւնը, մտքի, սրտի և կամքի դաստիարակութիւններու երրորդութենէն կազմուած ճշմարիտ դաստիարակութիւնը իր իրական շնորհներն ու բարիքները պիտի ծաւալէ մարդկութեան մէջ։

Դպրոցներէ դուրս՝ կեանքի ասպարէզին մէջ ալ ամէն անհատ կրնայ և պարտի իր կամքը դաստիարակել։ Մէկ անգամէն մեծ արդիւնքներ պէտք չէ ակնկալել, պզտիկ քայլերով, մեր ախորժակներուն վրայ տարուած պզտիկ յաղթութիւններով կարելի է հետզհետէ մեծ յաջողութիւններու հասնիլ։ Յամառ ծխամոլ մը, զորօրինակ, մէկ օրէն միւսը չպիտի կրնայ իր մոլութենէն խպառ հրաժարիլ, բայց օրական մէյմէկ դշանիկ պակսեցնելով պիտի կրնայ բոլորովին ձգել ծխամոլութիւնը։ Յետոյ կան մեզմէ ամէն մէկուն վրայ աչքս չուռ չգարնող պզտիկ թերութիւններ, որոնցմէ կրնանք յաջողապէս սկսիլ ղօրացնելու համար մեր կամքը, մինչև որ հասնինք ինքնիշխան կամքի այն օրհնեալ կարողութեան որ վաւերական դատանիչն է ճշմարիտ մարդկութեան։ Օրինակի համար՝ անդուռն բերան և լեզուի անսանձութիւնն մեր մէջ նոյն իսկ շատ բարի մարդոց վրայ ամենէն շատ տարածուած թերութիւններ են, բայց ահա ճիշտ այս թերութիւնը բնազդական մարդուն ամենէն աւելի յայտարար և հասարակաց նշանն է։ Պարապ տեղ չէ որ Յիսուս ըսած է, «Ով որ իր ընկերին մորոս կ'ըսէ, դատապարտին օրը հաշիւ պիտի տայ, ով որ իր ընկերին յիմար ըսէ, նմանապէս դատապարտին օրը հաշիւ պիտի տայ» ու դարձեալ՝ «Բոլոր դատարկ խօսքերու համար որ կը խօսի՛ք, դատապարտին օրը հաշիւ պիտի տաք»։ Ու մեր մէջ ու մեր շուրջ ի՛նչքան շատ կը լսենք, բերանով կամ գրիչով, այսպիսի դատարկ խօսքեր, նախատինքներ, անճահ ակնարկութիւններ, վերջապէս անասնական լեզուի մը բոլոր անպատշաճութիւնները։ Եւ սակայն մարդ կրնայ կամքի գիտակից ճիգով մը զսպել իր գրգռութիւնը և պատշաճ լեզու մը գործածել գիտնալ։ Այսպիսի գիտակից ճիգեր իր

կամքի զօրացման պիտի նպաստեն, մինչև որ զինք հասցնեն իր աւելի հզօր դրդումներուն, կիրքերուն և ախորժակներուն յաղթելու կարողութեան։

Կարելի է կամքի մշակութեան համար տակաւին ուրիշ շատ գործնական թելադրութիւններ ընել և թեզուս օր մը անդրադառնանք այս խնդրին։ Հիմակուհիմա սա կարևոր պարագան կուզենք աւելցնել թէ հոգեբանական օրէնքի մը համաձայն ոչուն չենք ուզեր առայժմ մանրամասնութիւններուն մտնել, ամէն արարք զոր քանի մը անգամ կամաւ կը կրկնենք, գործնական թելադրութիւն մը կը դառնայ և ուղեղին վրայ ծալք մը, հետք մը թողլով՝ հետզհետէ սեռակ մը անգիտակից ինքնաշարժութեամբ ինքնին իրագործուելու, կրկնուելու բնութիւն մը կ'ստանայ, այսինքն՝ հասարակ բառով, սովորութեան ունակութեան կը փոխուի։ Այսպէս կը կազմուին բոլոր մոլութիւնները։ Բարեմտօրէն առնուած գաւաթ մը օղին կրնայ ենթական անգիտակցօրէն արբեցութեան առաջնորդել, բայց ունակութեան ոյժը դրեթէ նոյնն է ինչպէս յուի՝ նոյնպէս ալ լաւ արարքներու համար և մենք կրնանք հոգեբանական այս հարկաւորութիւնը գործածել մեր մէջ բարի, ազնիւ սովորութիւններ, ունակութիւններ ծնցնելու, արմատացնելու և մեր նկարագիրը շինելու համար։ Առաջին անգամ կամքի ճիգով մը մեր այս կամ այն ստորին ախորժակին յաղթելով և այս կամ այն լաւ արարքը մէկ երկու անգամ գործելով, կրնանք զանոնք սովորութեան վերածել, և անգամ մը որ լաւ սովորոյթ մը մեր մէջ արմատ բռնէ, ա՛լ առանց մասնաւոր ճիգի մարդ պիտի կրնայ հետևիլ այդ սովորութեան։

Դաստիարակութիւնը ահա ճի՛շտ այսօրինակ միջոցներով պարտի գործել, որպէսզի արդիւնաւոր ըլլայ։

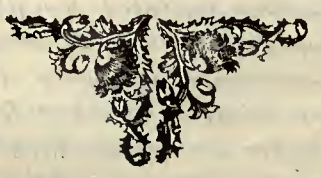

ԳԱԲՐԻԵԼ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ

ՏՐԱՄԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՐ ՈՒ ՈՐԴԻ

— Կը յիշե՞ս մայրդ։

= Օհ, եթէ կը յիշեմ, կա՛յ բոլոր մը ուր անոր լոյս պատկերը կարենար աքօղուիլ իմ կեանքի մռայլով. ու մտածել թէ այդ հրեշտակը՝ որ եկած էր աշխարհ անթերի երանութեան խոկալը պատկերացնել իր անձով՝ այժմ սեւ փոսին մէջ փտած, քայքայուած և անկերպարան . . . ։

— Բա՛ւ է Թորի, ես պարտիմ քեզ ընդմիջել. եթէ մայրդ յիշեցուցի՝ մեր կսկիծին լեզու տալ չէր նպատակս, ոչ ու կոծ որքան ալ բնական են անդարմանելի դժբաղդութիւններու համդէպ՝ այնքան՝ աւելի թաւշամորթ կազմութեան մը խմորը կը մերձացնեն ստէպ անտանելի ու մերթ կեղծաւոր հանդամանք մը տալով իրենց երեւոյթին։

= Ինչպէ՛ս կարելի է չողբալ կորուստ մը՝ որուն թոյլատ պարագը մարդկային կարողութեան չէ որուած լեցնել։

— Ահա բուն խնդիրը չօչափեցիր թերեւս անզգալաբար։

= Բացատրէ՛, հայրիկ։

— Կը յիշես անշուշտ որ անցեալ տարի այս սրահին մէջ, ճիշդ այս ժամին երեք հոգի կը բոլորէինք այս սեղանը քու ծննդեան քառասներորդ տարեդարձը տօնելով. դեռ տարի մը պէտք էր որ երկրին օրէնքը քեզ արտօնէր վաճառական աշխարհին մէջ քու անձնական պատասխանատուութեան տակ առանց խնամակալի գործելու. ես ու մայրդ անբաւականալի մարմաջով կ՚ուզէինք փութացնել այդ մեծ օրն ըսելու համար ընկերութեան թէ մենք ալ մեր պարտականութեան իբր հաւասար արդիւնքը կրցանք վերջապէս կատարեալ մարդ մը հասցնել, այս հանդիսաւոր առեստ մը այն ժամանակ միայն պիտի երաշխաւորուէր երբ դուն ալ քու կարգին պարտականութեան ամենէ դիւրաստար ու քաղցրագոյն բեռը կրէիր ուսերուդ վրայ։

= Եւ այդ բեռն է։

— Կինը։

= Զոր ընդհանրապէս կը կոչեն ծանր և անտանելի։

— Այնպէս որ ամուրիներ, բայց առողջ ամուրիներ այդ սոսկումով չեն մտած աշխարհ։

= Ինչ որ կը վկայես, հայրիկ։

— Եւ իմ վկայութիւնը սուտ պիտի հռչակուէր, բան որում ամուրին կը սակ զրպարտելով կինն իրրեւ կեանքի ցեղ։

— Բայց ես լսած եմ թէ ամուսնութիւնը պաշտպանած բերդի կը նմանի, այնպէս որ մէջինները կ'ուզեն դուրս գալ և դուրսինները կ'աշխատին ներս մտնել։

— Անհեթեթ առած, որու նմաններ կը վիճան ժողովուրդի բերանին մէջ, ապուշ մը, խմաստակ մը չկրնալով հանդուրժել ո և է արկածի, և որովհետև իրմէ կը պակսին պատասխաններու դէմ պայքար մղելու կամք ու գիտակցութիւն, յանկարծ անիմաստ խօսք մը կ'արտասանէ, և հասարակութիւնը կը կարծէ դանել անոր մէջ սրամտութեան ինչ մը, յետոյ ապուշին խօսքը բերնէ բերան սարածուելով կը մնայ առած. օրինակ, գաւը գաւով կը խլուի կ'ըսեն, որքան ապուշ այնքան աւելի բարբարիկ ու վայրենի է այդ առածի ոգին, վասն զի մարդիկ հետեւելով այդ վարդապետութեան՝ պիտի ուզէին արիւնը արիւնով մաքրել, և սոա ակն ընդ ականի օրէնքը պիտի վերահաստատուէր, մինչդեռ արիւնը ջուրով կը մաքրուի։ Բայց ընտանեկան կեանքը առածներով չէ որ կ'երաշխաւորուի, ինչպէս ընկերային կազմակերպութիւնը այս կամ այն խօսքով չէ որ հաստատ կառուցուի վրայ կը հիմնուի. ուրիշ բան է ծանիր զիւզի նման փիլիսոփայական վարդապետութիւններ, որոնցմէ մէն մին Փարսայի և ուղեցոյցի դեր կը կատարեն կեանքի ոլորտներուն մէջ։ Նմանցնել ամուսնութիւնը պաշարուած բերդի, ասիկա մարդկութիւնը ուրանալ է, վասն զի առանց ամուսնութեան չկայ ընկերութիւն. ուրեմն աւելի յարմար է ու բնական նմանցնել ամուրին հեղկական թունաւոր ծառին, որ ոչ միայն անպտուղ է՝ այլ մահառու, որու չուքին տակ քնացողն անպտղաբեր կը մեռնի։

— Սակայն ինչո՞ւ կարելի է քննադատել այն տխուր ճշմարտութիւնը թէ ամէն կատակերգութիւն ամուսնութեամբ կ'ուրախի, նոյնպէս և ամէն տուտմ ամուսնութեամբ կ'ոկսի։

— Աշխարհի կանոնաւոր ընթացքը և մարդկային կեանքի անվրէպ ուղղութիւնն է ասիկա, զոր յեղաշրջելու փորձով կիրարկուած ամէն ճգնաժամ ծիծաղելի ու միւնոյն ժամանակ վտանգաւոր պիտի բլլար, ինչպէս հիւանդ ու խելագար պիտի նկատուէր երեւակայութիւն մը՝ որ կամենար զիշերին խաւարը վտարելու համար երկրին չարժումը կասեցնելու և արեգակը մշտապէս կեցնել զենիթին վրայ։ Ամէն յղացում պէտք է որ ծնունդ մը ունենայ և ամէն ծնունդ իր վախճանը, և այսպէս շարունակաբար. բնութեան մէջ տիրող յաջորդութեան օրէնքին էական հանգամանքն է ասիկա, որով տիեզերական զոյութեան յաւխանութիւնը անվթար կը պահպանուի, ըլլա ուխտարին մէջ և հանրութեան կամ փոխադարձաբար կատարելագործուող անչեղակի և մշտական ուղղութեան չիրն է համերաշխութիւնը՝, որմէ կը ծնի ներդաշնակութիւնը, այսինքն կեանքը՝ առանց

այս ներդաշնակութեան տիեզերք պիտի ներկայացնէր քաոսը։

— Քանի որ այդպէս է, այսինքն՝ քանի որ կրկին հակառակութիւններու համերաշխութեան կը պարտաւորի կեանքն իր գոյութիւնը, ուրեմն դիւրին է հետևցնել թէ ինչպէս ամեն բանի՝ նոյնպէս և ամուսնութեան մէջ յիմար է փնտռել իսկական և անթերի երջանկութիւն։

— Անտարակոյս. նոյն աչերէն կը փայլի ժպիտը, ինչպէս նոյն աչերէն կը հոսի արտասուքը, ուակէ և ստէպ ժպիտ ու շիթ անբաւական կ'արտաբերուին. այս յանկուցիչ տեսարանը կը պարզուի մանկան՝ այսինքն անմեղութեան և անարատ կնոջ՝ այսինքն սիրոյ երեսներուն վրայ։ Տառապանքը անհրաժեշտ է երջանկութիւնը ապահովելու համար, ինչպէս երկունքը անխուսափելի է ծնելու համար. նա որ չուզեր տառապիլ՝ կուրծքէն կը սիալի ու չարաչար կը կորսուի տանելով իր հետ իրմէ սպասուած արդիւնքը և ասիկա ոճիրներու ծանրագոյնն է, վասն զի մարդ եկած է աշխարհ այն տեղէն ուր յղացուած է ինք, ուստի և ինքը պարտաւոր է յղանալ, երկնել, ծնիլ ու բեղմնաւորել ընկերութիւնը. պարտաւորութեան այս ղղացումը իր բոլոր տգեղութեամբ կը նկարուի ամուրիին անձին վրայ, որ ոչ միայն անպտուղ և առանց յաջորդի կը կորսուի՝ այլ և ընկերութիւնը կ'սպառէ, կ'ապականէ թողլով անոր մէջ հասարակաց թշուառ կիներ և անանուն պիտակներ. ամուրին նոյն ինք տառապանքն է թէ իր անձին և թէ ընկերութեան հաշուին, նա կը գօսի, կ'իյնայ ինչպէս փտուն միրգը. ընկերութիւնը ոչ միայն չօգտուիր ամուրիին կեանքէն՝ այլ նուազ կը տուժէ ապականուելով, վասն զի ամուրին կ'առնէ ինչ որ իրենը չէ, կը յափշտակէ ինչ որ ուրիշին իրաւունքն է, կ'իւրացնէ առժամաբար և կը պղծէ ամեն սրբութիւն առանց փոխարինելու իրաւանց և պարտաւորութեան օրէնքով. ասոր համար ամուրին ծայրագոյն ոճրագործն է. ինչպէս անբարոյական վաչխառուն ամենէ ահաւոր գողն է, ասոնք բաց օդին և հրապարակաւ կը գործեն ու ոչ ոքէ չեն վախնար, վասն զի իրենց զոհերու բռնազբօսիկ հաւանութեամբ օրինաւորութեան երևոյթ մը կուտան իրենց աւերիչ շահատակութեան. ամուրին չսիրեր երբէք, չկրնար սիրել, վասն զի եթէ սիրէր՝ ընկերութեան բուրաստանին գոնէ կանաչ տերև մը պիտի ընծայէր, և նա որ չսիրեր՝ կ'ատէ, կ'աւերէ, կ'ապականէ, կը խորտակէ ինչ որ անբիծ է ու նուիրական։

— Ուրեմն ամուսնութիւնը պէտք է ընդունիլ իբրև պարտաւորութիւն։

— Մանաւանդ բարձրագոյն և անհրաժեշտ պարտաւորութիւն, առանց որու՝ գոյութեան իրաւունքէն պէտք է զրկուած ըլլայ ամուրին, վասն զի ինչ որ ստացած էր նա իր ծնողքէն պէտք էր նոյնը տալ աշխարհի, և քանի որ կ'ըմբոստանայ յաջորդութեան օրէնքին դէմ և չուզեր իրմէ ետև կեանք թողուլ երկրի վրայ, հետևապէս իր

կեանքը աւելորդ բեռ մ'է հոս. և ինչպէս բացատրեցի քիչ առաջ, իր գոյութիւնը աւերիչ է և մահառու, վասն զի նա կը վայելէ առանց արբութեամբ փոխարինելու. կը վայելէ անիրաւաբար յոփչտակեալ, կը վայելէ իր հաճոյքին առարկաները, ապականելու համար միայն։

— Թոյլ տուր ինձ, հայրիկ, դիտել տալ որ քու խորհրդածութիւնը՝ որքան ալ կուռ և իմաստուն՝ չդադրիր սակայն միակողմանի ըլլալէ, վասն զի դու կը դատապարտես ամուրի այրն առանց քննելու կնոջ թերութիւնները, իր կամաւոր մեղսակցութիւնը մեր զեղծումներուն հետ, մանաւանդ առանց քննադատելու կնոջ թելադրութիւնը որով բուռն և անդիմադրելի հոսանք մը կ'ստեղծէ նա և որմէ կը քշուի, կը տարուի մարդն անկումի մինչև յատակն վայրը, մինչև անդունդ։ Դարձեալ դու կը ճառես այնպէս իբրև թէ ամուսնացեալ բոլոր այր ու կիներ ըլլային առաքինութեան ներկայացուցիչ։ մինչ-դեռ յաջորդութեան օրէնքով խմորուած աշխարհ իժ ու կարիճներ կը սնուցանէ իր ծոցին մէջ. անդին կան ամուրիներ՝ որ իրենց զոհաբերուած անձերով բարոյական կեանքը կը յաւերժացնեն։ տաքելները ամուրի ապրեցան և Աւետարանը նուիրեցին աշխարհի։

— Նոյնպէս այդ առաքեալներուն յաջորդող կուսակրօններ . . . . . .

Ահա կէս գիշեր, օրը կ'սկսի և դու քսան մէկ տարեկան կ'ըլլաս, այս բոպէին ուրեմն կը դադրի իմ հայրական իշխանութիւնը քու վրայ ծանրանալէ, այսուհետև բարեկամ ենք իրարու, և կարծիքի ազատ փոխանակութեան ասպարէզին մէջ մենք իրաքանչիւրն իր նախաձեռնութեամբ կրնայ վերհանել ճմարտութիւնը։ Այս սուզի սրահին մէջ պէտք է նոյնպէս դադրի նախասպասարումը և տխուր սովորութիւններ իրենց վախճանին հասնին։ Ահա ես իմ ձեռքով կը վերցնեմ մօրդ պատկերը վարագուրող սուզի պատաս

, որպէս զի իր ներկայութեան կատարուի քու հանդիսաւոր մուտքն ընկերային աշխարհին մէջ։

— Ա՜հ, մայրիկ, դու . . . դու որ . . .

— Լուէ՛, Թորի, որքէ արտասուիլդ ու քաջ եղիր լսել ձայնս որ քու մօր չունչով օծուած թոքերէս կ'արձակուի քեզ հաղորդելու համար նոյնպէս այդ սրբուհւոյն կամքն ու փափաքը։

— Խօսէ՛, հայրիկ, քու ձայնին մէջ իմ հոգին կ'ղգայ մօրս գուրգուրանքը. թէ քու չուրթերը հնչեցնեն կը թարգմանեն ա-նոր սիրան իմ սիրտին, ես կ'երդնում իր գերեզմանին վրայ, թէ կը մերժեմ ձեր երկուքին փափաքը, թո՛ղ ձեր անէծքն ըլլայ իմ դատա-կնիքը։

— Ո՛չ այդպէս, այլ իրրև բարեկամներ խորհրդակցինք, փառաւորենք ճշմարտութիւնը մօրդ պատկերին տակ ինչպէս քահանան կը պատրաստէ Խաչեցեալին կոնակը Տիրամօր խորանին առջև։

Ըսիր թէ միակողմանի կը դատեմ մարդիկը բարոյականի վիճարման ու բարքերու ապականութեան բոլոր պատասխանատուութիւնը բեռցնելով ամուրիներու վոնմակին վրայ, իսկ եթէ համբերութիւնն ունենայիր մինչև իմ քննադատութեան վերջակէտին սպասելու՝ հոն անշուշտ պիտի տեսնէիր բաղմակողմանի և խիստ անաչառ զննութեան մը եզրակացութիւնը, որով դարձեալ այրը, ինչպէս ամուրին՝ նոյնպէս և ամուսինը պիտի մնային պատասխանատու։

Երբ ո և է խնդիր մանաւանդ ընկերային հարց մը կը յուզուի, քննադատը պարտի ամենէն առաջ այդ հարցին խորը թափանցել, մեծ խնամով և կարի զգուշավար ու շրջահայեաց քննութեամբ որոնել, գտնել, չօշափել և ուսումնասիրել անկումի բոլոր հիմնական պատճառները։

Թողլով առ այժմ այն բազմատեսակ պատահարները որոնք առիթ կուտան այր ու կնոջ անհամաձայնութեան, դժտութեան և յետոյ ընտանեկան յարկերու քայքայման և որոնց բուն ծագումը կը վերագրենք յոռի դաստիարակութեան ու զարգացման պակասին քննենք այն ահաւոր և անբուժելի հիւանդութիւնը միայն որմէ վարակուած է մինչև իսկ ժողովուրդին մշակուած ու զարգացեալ դասակարգը, այս ախտին անունն է շահ։

— Բայց ինչպէ՞ս ներելի է շահին վերագրել, օրինակի համար, հարուստ կնոջ անհաւատարմութիւնը, որ իր բովանդակ կեանքով աղքատ օր մը չէ տեսած. մանաւանդ ի՞նչ ըսել այն դատապարտելի մոլութեան՝ որ կը նուիրագործուի մեր կրօնապետներու յօրինած հրահանգով, որ մատնուած ամուսնին կուտայ մի այնպիսի տիպարս զոր յետին թշուառն անգամ յախուռն պիտի մերժէր՝ ու եթէ այդ հրահանգը գործադրութեան դրուէր՝ ո՞ր ամուրին պիտի համարձակէր մինչև իսկ ամուսնութիւն բառն արտասանելու։

— Համբերէ՛ որ բացատրեմ, մի անսպասելի երևոյթներու վրայ վճիռներ արձակելու, ինչպէս ըրին մի շատ բանիբուն ու տողանդաւոր գլուխներ առանց բացառութեան։

— Ի՞նչ, միթէ պիտի պաշտպանե՞ս հրահանգը։

— Այո՛, խիստ հակիրճ երկոսայրանութեան մը ձևին տակ, ու որքան ալ իմ պաշտպանողականը քեզ և հասարակութեան իբր անմարսելի բարաsofա մը նկատուի, ես անով պիտի մերկացնեմ տըխուր ու ցաւալի ճշմարտութիւնը։

— Շարունակէ՛, հայրիկ, հետաքրքիր եմ լսելու և կը փափաքիմ ընտելանալ այդ բարաsofային։

— Բուն մոլին, բուն չարը, գայթակղութեան բուն քարը՝ զոր ոչինչով կարելի է փչրել, պէտք է փնտռել շահին մէջ. ամուսնական կաղմածքին մէջ չկայ սուելի զօրաւոր թոյն մը քանի շահը. բարոյականի ամենէ բուռն հակառակորդն է շահը, շահը նոյն ինք պոռնկութիւնն է. շահը բոլոր ոճիրներուն այժ տուող եղերքարականութիւնն

է. և որովհետև չահը յաջողդեց սիրոյ՝ բնական էր որ ապականութիւնը ընդհանուր ու տարածուն հանդամանքով նեխոտէր ընտանեկան կեանքը։ Այս աղէտը վտարելու համար պէտք էր հակաթոյն մը ներարկել ժողովուրդին երակներուն. այդ հակաթոյնը պէտք էր պատրաստել բուն հիւանդութեան աղտէն զտուած սերօմով, և ահա այդ սերօմն է Հրահանգը։

Աւելի պարզ ու մեկին արտաբերումով բացատրեմ ինչ որ թերևս խրթին թուի քեզ. ահա մարդ մը, ըսենք հարուստ, գործի և դիրքի տէր, զարգացած մինչև իսկ, որ սակայն իր երիտասարդական կորովը քիչ շատ ցոփութեան մէջ սպառած՝ կ'ուզէ ամուսնանալ. ամուսնութեան գաղափարը յղանալուն՝ անմիջապէս իր անձը կիներու աշխարհին մէջ առուրդի կը դնէ. այն աղջիկը՝ ըլլայ գեղեցիկ կամ տգեղ, խելացի կամ սպուշ, հոգ չէ, որ ամենէ աւելի դրամ ունի՝ իսկոյն կ'ընդունուի առուրդի դրուած մարդէն, բայց կինը զգալով թէ ինք չէ ամուսնացողն այլ իր դրամը, նոյն այդ վայրկենին չէ թէ սէր՝ այլ վրէժի ոգին կը ծնի իր սիրտին մէջ, վրէժ՝ զոր յետոյ պիտի լուծէ. միւս կողմէն դրամին ամուսինը արդէն իսկ արտօնած է իր կնոջ գործել ազատ՝ ինչ որ սիրող ու սիրուած կին մը չպիտի գործէր երբէք։

Հետևապէս այդ ամուսինը հարատեկան առագաստին բացումէն առաջ իսկ իր բացարձակ և յօժար կամքով համակերպած է այն տիտղոսին զոր յետոյ Հրահանգը կ'սպառնայ տալ, ուրեմն ինչո՞ւ վշտանայ պարոնը, ինչո՞ւ արժանապատուութեան խնդիր յուզէ. ա՜հ, արժանապատուութիւն բառը կրնայ եղեր արտասանել դրամով գնուած ամուսին մը, ո՛ կատակերգութիւն։ Միայն տարբերութիւնը որ կայ տիտղոսը արուելու ձևակերպութեան մէջ՝ այն է թէ ամուսինը զայն յօրինած է իր հաճոյքը գոհացնելու համար, մինչդեռ Հրահանգը պաշտօնապէս կը հաստատէ. արդ, եթէ տիտղոսին պաշտօնական հանդամանքը պիտի կարենայ գոնէ մատնել տալ դրամի ամուսիններուն՝ ուրեմն Հրահանգէն դուրս ուրիշ ինչ աւելի կուռ դաւազան մը կարելի էր գտնել ապականութիւնը հարուածելու համար։

— Կը հաստատեմ, հայրիկ, բայց ըսիր արդէն թէ արիւնը արիւնով չմաքրուիր։

— Ո՛չ անտարակոյս, բայց կան մահառու հիւանդութիւններ որ սերօմով կը բուժուին, ու սերօմը նոյն հիւանդութեամբ վարակուած արիւնէն միայն կը զատի. չուրանանք գիտութեան հրաշալի գիւտերը։

— Մէկ կողմէ ամուրին դատապարտել իրր ընկերութիւնը սպառող ցեղ, միւս կողմէ դրամով ամուսնանալու ընդհանրացած սովորութիւնը նկատել իրրև քար գոյութակցութեան. ուրեմն ա՞ր գտնել ճշմարիտ ամուսնութիւնը բառին նուիրական առումով։

— Սիրոյ մէջ. աշխարհ սէր է, կեանքը սէր է, և ուր որ սէր չկայ՝

հոն արև չկայ, հոն օդ չկայ, հոն անդնդային խաւարը կ'ինչխէ ու մթնոլորտը թոյնով խառնած է, հարցո՛ւր մօրդ պատկերին և անոր աչերուն մէջ պիտի կարդաս իր պատասխանը որ սէր է. եթէ քեզ ունեցանք, Թորի, սիրոյ կը պարտաւորինք այդ գանձը։ Հաւատանք սիրոյ դերիշխանութեան որմէ դուրս ոչինչ կայ Աստուածային ու Մարդկային, երբ մարդ սիրոյ կատարը կը բարձրանայ՝ Աստուած ալ հոն կ'իջնէ։

— Եւ սակայն աղէտալի փորձեր կը հաստատեն թէ սէրը մշտական ու տոկուն չէ. քանի՞ սիրային ամուսնութիւններ քայքայուած են մեղրալուսինէ քիչ յետոյ։

— Այդ աղէտին մէջ պէտք է փնտռել զարգացման, կամքի ու նկարագրի չգոյութիւնը, որով ամէն ներդաշնակութիւն կը խանգարուի։

— Հապա փեսին՞ զմը որով կինը կը պահանջէ կատարելապէս հաւասարիլ այրին։

— Հաւասարութիւն, այո՛, բայց երբէք նոյնութիւն. այր ու կին պէտք է որ իրարու հանդէպ պարտաւորութեան և իրաւունքի հաւասարութիւն ունենան, պէտք է որ իւրաքանչիւրը բնական օրէնքով հաստատուած իր կոչումին ու դերին մէջ չթերանայ, այն ժամանակ միայն հաւասարութեան իտէալը կ'իրանայ. ասորմէ դուրս կինը այրին նմանեցնելու ամէն փորձ յիմարական է, վասն զի կնոջ առնացումը կ'ենթադրէ այդ փորձը, որով նոյնպէս համերաշխութիւն ու ներդաշնակութիւն չարաչար կը տուժեն։ Այս հակիրճ բացատրութիւնը՝ զոր կուտամ անցողաբար, դու կրնաս վերլուծել, ընդարձակել և ըստ այնմ անվրէպ ուղեցոյցի բնութեամբ օժտուած հնոր մը յօրինել, որուն մէջ կինը կարենար յստակ ու մեկին տեսնել իր իսկական և անթերի պատկերը։ Բայց նախ ամուսնացիր։

— Ա՜հ . . .

— Ամուսնացի՛ր որպէս զի մօրդ թողած պակասը լեցուի, ինչ որ անկարելի կը թուէր քիչ առաջ քեզի։

— Եւ ո՞ւր գտնել անոր նմանը։

— Հարցո՛ւր սիրտիդ, որու թելադրութեամբ միայն կրնաս յաջողիլ։

— Մէկէ աւելի է կիներու տեսակը. Նիչէ իր հռչակաւոր Զարաթուսթրայի բերնով երեք կարգի բաժնած է կինը, կով, կատու և թռչուն։

— Ընտրէ՛ թռչո՛ն մը քեզի։

— Բայց թռչունը կը թռի, կը փախչի։

— Մի՛ վանդակեր զայն որպէսզի աչքը դուրս չըլլայ։

— Բայց օդի աւելի հեշտ է թռիլ։

— Ընտրեցո՛ւր թռչնիկդ որ քու տաք բոյնին մէջ գտնէ իր հանգիստը, նոյնպէս քու ձեռքով ու ճաշակով պատրաստուած սնունդէն

դուրս ոչինչ փաքաքի ճաշակել։

— Ինչ տարբերութիւն բոյնի ու վանդակի միջև։

— Թո՛ղ զայն աղատ որ մերթ թռի օդ ու լոյս վայելելու համար։

— Չվերադառնար։

— Կը վերադառնայ, վստահ եղիր, ինչպէս լիտոար աղատնիներ իրենց պաշտօնը հաւատարմօրէն կատարելէ յետոյ կուգան հանդչիլ իրենց սեպհական բոյնին մէջ։

— Սակայն բաց օդին որսորդներ կը հալածեն ու կ՝սպաննեն զինքը։

— Սորվեցուր բարձր սաւառնիլ, այնքան բարձր ուր ոչ գնդակ և ոչ նետ չկրնան հասնիլ։ Ընտրէ՛ կին մը որ քենէ սորվի կեանքը, վանդի ամէն պարագայի մէջ կինը պէտք չէ ճանչնայ աշխատիլ այն չափով որով մարդը պարտի մշակել զայն։

— Ճիշդ այդպէս...։

— Դու կ՝երազես Թորի։

— Թո՛ղ զիս, հայրիկ, առաւօտը մօտ է։

— Կ՝ուզեմ որ այսօրուան արևին հետ նոր կեանք մը սկսի քեզ համար։

— Թո՛ղ զիս...։

— Ենօսէ՛, մի՛ քաշուիր, արդէն ըսի թէ բարեկամ ենք այլևս, ո՞վ է սիրուհիդ։

— Կաղաչեմ...։

— Անունը։

— Օրբէլին։

— Օրբէլին, այն աղքատիկ որբուհին, որու ծիծ տուաւ մայրդ և դու օրօրոցը կ՝օրէիր երբ հազիւ հինգ տարեկան էիր։

— Նոյն ինք։

— Մինչև ո՞ւր խօսեցան ձեր սիրտերն իրարու։

— Համբ, խիստ համբ և անմրմունջ, այնպէս որ հակառակ մեր ընտանի չաղակրատութեան՝ երբ ես ուժով նայիմ ուր ուրեք իր անանման երեսին՝ նա իր աչերը կը խոնարհեցնէ և լուսափայլ ճակատը կը շիկնի։

— Այդ իսկ է սէրը, գնա՛ ուրեմն աւետել իմ հաւանութիւնը և ըսել թէ իր ներկայութեամբ միայն կրնայ բառնալ սուգը մեր տունէն։ Այժմ գո՞հ ես, Թորի։

— Երջանիկ եմ։

Ռ. Ց. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

ՅԱՒԻՏԵՆԱԿԱՆ ՀՐԵԱՅՆ

(DER EWIGE JUDE)

(ԱՒԱՆԴԱՎԷՊ ԳԵՐՄԱՆԵՐԷՆԷ)

«Ահասվեր Կարմեղոսի մթին մէկ քարայրէն դուրս կը սողոսկի դողդոջ քայլերով. Երկու հազար տարուան մօտ է որ նա թափառական կ'երթայ երկրէ յերկիր։ Այն օրը ուր Յիսուս խաչին բեռը կը կրէր, ուզեց վայրկեան մը հանգչիլ Ահասվերի դրանն առջև. աւա՛ղ, ընդդիմացաւ սա ու խստութեամբ վանեց Մեսիան։ Երեր-լոծ կ'իյնայ Յիսուս բեռին տակ, այլ գանգատ չէներ իր բերնէն։

«Այն ատեն մահուան հրեշտակը Ահասվերի տունը մտաւ ու զայրագին ձայնով մ'ըսաւ անոր. «Մարդու որդւոյն դու հանգիստը ղլացար . . . լա՛ւ ուրեմն, ճիւա՛ղ, ա՛լ քեզ համար չկայ հանգիստ, մինչև այն օրն ուր վերստին գայ Քրիստոս։

«Սև դև մը խուսափեցաւ յանկարծ անդունդէն և սկսաւ հալածել զքեզ, Ահասվեր, երկրէ յերկիր . . . ։ Մահուան քաղցրութիւնք, գերեզմանի հանգիստը, այս ամէնն անկէ ի վեր զլացուեցաւ քեզի . . . ։

«Ահասվեր դուրս կուգայ գայթ ի գայթ Կարմեղոսի մթին մէկ քարայրէն . . . ։ Կը թոթուէ մօրուքին փոշին, հոն դիզուած գանկերէն մին կ'առնու և կը նետէ զայն լերան բարձունքէն. գանկը կը ցասկրտէ քարէ քար ու կտոր կտոր կը խորտակի։ «Հայրս էր ան» կը գոչէ Հրեայն։ Հապա մ'ալ . . . ո՜հ, վեց հատ ալ անա՛ կը գլորին կ'երթան ժայռէ ժայռ . . . ։ Եւ ասոնք . . . և ասոնք, կը մռնչէ աչքերը կատաղութեամբ բոցավառ։ Ասոնք կիներս են։» Ա՜հ, գանկերը միշտ կ'երթան թաւալգլոր։ Ասո՞նք . . . հապա ասոնք. ողաքներուս գանկերն են։ Աւա՛ղ, ասոնք կրցան մեռնիլ. բայց ես, անիծեալս, չեմ կարող . . . ։ Ահեղ վճիռը իմ վրաս կը ծանրանայ յաւիտեա՛ն։

«Երուսաղէմ ինկաւ . . . ։ Սանդեռայ մանուկը ջախջախեցի, բոցերուն մէջ նետուեցայ. անիծեցի Հռովմայեցին իր յաղթութեան մէջ։ Աւա՛ղ, աւա՛ղ, անխոնջ անէծքը պաշտպանեց զիս միշտ, և չմեռայ։ Հոկայ Հռոմը կը կործանէր. գայլի տակը կեցայ, ինկաւ ան . . . տանայ զիս ջախջախելու։ Ասոր բեկորներուն վրայ ազգեր կանգնեցան և վերջացան աչքս առջև . . . ։ Ես մնացի ու չկրցայ լմննալ։

«Ամպածրար ապառաժի մը բարձունքէն ծովերու վրայ մէջ գահավիժեցայ. բայց շուտով սարսռուն ալիք զիս դէպի ծովափը գլորեցին, և գոյութեան փքինը խոսաց զիս կրկին։ Աչքերով չափեցի Եսնայի խաւարաբորբ հրաբերանը, և մոլեգին հոն նետեցի զիս։ Հոն հսկայից հետ տասն ամիս այրեցայ, և թառամնչներս ծծմբավառ վիհը տաղտկացուցին, աւա՛ղ, ամբողջ տասն ամիսներ։ Սակայն Եսնա փրփրաց ու լաւայի ալիքներու մէջ զիս դուրս պոռթկաց իր ծոցէն. մոխրին տակ կը բաբախէր սիրտս ու նորէն սկսայ ապրիլ։

«Անտառ մը կայրէր, հոն դիմեցի խօլ խելայեղ. ծառերու բոցավառ վարսքն իմ վրայ թափեցին իրենց բոլոր կայծակները. բայց հրդեհը մարմինս միայն ցոեց ու զայն ծախել չկրցաւ։ Այն ատեն պատերազմող մարդոց խռան խառնուեցայ, մարդամբոխիս փոթորկին մէջ ինկայ գահավէժ։ Զայնատուր եղայ Գաղիացւոյն, Գերմանին . . . . բայց միտս տէգերն ու գեղարդները կը բթացնէր. սուր մը կոտրտեցաւ գլխուս վրայ. երկար ատեն գնդակները պղինձազրահի մը դէմ արձակուած սիսեռներու նման տեղացին հանդերձներուս վրայ ընդունայն։ Անդօր իմ մէջ քիս շուրջը օձաշաւիղ գալարեցան շանթերը մարտի, ինչպէս ամպերէն վեր բարձրացող պարսպաձև ժայռի մը շուրջ։

«Հսկայի մը պողպատեայ գանգուածը փշրեցաւ իմ վրայ. դանձին բուռը զիս բռնելու պահուն գօսացաւ. երբեք կրկէսին մէջ սովալլուկ առիւծ մը զիս պատառել չի կրցաւ։ Թունաւոր օձերու վրայ պառկեցայ. օձը զիս խայթեց ու չմեռայ։ Վիշապն իր գալարներուն մէջ հեղձամղձուկ զիս պնդեց, ու չմեռայ։

«Աւա՛ղ, չկարենա՛լ մեռնի՛լ, չկարենա՛լ մեռնիլ, չկարենա՛լ հանգչիլ յետ կեանքին յոգնութիւններուն։ Ընդ քարշ տանիլ անվերջ այս փոչեղէն մարմինը՝ իր կմախային գոյնովն ու դամբանային հոտովն։ Հազարաւոր տարիներ դիտել պարտաւորիլ յօրանջող հրէշային միօրինակութիւնը, և արգաւանդ ու անյաղուրդ ժամանակը, ու միշտ ծնանող ու միշտ իր ծնունդները լափող։

«Աւա՛ղ, չկարենա՛լ մեռնիլ, չկարենա՛լ մեռնիլ։ Ահաւոր բարկացո՛ղ երկնից, քու զինարանիդ մէջ ունի՞ս ահաւորագոյն տանջանաբան մը։ Ա՜հ, ինկիր ուրեմն չանթահարող իմ վրայ. թո՛ղ որ կարմրեղեան ժայռերէն մրրկավար կործանիմ դարահոս, անոնց սոսորոտը թաւալիմ հեւալով ու ջղաձիգ ոգեարիմ ու չնչարձակ մեռնի՛մ»։

«Ու Ահասվեր գետին տապալեցաւ. ականջները դռնչեցին, ու դիչերը ծածկեց անոր ձիգ արտեւանունքը. հրեշտակ մը տարաւ զայն հեռուն անձաւին մէջ։ «Քնացի՛ր հիմա հոդ, ըսաւ հրեշտակը, Ահասվե՛ր, քնացի՛ր անուշ քունով. Աստուծոյ ցասումը չէ՛ յաւիտենական։

ՔՐ. ՖՐԻՏՐԻԽ ՇՈՒՊԱՐԴ

ԱՐՑԱՇԵՍ ԵԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

Ա՜ՈՒԽԻՐ ԵՒ Ա՜ԱԼԽՐ

Ah! ne jamais sortir des Nombres et des Etres!

BAUDELAIRE

Ա՛լ մոռցայ զայն, օրագիրս։ Մոռցայ։ Ճի՞շդ է ըսել թէ մոռցայ։ Ո՛չ, չա՛տ կը յիշեմ զայն, աւելի քան երբեք կը յիշեմ զայն, օրագիրս։ Թերևս անոր համար մանաւանդ որ՝ այլևս անոր անկարելիութենէն կը տանջուիմ։ Օրագիրս՝ զայն չեմ կրնար ունենալ այլևս։ Ու կը խանդաղատիմ այսօր, ժամանակ մը զայն ունեցած ըլլալու միամտութեանս վրայ։ Ինչպէս կարելի էր այն ատեն, և ինչո՞ւ անկարելի է հիմա։ Կար ժամանակ ուր մեծ ու վճիտ վստահութեամբ մը, որ յատկանիշն է մանուկ հոգիներուն, ներքին մտերմասացութիւններս ճերմակ էջի մը գաղտնապահութեան վստահելու քաջութիւնն ունէի։ Ատիկա՝ անտեղիտալի հարկ մըն էր կարծես մանաւանդ։ Լեցուն ճնշեալ անօթ մը՝ որ կը դեղուր։ Ինչ պարզ էր հոգիս. ինչ վճիտ էր ան. որքա՜ն կարելի էր անպատիր նայուածքով յատակին պայծառութիւնները դիտել, —ոսկեզօծ խիճերը՝ արևի ճառագայթէ մը լուսկած. հանդարտ աւազը՝ մաքուր և արծաթափայլ, կամ պատահական խոովութիւնները՝ որք այնքա՜ն չուտով կը խաղաղէին։ Այսօր՝ տարօրինակ կերպով, անթափանցելի կերպով պղտոր կը տեսնեմ ինքզինքս։ Ու վախով մը, որ անբացատրելի է, և կասկածով մը՝ որ դատապարտելի է թերևս, կը սիրեմ զայն, այդ պղտորութիւնը։ Ցատակն այլևս անորոշ խորութեանց մէջ կ՚անհետի։ Ջուրերուն ցեխոտ պղտորութիւնն՝ ամէն թափանցում անկարելի կը դարձնէ։ Արևին ամէնէն վճիտ ճառագայթը՝ մակերևոյթի անշօր խաղ մըն է. ցրիւ ուժաթափութիւն մը։ Քանզի, հակառակ մակերեւոյթին անայլայլ խաղաղութեան, ներքին կնճիռներու գուպար մը՝ յատակին աղիքները կը յօշոտէ անընդհատ։ «Դիմօք ժպտեալ և մտօք լացեալ,» ըստ Նարեկացւոյն։ Այլևս անկեղծ չեմ ես ինքզինքիս հետ, այլևս անյողթելի կասկած մը, մտերիմ համարձակութիւններս կը շղթայէ։ Մեծ գաղտնապահութիւն մը՝ իր թունաւոր հրապոյրներով կ՚արբուցանէ զիս։ Այո՛ անշուշտ, ուրիշ ատեն մըն ալ, երբ օրագիր մը ունէի, անոր էջերը աշխարհի չորս հովերուն սահմանուած չէին։ Անոնք իմն էին նորէն, ինծի՛ համար էին միայն։ Այդ իսկ պատճառով, այդ պատճառին խորունկ անկեղծութեան հետևանքով էր անշուշտ որ, օր մը այրեցի օրագիրս, զայն գրած ըլլալու ամօթէն ճակատս կարմրահար։ Եւ ահա՛ այսօր, ընդդիմամարտ տպաւորութիւններու հաշա-

ծանքի մը մէջ, չուարուն կ'զգամ ինքզինքս։ Սուգն ունիմ՝ այլ ևս անկարելի իմ անկեղծութիւններուս։ Երջանքը կ'զգամ՝ իմ այսօր ուան գաղտնասիրութիւններուս։ Այն երբեմնի միամիտ պայծառութիւններուն տոթաճար ապաշաւը կամ կարօտալիր ժիշատակը և այսօրուան միգապատ պղտորութիւններուն դառնութիւնը կամ հպարտութիւնը։ Ինչ կորսնցուցի այն պայծառութիւններուն հետ,—արևի ոսկեթիլ ճառագայթ մը։ Ինչ շահեցայ այս պղտորութիւններուն հետ,—ինքզինքս բարդ, անթափանցելի և խորունկ զգալու ունայնամտութիւնը։

* * *

Բայց ահա նորէն մտածումիս ցայտերը կը վարանին։ Ինչ կ'ընեմ այս վայրկեանիս. նոր օրագիրի մը յառաջաբանն է այս։ Ո՛հ, ո՛չ, ատիկա անկարելի կը թուի այլևս։ Ինչո՞ւ կը գրեմ սակայն. ինչո՞ւ գրած եմ ընդհանրապէս։ Ինչո՞ւ կը գրեն մարդիկ։ Ե՞րբ պիտի զգաստանամ այս չառնխօսութիւններուն նանրասիրութենէն։ Լռութիւնը, որ դրոշմն է գերազանց մեծութեան ու գերազանց իմաստութեան,—ի զուր իմ մէջս քու վճռական կարելիութիւնդ կը փնտռեմ, ո՛վ լռութիւն։ Տակաւին որքան անմտօրէն խլրտուն են այս չաղփաղփ շրթունքներս, տակաւին որքան անզգամ եմ. «Զայն անզգամին՝ ի բազմութեան բանից» ինչպէս Ժողովողը կ'առածաբանէ։ «Լռութիւնը, մեծ կայսրութիւնը լռութեան,—կը գոչէ Թարլայլ, Մոռիս Մէթէրլինքի մէկ մէջբերումին համեմատ,—աւելի բարձր քան լուսաւորները, աւելի խորունկ քան Մահուան տիրապետութիւնը...։ Լռութիւնը՝ և ազնիւ մարդիկը լռակեաց...։ Անոնք ցրուած են հոս ու հոն, անձնիւրն իր գաւառին մէջ, խորհելով լռելեայն, աշխատելով լռելեայն, և առտուան օրաթերթերն անոնց վրայ չեն խօսիր բնաւ...։» Առտուան չառնխօսը այն օրաթերթերը, որոնց հետ այնքան կապեր ունի իմ ստրկութիւնս։ Կ'աշխատակցիմ անոնց, անոնց հաւանութեան կ'ենթարկեմ իմ մտածումս, իմ զգացումներս, իմ յոյզերս ու երազներս և իմ անձս բովանդակ։ Ամէն օր պիտի հանդուրժեմ որ, ընթերցողներու դատաստան մը վճռէ իմ մասիս, իր անմիտ հաւանութեամբը երախտաւորէ զիս, և ասիկա իմ գիւրագնի ու նուաստ երջանկութիւնս պիտի չինէ։

Բայց իրա՞ւ է այս բոլորը. թերևս կրնայի ըսել անարատ անկեղծութեամբ մը՝ թէ այդ ստրկութիւններուն հարկը լիովին չի գերեվարեր իմ հոգիս հպարտութիւնը։ Գրեթէ մաքէս անցուցած չունիմ ուրիշի համար գրել։ Այդ եղանակը՝ չափազանց անամիտ ու յուսակնոտ գտած եմ իմ ոչնչութեանս համար, իմ տգիտութիւններուս ուրիշներուն հաճոյքը պիտի չինէի։ Երբեմն այս տուրևաւիկ փառասիրութիւնը գերեվարեց զիս։ Այդ խայծին համար այսօր որևէ ախորժակ չունիմ այլևս։ Մեղուն որի՞ համար կը չինէ մեղրը։ Մեղուին գերը՝ իշամեղուներուն ծոյլ երջանկութի՞ւնը չինելու էր միթէ։ Ստեղծա-

գործութեան բնազդը՝ ստեղծագործութեան պարծանքէն նախագաս է. ու գերազանց։ Բնազդին մէջ գիտակից նպատակ մը՝ անմիջապէս զգալի չէ մեզի համար։ Բնազդին մէջ՝ արդիւնութեան հաճոյքը միայն իրական է բեղմնաւորիչ տարրերուն համար։ Նպատակը՝ յետոյ միայն կը տեսնենք զայն։ Եթէ չըլլար ախորժակը և հաճոյքը՝ որ զայն կամոքէ ու կ'ափոփէ, ո՞վ պիտի խորհէր սերնդագործութեան պարծանքին վրայ։ Եթէ չըլլար ծնելու ցաւին եսական երջանկութիւնը, ո՞վ պիտի խորհէր մարդկութիւնը յաւերժացնելու կեդրոնախոյս նպատակին վրայ։ Եւ եթէ գրական արտադրութեան մէջ իր անձնական հաճոյքը միայն վնասուել՝ արտայայտութիւնն էր չեչտ անհատապաշտութեան մը, թերևս ոչինչ այնքան յանձնապաստան է՝ քան ուրիշներուն բան սորվեցնելու պարզութիւնն ու թերևս ոչինչ աւելի նուաստացուցիչ է քան միջնորդի այդ համեստ դերը։

Բայց ինչո՞ւ կը դրեմ, թէ հաճոյք է այդ անհատապաշտ հաճոյքը։ Ինչո՞վ կ'արդարանայ այն։ Այլեւ չե՞մ զգար թէ՝ մեծ պատրանքէ մը հալածական մնացած է հոգիս երկար տարի, – ինքզինքս բան մը, կշիռ մը, կարեւորութիւն մը կարծած ըլլալու պատրանքէն։ Բոլոր մտքիս զաւակները, որք իմ հպարտութիւններս էին, կ'ատեմ զանոնք այսօր։ Այդ վիճանքները ծնած ըլլալու ամօթն ունիմ, աւա՜ղ։ Որքա՜ն կը սիրէի զանոնք, որքա՜ն կը խանդաղատէի անոնց վրայ, մինչդեռ կը նիրհէին անոնք, սաղմնային ու անձև, իմ էութեանս անմեկնելի մթութիւններուն խորը։ Տառապանքով, հեշտաւէտ ու երջանկաւէտ երկունքներու մէջ ծնայ զանոնք։ Այդ նորածիններէս ոմանց մանկութիւնը՝ իր հրեշտակային վաղանցիկ գեղեցկութեամբ, խաբեց զիս։ Ժամանակը՝ ձեւազեղծ և հմայաթափ կ'ընէր այդ զաւակներս՝ իմ դժուարապահանջ մօր աչքերուս։ Որքա՜ն պիտի ուզէի որ անոնք մնացած ըլլային իմացականութեանս անարեւ միգամածին յաւիտենական գիշերուան ծոցը, ուր միայն սիրէի զանոնք, իրենց խոհալ ձեւին մէջ։ Ո՞վ ուրեմն պիտի վրէժ դիս իմ ունայնամտութենէս. չպիտի՞ գայ վերջապէս այն օրն՝ ուր այլեւս ամէն կապանքներէ զերծ, ամէն գերութիւններէ ապահարկ, պիտի բաւականանամ գերագոյն անբաղդատելի գիւթանքովն այն երազներուս՝ զորս բանաձեւած ու բացատրած չպիտի ըլլամ ընաւ։ Ահաւասիկ, ամէն անգամ խարուեցայ, ամէն անգամ որ կարծեցի կարենալ սալ անոնց, այդ երազներուս, շրջագիծ մը և երանգ մը։ Ո՞վ կասեցուցած է ասուլ մը՝ իր լուսաւոր սորսորումին մէջ. կայծակն՝ իր հրեղէն օձի ջղաձգումին մէջ։ Ո՞վ կարող է պատկերացնել փայլակն՝ իր մանրեկրորդային դողդոջ, սարսռահար, ստնգանուա չողիւններուն մէջ, գիշերամած երկինքի մը սև անատոյդ յատակին վրայ։ Կը սիրեմ իմ բոլոր յղութիւններուս քաղցր բեւեռը, կը փայփայեմ զանոնք օրերով, ու կը հրճուիմ խորտրդաւոր պտուղին կարելի գեղեցկութեամբը։ Բայց ամէն բեռնաթափութիւն, փոխանակ

սիրվելու մաքիս ցաւաբեկ արգանդը, անդարմանելի պարապութեան մը զդայութիւնը կը թողու իր հետն։ Աւելի՛ գերազանց, աւելի՛ բաց ցարձակ ու անխառն, հրճուանքը կուզեմ ես։ Դժուարապահանջ հպարտ մօր մը մսխանքով, պիտի չանամ խեղդել այդ զաւակներս, մաքիս անլոյս գիշերին մէջ։ Աշխարհի նուաստացուցիչ հաւանութիւնը չպիտի սրբապղծէ զանոնք։ Իմ այդ ներքին ճշմարտութիւններս պիտի մնան բացարձակ, անկշռելի՝ անչափելի՝ անթափանցելի բացարձակին մէջ, և մանակի լուսաւորումներ չպիտի ռամկացնեն անոնց անճառելի խորհուրդը։

* * *

Այս դաշտավայրի կենցաղն այլևս կը խեղդէ զիս, կը սողացնէ զիս, կը ջնջէ զիս։ Լեռնային վայրենի բարձրութիւններու պապակ մը կը խոշանգէ ենդունքներս, այն աստուածամերձ աստուածաբնակ սարերուն, զոր կ'երգէր սաղմոսերգուն Դաւիթ,—ուր հանդարտութիւնը կը ձիւնէ, լռութիւնը կը խոկայ և միայնութիւնը կ'աշխարհակալէ։ Այն վերերէն՝ անդունդին խորութիւնն աւելի՛ վսեմ ըլլալու է և աւելի՛ տպաւորիչ, — խորութիւնն անդունդին՝ որ կը գահավիժի անստուգութեան մէջ։ Այդ առանձնութիւններուն մէջ, հնդիկ Եօկիի մը հոգեկան կատարելութեան կը ցանկայի ես, բաղձանքներուս բազմագլխան իժը՝ կրունկիս տակ ջախջախուած, անզգած խաղաղութեան մը օծումովը հոգիս զօրացած, աշխարհի ու կեանքի դարձդարձիկ ու վաղանցիկ գունատխոնջումներուն խորը՝ նկատելով տիեզերական անբաժանելի միութիւնը, — միակ բացարձակ ճշմարտութիւնը, որուն համար արժէր հոգ ունենալ։ «Ան՝ որ ամէն բան կը գտնէ միութեան մէջ, որ ամէն բան կը վերբերէ միութեան, և որ ամէն բան կը տեսնէ միութեան մէջ, կրնայ հաստատ սիրտ մը ունենալ, և խաղաղութեան մէջ տպրիլ Աստուծոյ հետ։» Այսպէս կ'ըսէր Նամանուրեան անծանօթ այն մեծ հեղինակը, որ բարոյական կատարելութեան գաղափարը ձևաբանեց, փոքրածաւալ բայց անմոռանալի այն գրքին մէջ։ «Հաճոյք զդացէք անծանօթ մնալէն և աշխարհի մէջ բանի՛ մը տեղ չդրուելէն։» Ուրեմն, այլևս թիթեռնիկի մը հոգեվարքը, վարդի մը գունաթափութիւնը, սիրելիի մը դալկահար ճակատը՝ չպիտի զօրէին սրամեցնել զիս, —այլևս մահուան վիշտին անտաքիլ պիտի ըլլար այս հոգին, խորապէս իմաստնացած, մաքրուած աշխարհի բոլոր կապերուն վաղանցիկ հրապոյրներէն, զի ամէն ինչ երևոյթ է, խաբկանք է, ներկայացում է։ Այն ատեն՝ ես պիտի փնտռեմ իմ Աստուածս, իմ էութեանս խորը. ես պիտի չանամ գտնել զոյն՝ հոգւոյս անկնճիռ պայծառութեանը մէջ։ Սուի Ռամաքրիշնա Բառամահանսա[*], ո՛վ սուրբ, ո՛վ մեծ իմաստուն,

[*] Ժամանակակից Հնդիկ իմաստուն

կը ծնրադրեմ քու խօսքիդ ճշմարտութեանն առջև. «Ինչպէս որ լուսինը բեկեալ պատկերներով կը ցոլանայ վրդովալի ջուրերուն պղտոր մակերեսին վրայ, այնպէս ալ՝ Մայրէն (պատարանք) նուաճուած մարդու մը խռովայոյզ ոգին՝ հատակոտոր մասերով կը ցոլացընէ աստուածային պայծառութիւնը։»

* * *

Օհ, ունայն յաւաջադրութիւններս, օհ, իմ հաճելի ինքնախաբէութիւններս։ Ո՞վ աւելի քան ես ինքս պիտի վկայէր իմ ստրուկ մարդկայնութեան անդարմանելի տկարութիւններուն նկատմամբ։ Ահա՛, աշխարհը կը չրջապատէ զիս, կը հալածէ զիս՝ իր մտոքիններուն կախարդանքովը, և իմ բաղձանքս դերագոյն ձերբազատութեան, հոգւոյս դերագոյն գերեթափութեան, գեղանաքարշ թռիչքի մը թեւարախու�է միայն։ Ահա՛, աշխարհի պայմանէն հալածական է յաւէտ իմ գոյութիւնս։ Երևոյթներու տեսարանը կը նուաճէ զիս։ Կարելի չէ որ իմ զգայողութիւնս ճողոպրի վազանցիկին ու անկայունին մշտափոխ չրջապտտումէն։ Հոգիս ուրեմն՝ հոգիս՝ ինքնամփոփման, կեդրոնացման և դերագոյն հայեցողութեան վերերջանիկ երկրայրկեանի մը մէջ, բացարձակ միութեան զաղափարին պիտի մերձենայ, անոր զգայութիւն թափանցումը պիտի հաստատէ իր չամանդաղներուն մէջ։ Բոլոր մնացեալ վայրկեաններուն, ժամանակին վրայ նետուած ու միջոցէն առկախ երևոյթ մըն եմ նաև ես ինքս։ Ու հաւատք և հաստատիք իսկ չունիմ թէ մեզի ծանօթ մարը՝ բացարձակօրէն պիտի ձերբազատէ զիս այս պայմանէն լուծէն։ Ապա ուրեմն, եթէ ապրելուն մէջ գերագոյն իմաստ մը չկայ, եթէ ապրելուն մէջ անդրոստանի վախճանականութիւն մը չի տեսնուիր, այլ սակայն՝ ապրիլը տրամաբանական կը թուի նորէն, ինչպէս մեռնիլը տրամաբանական է։ Կեանքը մերթ չեն սիրեր մարդիկ, և կամ զայն անտրտունջ կը գտնեն վաստնզի՝ բարիին ու չարին անձնական սկզբունքը կը վարէ զմեզ մեր գնահատումներուն մէջ։ Եւ չէ կարելի ժխտել թէ՝ տառապանքն է մտնաւանդ դրական։ Շօբէնհաուէրի յոռետեսութիւնը ճիշտ է և մաթեմատիքական։ Իր կրծանոտար եզրակացութիւններուն, իր ժիտական յարակարծիքներուն (paradoxe) խոցական հաճոյքը կը ճաչակեմ։ Միայն թէ՝ ճշմարիտ չէ ան։ Կարելի չէ փիլիսոփայական ու բնազանցական հնարամտութեան մը, հաւաքականութեան մը պիտակ լուծը հարկադիր ընել բնութեան։ Անէութիւնը, նիրվանան՝ երազ մըն է, պատրանք մըն է, անկարելիութիւն մըն է։ Անիկա հանճարամտութիւն մըն է միայն, մինչդեռ լինելութեան խնդիրը, ապրելու կամքը, կը վարեն մարդկութիւնը, խնդալով իր բոլոր բնազանցութիւններուն վրայ, հեգնելով իր բոլոր նրբամտութիւնները։

Զպիտի եղբայրացնեմ՝ Պէտք է ապրիլ. վասնզի յաճախ կրնամ հաստատել թէ՝ պէտք մը չէ ապրիլը։ Զպիտի հաստատեմ թէ՝ պէտք չէ ապրիլ. վասնզի այս վճիռը խիստ անհատական է ու անզօր իսկ։ Այլ պիտի ըսէի՝ Քանի որ կ'ապրիմ . . . ։ Միայն թէ, ես պիտի ուզէի որ, կեանքին հանդէպ իմ ունեցած դիրքս, պատրանքներէ դատնացած և դասալիք մարդու մը դիրքը չըլլայ։ Նախ՝ չեմ ուզեր կեանքին տուած ըլլալ մատացածին խաբեպատիր նշանակութիւն մը, ցնորալից նպատակներով լեցուն, զոր յետոյ կեանքն ինքն իսկ պիտի գար հերքել։ Մարդոց յուսախաբութիւնները, հետևաբար իրենց տառապանքները, այնքան աւելի մեծ են՝ որքան մեծ եղած են իրենց յուսադրութիւնները՝ կեանքին վրայ։ Ոչինչ կայ բացարձակօրէն լուրջ՝ կեանքին մէջ։ Պէտք չէ անխորտակելի կապեր երևակայել, պողպատէ շղթաներ՝ որք զմեզ անոր կապած պիտի ըլլային։ Ինչ, բամպակէ մանած մը, որուն կապանքները հոգիս թռիչքը պիտի գելուին։

Բայց քանի որ կապրիմ . . . ։

* * *

Բազմատարբ այլասէր մտածումներու խարխափոտ հոյլ մը կ'ելևէջէ գլխս մէջ, վերջալոյսի մթնշաղին խորը թռչտող ոսկեզօծ միջատներու և մեղուներու պարսի մը նման։ Զգացումին ու մտածումին ներհակութեան անլուծելի պայքարը, ներքին ներդաշնակութիւն մը ստեղծելու յաւագին մշտարթուն ջանքը, —այս եղերական բանագործութեան յաւիտենական թատերավայրն է անա իմ հոգիս, բոլոր իր տենչերով, բոլոր իր սաւառնումներով, բոլոր իր երազներով։ Ու վերջին պահուն, աւելի քան երբեք ինքզինքս անկեղծ կզգամ իմ հէգ մարդկայնութեանս հետ. երբ կը խորհիմ կ'անդրադառնամ իմ անդարմանելի ունայնասիրութիւններուս։ Ինչո՞ւ գրեցի այս բոլորը։ Ինքզինքս համոզելու՝ թէ ուրիշներուն հետաքրքրութեան համար լարուած թակարդ մըն էր այս։ Միակ բան մը կը մխիթարէ զիս այս բոլորին մէջ. ինքզինքիս վրայ կարեկցօրէն խնդալու, իմ խլրտուն ոչնչութեանս նկատմամբ հեգնօրէն արդահատելու չափ սիրա կ'զգամ կուրծքիս տակ, ու կ'փշեմ Բասքալը՝ որ Մարդոց մեծութեան, ունայնութեան, տկարութեան ու թշուառութեան վրայ իր խոկումներէն մէկին մէջ կ'ըսէ. «Ունայնասիրութիւնն ա՛յնքան ամրապինդ մխուած է մարդուն սրտին մէջ որ, որմնադրի աշկերտ մը, խոհանոցի ծառայ մը, բեռնակիր մը՝ ինքզինքը կը գովէ, և կը փափաքի ունենալ իր հիացողները. և փիլիսոփաներն ալ՝ նոյնպէս։ Անոնք որ կը գրեն փառքի դէմ, կուզեն լաւ գրած ըլլալու փառքն ունենալ, և ես որ կը գրեմ ասիկա, ե՛ս ալ թերևս այդ իղձն ունիմ . . . ։»

Իսկ ան՝ որ չաղակրատեց այս էջերուն ընթացքին, ինչ միտք ունէր և ինչ ըղձանք . . . ։

ՍԻՊԻԼ

ՍՈՌՆԱԼ

Եթերային ըսփիւռներէն թեւել վեր,
Այցել բոցէ արեւներուն, ծովերուն,
Շամանդաղին ձայնը լսել, եւ հեռուն
Միջոցին մէջ՝ ականջ դնել, երբ հովեր
Կը խօսակցին խանդագին.
Եթէ պատրանք են այս տենչերս իմ անգին,
Ո՛հ, կ'ըղձայի մոռնալ խորհուրդը կեանքին։

Ցաւի, սուգի ջնջել սերմերն անհամար,
Տառապողին արել շիթերն արցունքին
Մինչեւ անոր յոդ աղբիւրները ցամքին,
Թրշուառութեան դէմ մարտիկ քաջաբար
Ծայրատելով իր ծաւալ.
Թէ այս ուժին ես կարող չեմ տիրանալ,
Մարդոց վիշտերն, ո՛հ, կ'ըղձայի զէթ մոռնալ։

Սիրել չարերն, ինչպէս ազնիւն ու բարին.
Ապերախտին, խաբեբային ներել միշտ,
Զբարտմրտիկ սիրտերու դէմ կեղծ ու ռիշտ
Եւ չըպժգալ վատերէն, երբ ինձ փարին
Շողոմանքով մեղմօրօր.
Եթէ հոգիս այս մեծ զոհին է անզօր,
Ո՛հ, կ'ըղձայի մոռնալ նողկանքն այս բոլոր։

Կուռքերն հոգւոյս ջերմ եռանդով պաշտուած
Լանջքիս տարուկ ծաղկոցին մէջ փայփայուն
Գուրգուրալով պահել առտու իրիկուն
Մինչեւ մարին կայծերն յեսին, ով Աստուած,
Կեանքիս բոցեղ սիրախանձ.
Այս քաղցրիկ յոյսն եթէ ցնորք մ'է վաղանց,
Ո՞հ, կ'ըղձայի մոռնալ սէրերս իմ անանց։

Եթէ բիւրեղ տեսիլքներուս իմ երբեք
Անկարող եմ, պահ մը, մարմին տալ, աւանդ,
Եւ անոնց գորշ աճիւններուն տակ՝ նըւաղ
Հոգիս յաւէտ պիտի մընայ վըշտաբեկ
Ջերթ խունկ մ'անմիւթ ու անհալ,
Աւաղելով իր խոյանքներն անժուժկալ,
Ո՛հ, երազներս ես կ'ըղձայի զէթ մոռնալ։

ՏՕՔԹ. ՅՈՎՍ. Տ. ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ

ԲԺՇԿՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՐԸ

Յունական բժշկութեան ծագումը մթութեամբ պարուրուած է։ Պատճառ մը չիկայ սակայն հաւատալու թէ բժշկական գիտութիւնը՝ ի՛նչպէս նաև փիլիսոփայութիւնը՝ Եգիպտոսէն մտցուած ըլլայ Յունաստան. թէև կրնայ ըլլալ որ Յոյն բժիշկներ՝ ժամանակի ընթացքին մէջ հմտացած ըլլան գիտութեան այն վիճակին, որուն հասած էր Եգիպտոս և հաւանական է նաև թէ այդ իմաստով՝ անոնք օգտուեցան ալ Եգիպտական գիտական զննութիւններէն և մեթոտներէն։

Բժշկական արուեստի մասին առաջին ակնարկութիւնը կը գտնուի Հոմերի գրուածքներուն մէջ։ Հոմեր՝ երկնային կամ աստուածային ծագում մը և բնութիւն մը կը վերագրէ բժշկութեան։ Եւսկիւլապի տղաքները կը յիշուին ա՛յնքան թէ իբրև քուրմեր, այլ իբրև պատերազմիկներ Յունական բանակին մէջ, որոնք ունէին միանգամայն մասնաւոր ճարտարութիւն վէրքեր դարմանելու։ Հոմերի գրութիւններուն մէջ ուրիշ ակնարկութիւններ ևս տեսնուած են բժիշկներու մասին. բժիշկները կը յիշուին —Հոմերի կողմէ— միշտ յարգանքով և ակնածանքով. և կ'երևի թէ այն ատենի նախապատուած ընկերութեան մէջ՝ քուրմերէն բաղդատելի ատրբեր ու անջատ բժիշկներ կային։ Աւելի վերջերը սակայն, բժիշկը միանգամայն քուրմ էր։ Տաճարներ կանգնուած էին առողջարար կլիմայ ունեցող քաղաքներու մէջ, հանրային ջուրերու ակերու քով, և հիւանդներ ու ցաւագարներ հո՛ն կը դէմէին դանդաղանդ՝ առողջութեան չատուածին դարմանը հայցելու համար։ Ու այդ տաճարներուն մէջ կատարուած զարմանահրաշ բժշկութիւններու արձանագրութիւններէն ամանք հասած և պահուած են մինչև մեր օրերը։ Այն ատենի գիտական ծանօթութեան և փիլիսոփայական տեսութեան համաձայն՝ չատուածի մը յայտնումը բաւական էր հիւանդութիւն մը առաջ բերելու համար, ինչպէս նաև երբեմն՝ զայն դարմանելու համար։ Ցիպլիքական բներևոյթ մը ֆիլիքական պատճառով մը բացատրել՝ հիներու միտքէն չէր անցներ երբէք. ուստի և ֆիլիքական, բնական երևոյթներու բացատրութեանը համար կը դիմէին երկնակամարին, և երբ տոիկա ալ բաւական չըլլար՝ դերբնականին։

Հին Յունաստանի մտաւորական գործունէութեան ամենէն փայլուն շրջանին, Քրիստոսէ առաջ 470 թուականներուն ծնած է բժշկութեան հայրը՝ Իպոկրատ, որուն համար կ'ըսուի թէ սերած էր Եւսկիւլապէն։ Այդ շրջանին, Յունական կեանքը և խորհուրդը կար-

ծեռ մագնիսական ազդեցութեան մը տակ՝ կը կրէին անագին առաջդիմութիւններ, մեծամեծ բարեփոխումներ, և Իբոկրատի նման մեծ մարքի մը պէտք կար որ ուրիշ դիտութիւններու վրայ ներգործող այդ նոյն ազդեցութիւնները իրենց հետևանքը ունենային նաև բժշկութեան վրայ, հիմնովին փոխելով զայն, և նոր դիրք մը տալով անոր դիտութիւններու, փորձառական դիտութիւններուն պատուական և օգտաշատ ցանկին մէջ։

Իբոկրատ ուսաւ Պորճիաս և Տէմոքրիտոս փիլիսոփաներուն ձեռքին տակ։ Կասկած չիկայ թէ իր ժամանակէն առաջ դոյութիւն ունէր բժշկութիւնը. բայց նախկին դիտութեան վրայ աւելցուցած ծանօթութիւններէն զատ՝ Իբոկրատի գործը կամ աշխատութիւնը անմոռանալի ու յիշատակելի կը մնայ գլխաւորաբար սա՛ երեք տեսակէտներէ։

Առաջին. ի՛նք էր որ բժշկութիւնը անջատեց նախապաշարումէ. որովհետև, Իբոկրատ բացարձակապէս կ՚ուրանայ հիւանդութիւններու երկնային բնութիւնը։ Ոչ մէկ հիւանդութիւն, կ՚ըսէ, ուրիշէ մը աւելի աստուածային կամ մարդկային է. և ո՛չ մէկ հիւանդութիւն՝ կ՚աւելցնէ, առաջ կուգայ առանց բնական պատճառի։ Այս որոշ ըսկզբունքին վրայ հիմնուելով, մէկդի նետեց ժողովրդական նախապաշարական հմայքները և թովչութիւնները։ Ու այս մասին իրեն կատարած դժուարին գործը հասկնալու համար կը բաւէ դիտել թէ սա՛ մեր լուսաւորեալ օրերուն իսկ ի՛նչ դեր կը կատարէ նախապաշարումը, և ի՞նչքան դժուար է հասարակ ժողովուրդին համար ազատիլ անոր կործանարար ազդեցութենէն։

Երկրորդ. ինքն էր որ առաջին անգամ յայտարարեց սա՛ մեծ ու կարևոր ճշմարտութիւնը թէ՝ ճշգրիտ գիտութի՛ւնը բժշկութեան մէջ՝ բոլոր դիտութեան իրական հիմն է. և ուշադրութիւն դարձուց հիւանդութեան մի՛այն բնական պատմութեան կամ պատճառին. ու մակածական փիլիսոփայութեան դրութիւնովը՝ ընդհանուր սկզբունքներ հանեց դիտուած անհատական կամ մասնաւոր երևոյթներէ ու պարագաներէ։

Երրորդ. Իբոկրատ էր որ առաջին անգամ քարոզեց և գործադրեց ա՛ս մեծ սկզբունքը թէ՝ բժիշկին գլխաւոր պարտականութիւնը— արուեստն— է դիտել և ուսումնասիրել բնութեան գործողութիւնները, և կարգաւորել զանոնք. արուեստ մը կամ ճարտարութիւն մը որ կ՚ստացուի միայն փորձառութեամբ։ Իր այս համոզումն էր որ զինքը ըրաւ մանրակրկիտ հետազօտող մը բնութեան գործողութիւններուն. զգուշաւոր՝ խնամուելու անոնց գործելու եղանակին։ Իր այս զննութիւններէն հանուած փորձառութիւնն էր որ իրեն համար գծեց սա՛ օգտակար կանոնը՝ բարիք ընել և չարիք չընել հիւանդին։ Խորհրդալից կանոն մը, և ամէն բժշկի ուշադրութեանը ներմապէս յանձնարարելի ոսկեղէն կանոն մը. քանզի այդ խօսքը իր

պարզ ձևին մէջ կը խտացնէ թէ ինչ որ պէտք է ըլլայ Իբսկրատի աշակերտի մը կէտ նպատակին՝ հանդէպ իր հիւանդներուն։

Իբսկրատ մանաւոր ուշադրութիւն դարձուցած է առողջներու և հիւանդներու սրուելիք կերակուրներու ամենակարևոր խնդիրին։ Հիւանդութեան զանազան տեսակներու և աստիճաններու համար նկարագրած է մանաւոր ճաշացուցակներ, ու գծած է օգտակար կանոններ գինիի գործածութեան մասին։ Հասկնալու համար թէ ի՛նչքան խորաթափանց ըլլալու էր ինք, որ ա՛յդքան կանուխ դարու մէջ իսկ ուտելիքի և խմելիքի մասին որոշ կանոններ գծելու չափ առաջ գացեր է, միտք բերելու ենք թէ հիւանդներու և առողջներու ուտելիքներուն կամ՝ ճաշի խնդիրը դեռ մինչև այսօր լման մը վճռուած չէ՛։ Այսպէս, ամենուն գիտցած բանն է թէ թիֆօ կոչուած ախտի հիւանդութեան միջոցին կարծր նիւթեր կամ հապտատուն մարմիններ ուտելու չէ՛ հիւանդը։ Դեռ քանի մը ամիս առաջ սակայն Լոնտոնի նշանաւոր հիւանդանոցի մը ակնառուր մէկ բժիշկը իր երկարատև ու հեղինակաւոր փորձառութեան վրայ հիմնուելով՝ երեր տարի ճիշդ հակառակը կը պնդէ, և կարծի տեղ միս կը յանձնարարէ թիֆոյէ բռնուող հիւանդներու. խօսք մը որ վստահ եմ թէ պիտի ապշեցնէ մեր բժիշկները առ հասարակ։ Քանի որ ա՛յսքան դժուարին բան մը է հիւանդին ճաշացուցակը պատրաստելու խնդիրը՝ ուրեմն կրկնապէս զարմանալի է Իբսկրատի կատարած աշխատութիւնը՝ այս մասին։

Դարձեալ, Իբսկրատ՝ իր մէկ գործին մէջ պատկերացուցած և խտացուցած է առողջապահական սկզբունքներու ամենէն հին բացատրութիւնները և արամադրութիւնները։ Ու արդարև զարմանալի է որ ասկէ երկու հազար տարի առաջ իսկ, ի՛նք կարողացած է գծել առողջապահական ա՛յնպիսի օրէնքներ, զորս գործադրել է այս օրուան առողջապահական պաշտօնեաներուն պարտականութիւնը։ Մթնոլորտային ազդեցութիւններու, տարիին եղանակներուն և բնակարաններու ընտրութեան մասին իր ըսածները այսօրուան գիտութեան լոյսովն իսկ դիտուելով՝ նկատուած են գնահատելի և գործադրելի տեսութիւններ։

Յայտնի է թէ հին Յոյները ունէին թուանշաններու Պիթագորեան վարդապետութիւն մը։ Կասկած չի կայ թէ Իբսկրատ ևս՝ իր կարգին ազդուած էր այդ վարդապետութենէն, և հիւանդութիւններու զանազան չրջանները կը նանատ ճշդել որոշ թուանշաններով։ Հիւանդութիւններու տեսութեան մասին հիներուն ունեցած հաւատքը բոլորովին նախապաշարումի և երևակայութեան գործ մը չէր սակայն. ճշմարտութեան հիմ մը կար տակը, և չափով մը՝ հաստատուած էր փորձառութեան վրայ։ Դէմ այսքանը պարտինք ընդունիլ Իբսկրատի համար, որ այլևայլ հիւանդութիւններու ընթացքը ուշադրութեամբ դիտելէ վերջ՝ ընդունեց այդ վարդապետութիւ-

նը, զոր՝ հարկ չի կայ ըսել՝ կ'ընդունի նաև մեր օրերու բժշկութիւնը, թիֆոյի ու թոքատապի նման հիւանդութիւններու պարագային։

Իբոկրատի օրերէն մեզի հասած են հիւանդութեան և հիւանդին նկատմամբ այն ստիճան կատարեալ ու մանրամասն նկարագրութիւններ, որոնց ընթերցումը իրաւամբ ապշութիւն կ'ազդէ։ Նկարագրութիւններ կան ա՛յնպիսի ախտանիշներու, որոնց ճանաչումը և տարբերումը սխալմամբ և անիրաւութեամբ վերագրուած են չա՛տ յետնագոյն դարերու դիտուններու կամ բժիշկներու։ Թոքերու և եբիկամներու մասին իր ունեցած հմտութիւնը հիանալի է պարզապէս, ի՛նչպէս նաև անոնց դարմանումին համար իր գործածած միջոցները։ Մէկ օրինակ մը կրնայ մանաւորապէս շահեկան ըլլալ։ Իբոկրատ առաջինն էր որ իր ականջը դրաւ հիւանդին կուրծքին վրայ, անոր թոքերուն վիճակը հասկնալու համար։ Ու ախտաճանաչումի այս դիտին հեղինակը հաչակուած՝ Լէնէք ինքն ալ կ'ընդունի թէ իր գիւտը (sthétoscope) իրեն թելադրուեցաւ Իբոկրատի գործերուն ուսումնասիրութենէն։

Ցայտնի է հարկաւ թէ Իբոկրատի քարոզած բժշկական սկզբունքներուն և իր յայտնած գիտական տեսութիւններուն վրայ անպայման հիացում մը կը ծածենք, յիշելով իր ապրած ժամանակը, և միւսքի առջև ունենալով ընդհանուր գիտութեան վիճակը՝ Քրիստոսէ իբր չորս դար առաջ։ Իբոկրատ չա՛տ քիչ անդամաղնտութիւն դիտէր, որովհետև հին Յոյները մանաւոր յարգանք մը ունէին իրենց մեռելներուն հանդէպ. ու ասիկա բնականաբար արգելք կ'ըլլար դիակընտութեան, առանց որուն շատ թերի կ'ըլլայ մարդակազմական ո՛ և է ծանօթութիւն։ Իբոկրատի գիտցած բնախօսութիւնն ալ բնական է՝ աւելի թերի էր, քանզի այս ուսումը մենաչնորհն էր փիլիսոփաներուն. թէև չիտակ է թէ առանց անդամաղնտութեան՝ ինքնին մեծ բան մը չի շահիր և չարժեր բնախօսութիւնը։ Իսկ քիմիաբանութիւն և կենսաբանութիւն, որոնք իրմէ դարեր վերջը ծնան ու ծաղկեցան, բոլորովին տարբեր ճամբու մը մէջ մտցուցին բժշկութեան արուեստը։

Կարևոր պարագայ մըն ալ սա է թէ Իբոկրատի ժամանակ՝ գոյութիւն չունէին այն կատարելագործուած միջոցները, որոնցմով՝ հիմակուան բժշկական ուսանողն անդամ կարող է իրեն համար կատարել ճշգրիտ դիտութիւններ։ Այն ատեն, բժիշկը ստիպուած էր ապաւինիլ իր զգայարանքներուն. ի՛ր աչքը, ի՛ր ականջը միայն կըրնար գործածել ախտանիշ մը փնտռած պահուն։ Մինչդեռ, հիմա ունինք ա՛յնպիսի կատարեալ գործիքներ, որոնց շնորհիւ՝ վերջին ստիճան դիւրին կ'ըլլայ մանրակրկիտ քննութիւնը. և հետևապէս չա՛տ աւելի վստահելի նաև՝ այսպէս ձեռք ձգուած ախտաճանաչումը։ Ու հիներուն գործը աղէկ ճանչնալու և գնահատելու համար՝ անհրաժեշտ է յիշել ասոնք։ Քանզի կասկած չիկայ թէ ապագային առաջդիմութիւններն ալ, իրենց կարգին ստուեր պիտի ածեն մեր ներկայ ժամանակի պարծենկոտ գիտութեանը վրայ։ Բնական գիտութիւններու զարգացումովը՝ ի՛նչ առաջդիմութիւններ ալ իրականան ապագային, տակաւին սակայն բոլոր ուղղափառ բժիշկները պիտի ստիպուին մինչև Իբոկրատ ետ երթալ հաստատելու համար իրենց առաքելական յաջորդութիւնը։ Որովհետև դարերու հոլովումը, գիտութեան նորանոր առաջդիմութիւնները ա՛լ աւելի պատկառելի ու պաշտելի կը դարձուցեն հին Յունաստանի այս մեծ իմաստասիրութիւնը, որ իրաւամբ ճանչցուած է և միշտ պիտի ճանչցուի Բժշկութեան Հայրը։

ՏԻԳՐԱՆ ԱՍԼԱՆԵԱՆ

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ

Կենաց Պայքարը

Կենաց պայքար ըսելով հասկնալու չէ միայն պայքար մը, զոր մարդիկ իրենց կեանքը կամ գոյութիւնը ապահովելու միտումով կը մղեն մէկմէկու դէմ, ինչպէս նաև զմեզ շրջապատող բնութեան դէմ, անհատապէս և կամ հաւաքաբար։ Կենաց պայքարի գաղափարը շատ աւելի ընդարձակ է։ Այն կ'ամփոփէ իր մէջ պահպանելու միտումը բոլոր կենդանի արարածներուն, նաև անիր ամեն բանի, որ գոյութիւն մը ունի և կրնսուելու, ոչնչանալու ենթակայ է, իբրև թէ անիր գոյութիւններն ալ, ինչպէս են գաղափարները, իրենց կեանքը և գոյութիւնը շարունակելու ինքնուրոյն զօրութիւն մը ունենային։ Այսպէս պիտի ըմբռնենք կենաց պայքարի գաղափարը հետեւեալ տողերուն մէջ, ուր անոր վերաբերութեամբ մեր մտածումը պիտի պարզենք համառօտիւ։

Կենաց պայքարի գաղափարը նախ Տարվինի կողմէ գիտական կերպով բացատրուեցաւ, այս մեծ հեղինակին Origin of the species անուն գրքին մէջ։ Սա՛յն Տարվին միայն կեանք և կ'ենդանութիւն ունեցող արարածներուն վրայ խօսեցաւ և անոնց վերաբերութեամբ միայն պայքարի գոյութիւնը դատանեցաւ։ Պայքարի սկզբան վրայ հիմնուած է Տարվինի ամբողջ վարդապետութիւնը, որ անցեալ դարու փիլիսոփայութեան կարեւոր պատուղներէն մին եղաւ, եթէ ոչ կարեւորագոյնը, և իր ժամանակին մեծ աղմուկ հանեց գիտական աշխարհին մէջ։

Տարվինի սկզբանց համեմատ, երկրիս վրայ գտնուող բոլոր կենդանիները միմեանց դէմ կռիւ կ'մղեն, ինչպէս տեսակները, նոյնպէս անհատները։ Տեսակներուն պայքարին մէջ յաղթողները անոնք են, որք աւելի կատարեալ կերպով իրենց միջավայրի պայմաններուն կը յարմարին, և կամ յարմարելու յատկութիւնը ունին։ Անհատներու պայքարին մէջ անոնք որ աւելի զօրաւոր, աւելի հնարամիտ, աւելի նենգաւոր են, կ'յաղթեն, կ'պահպանուին և կ'բազմանան։ Իսկ միւսները կ'կորսուին և կ'անհետանան։

Պայքարի գաղափարը քիչ ժամանակի մէջ տարածուեցաւ և շատերու կողմէ իբր բացարձակ ճշմարտութիւն ընդունուեցաւ։ Տարվին հոկառակորդներ ալ ունեցաւ, որք ուժգնապէս իր գաղափարներուն դէմ մաքառեցան։ Մասնաւորապէս ուղղափառ փիլիսոփայութիւնը մերժեց ի սպառ նկատի առնել անոր վարդապետու-

թիւնը։ Տարվին ինք չատ համեստ սահմաններու մէջ պարզած էր իր կենաց պայքարի գաղափարը։ Իր աշակերտները ընդարձակեցին և մասամբ խեղաթիւրեցին վարպետին սկզբունքը։ Գաղափարապաշտ փիլիսոփայութեան ծայրայեղ հետևորդները անոնց հետ համերաշխութիւն հաստատեցին և պայքարը հիմ ըրին հաւաքական համոզումներու փոփոխութեանց, իբր թէ գաղափարները ինքնուրոյն գոյութիւն ունենային և մէկմէկու դէմ պայքար մղէին, առանց ի նկատ առնելու մարդոց պէտքերը, որ անոնց ծնունդ տուած կամ անոնց էութիւն առնելու միջավայրը կազմած էին։

Նորագոյն հետազօտութեանց համեմատ, պայքարի սկզբունքը կարելի է ընդունիլ բաւական ընդարձակ սահմանի մը մէջ։ Այդ գաղափարը պէտք է ընդունիլ ոչակայն ոչ այնպէս, ինչպէս բանթէիզմը և ծայրայեղ իսէալիզմը կ'մակաբերեն։ Պայքար կայ, ինչպէս կենդանեաց զանազան տեսակներուն, իբր հաւաքական միութիւններ, և անոնց անհատներուն մէջ, իբր ինքնուրոյն էութիւններ, նոյնպէս նաև մարդոց և կենդանեաց և մարդոց միմեանց մէջ։ Նրմանապէս կրնանք երևակայել պայքար մը իրերու մէջ, անոնց մին առ միւսն ունեցած ձգտումին և անոնց արժէքին տեսակէտով, և պայքար մը անոր գաղափարներու մէջ։ Միայն թէ պէտք չէ չփոթել զանազան տեսակ այս պայքարները մէկմէկու հետ։ Այսպէս, զուտ, հրնարաւոր չէ տալ յատկանիշ մը անոր, որ պայքարին մէջ յաղթանակը կ'շահի։ Ոչ միայն հաւաքական պայքարին մէջ, այլ նաև անհատական տեսակէտով, զօրաւորը կ'յաղթէ գաղափարը նիւթապէս թէ բարոյապէս, հակառութիւն կրնայ պարունակել։ Պէտք է ը ոցատրել զանազան տեսակ այս պայքարները։

Երբ երկրի մը մէջ ոսկի կամ թղթադրամ, կամ առհասարակ տարբեր արժէք ունեցող նիւթերէ չինուած դրամներ, հաւասար զօրութեամբ միանգամայն կ'գործածուին, այսինքն երբ անոնք օրինական շրջաբերութիւն ունին, կ'առնուին և կ'տրուին հասարակաց և կառավարութեան տեսակներու կողմէն իբր օրինական վճարումի միջոցներ, այն դրամը, որոյ արժէքը անկումի ենթակայ է, իր կրած անկումին, կամ ինչ որ նոյնն է, իր ունեցած աժիոյ տարբերութեան համեմատութեամբ առաւելութիւն կ'շահի հրապարակին մէջ անփոփոխ արժէք ունեցող դրամներուն վրայ, որք կ'վտարուին, անգործութեան կ'մատնուին և տեղի կուտան առաջնոյն աւելի ընդհանրանալուն։ Այսինքն, եթէ հրապարակին վրայ, ուր ոսկի և թուղթ դրամ միանգամայն կայ, այս վերջնոյն գինը իյնայ, երկու տարբեր դրամներուն մէջ տեսակ մը պայքար տեղի կունենայ, որոյ հետևանք ոսկին խոյս կուտայ գործածն չրջաբերութենէ այնչափ աւելի վրճռական կերպով, որչափ աւելի թղթադրամի գինը իյնայ։ Զինք կրնար երևակայել թէ թղթադրամն աւելի զօրաւոր ըլլայ քան ոսկին, որովհետև հաստատուած է թէ թղթադրամն այնչափ աւելի կ'ընդ-

հանրանայ և այնչափ աւելի բացարձակ կերպով կ'վանէ ոսկին հրապարակէն, որչափ աւելի մեծ ըլլայ անոնց դիներու տարբերութիւնը, որչափ ոսկին աւելի բարձր գնահատուի։ Ոսկին չժողովուիր առանց ձեռք, որք ամենէն աւելի զօրաւոր են, այլ անոնց քով կը հաւաքուի, որք ամենէն աւելի քիչ վստահութիւն ունին հրապարակին վրայ և կամ ամենէն աւելի կ'վախնան թղթադրամին անարժէք իր մը դառնալէն։ Հետզհետէ անկում կրելէ վերջ, երբ թղթադրամը այլևս առնող չգտներ, անոր արժէքը քրախ մը յառաջ կ'ելնէ և կ'խորտակի, այն տեղն ոսկին վայրկենապէս նորէն հրապարակ կ'ելնէ։ Նոյնը կարելի է ըսել նաև արծաթ և պղինձ դրամներու համար, որոց գինը անկումի ենթակայ է ոսկիին հանդէպ։ Մինչև այն դրամը, որ տկարութիւններ ունի, կ'յաղթէ հրապարակին վրայ և կ'ընդհանրանայ, մինչև որ ան բոլորովին մեռնի և անհետանայ։

Երբ ապրանքի մը զանազան տեսակները, որք մէկ մէկէ որակի և գինի տեսակէտով կ'տարբերին, միևնոյն հրապարակին վրայ տեսակսն կերպով ծախու կ'դրուին, ստորին տեսակը շատ անգամ կը յաղթէ, թէպէտ այն համեմատաբար աւելի սուղ ըլլայ սպառողին համար։ Բայց ստորին ապրանքին գերադասութիւն ունենալը չէ ընդհանուր օրէնք։ Այդ առնչութիւն ունի հրապարակի կացութեան և ապրանքներուն մէկմէկու հետ ունեցած տարբերութեան հետ։ Երբեմն ազնիւ ապրանքը աւելի դիւրին կը ծախուի։ Մեզ համար կարևոր է վերհանել թէ անընդունելի է նկատել իբր զօրաւորագոյնը ապրանաց, երբեմն անոնց ազնուագոյնը, երբեմն ալ անոնց ստորնագոյնը, վասնզի այն տեղն գաղափարներու մէջ հակասութիւն պիտի գտնուի, ինչպէս հակասական պիտի ըլլար նաև ի վերև ընդունիլ թէ տկարութիւն ունեցող դրամը զօրաւորագոյնն է, քանի որ այն դէպի մահ տանող ընթացքի մը մէջ կ'գտնուի։

Բացարձակ խոէալիսթներէն ոմանք կ'դաւանին թէ գաղափարները կ'տարածուին այնպէս, ինչպէս կ'տարածուին ձայնը, լոյսը և ջերմութիւնը, այսինքն ոչ թէ ստացողներուն տեսողութեան, լսողութեան և իմացականութեան միջոցաւ, այլ համակեդրոն եթերային ալիքներու հոսանքով, այսինքն ի չնարհս արտադրողներուն զօրութեան։ Իրաւ է որ երբ գաղափար մը բարձր հեղինակութիւն ունեցող անձի մը կողմէ կ'արտայայտուի, ընդարձակ ընդունելութիւն կ'գտնէ, դիւրաւ կ'տարածուի և մեծ ազդեցութիւն կընէ, մինչդեռ միևնոյն գաղափարը աննշան մէկու մը կողմէ արտայայտուելով կը ընայ բոլորովին ապարդիւն մնալ։ Բայց պէտք է դիտել թէ չկայ բնաւ մեծ հեղինակութիւն ունեցող անձնաւորութիւն մը, որ ի ծնընդէնէ այդպէս եղած ըլլայ։ Ուստի հեղինակութիւն չունեցող մարդոց խօսքերուն աննշան մնալն ալ օրէնք չէ։ Անընդունելի է նմանապէս բացարձակ խոէալիսթներու այն վարդապետութիւնը, որոյ համեմատ գաղափարներու հոսանքները մէկմէկու դէմ պայքար կը

մղեն իրենց գոյութիւնը պահպանելու նպատակով, և անոնք որ աւելի զօրաւոր են, ընդունելութիւն կ'գտնեն և կ'յաղթեն, իսկ տկարները օդը կը ցնդին և կ'կորսուին առանց հետք մը թողելու։ Արդարև այս վարդապետութեան մէջ հակասութիւն կայ։ Եթէ գազափարները այնպէս տարածուին, ինչպէս կ'տարածուին ձայնը, լոյսը և ջերմութիւնը, պէտք էր որ անոնց յառաջ բերած ալիքներուն մէջ պայքար տեղի չունենար, վասնզի ձայնի, լոյսի և ջերմութեան ալիքները կ'բարձրանան մէկմէկու, անոնց տկարները չեն ոչնչանար զօրաւորներուն միջոցաւ, նոյն իսկ երբ անոնք հակառակ ուղղութեամբ հոսանքներ գոյացնեն։ Ասկէ զատ, եթէ գազափարները ալիքներով տարածուէին, միևնոյն եղանակին, միևնոյն երկրին մէջ, կամ միայն բարի մարդիկ, կամ միայն չար մարդիկ պէտք էր գոյութիւն ունենային։ Սահմանափակ որևէ տարածութեան մը վրայ, պէտք էր որ մարդիկ նմանօրինակ ուղղութեամբ ընթանային բարոյական տեսակէտով։ Իրականութիւնը ասոր բոլորովին հակառակն է։ Ոչ միայն մարդիկ կ'տարբերին մէկմէկէ առաւել կամ նուազ ամէն տեղ, այլ նաև չատ անգամ կ'պատահի որ միևնոյն ծնողաց զաւակներէն ոմանք բարի տիպարներ, ոմանք ալ չար և անպիտան են։ Ո՞վ կրնայ պնդել թէ մարդկային մէն մի էակ, որ իր մասային կարողութեան տէր է, բարին և չարին վերաբերութեամբ ինքնուրոյն գազափար կազմելու անկարող ըլլայ։ Անհաւասիկ այս է վերջին եզրակացութիւնը բացարձակ իդէալիսթներուն, որք կ'ընդունին թէ գազափարները ալիքներու հոսանքներով կ'տարածուին, որով անոնց վարդապետութիւնը մեքենականութիւն է միայն։

Նկատենք այն պայքարը, որ տեղի կունենայ կենդանեաց մէջ։ Ամիսներ և վագրը իրենց գոյութիւնը կ'ապահովեն մէկ սատիճան շնորհիւ իրենց ջիղերուն, ճիրաններուն և ակռաներուն զօրութեան։ Անոնք մեծ առաւելութիւններ ունին չատ մը կենդանեաց վրայ, զորս կ'բռնեն և կ'յօշոտեն, լափելու կշտանալու և իրենց կեանքը շարունակելու համար։ Այծեամն ու եղջերուն, որ մի քանի տեսակ գիշատիչ կենդանեաց կերակուր կ'ըլլան, մասնաւոր յատկութիւններ ունին, որով անոնք անմատչելի ժայռերու վրայ կըրնան ապրիլ, կամ անտառներու և մացառներու մէջ մնալով ազատիլ իրենց թշնամեաց։ Այս յատկութեանց շնորհիւ, անոնք ալ կրցած են հզաւորաւոր տարիներէ ի վեր իրենց գոյութիւնը ապահովել։ Նմանապէս արծիւն ու ագռաւը, գայլն ու ոչխարը, մուկը և կատուն, խլուրդը և օձը, կարիճը և ճանճը, մեղուն և թրթռուրը, ինչպէս նաև հազարաւոր տեսակ կենդանիներ, որ օդին կամ ջուրին մէջ կապրին, մեծ և յաղթանդամ կամ փոքր մինչև իսկ անտեսանելի են առանց խաշորայոյզի, ունին իրենց յատուկ առաւելութիւններ, որ անոնց գոյութիւնը կ'ապահովեն տարեկան կամ նուազ վատահ կերպով։ Կենդանեաց մէն մի տեսակը որ դարուց ի դարս

կ'մնայ, իր գոյութիւնը կ'պարտի այն յատկութեանց, զորս անոնք ստացած են նախախնամութեան կողմէն և կ'պահեն յաւիտեան, հաւասակ տիեզերական այն պայքարին, որոյ մէջ անոնք կ'գտնուին չարունակ։

Կենդանեաց տեսակներուն մէկմէկու դէմ ունեցած հաւասքական պայքարը իբր հիմ ունի անոնց մէկմէկու վրայ ունեցած ցեղային առաւելութիւնները, որ ուրիշ համեմատական և երևակայական են քան բացարձակ և իրական։ Շատ տեսակ մակար կենդանիներ, ունենալով հանդերձ զօրաւոր թշնամիներ, կ'ապրին ու կ'պահպանուին այն պատճառաւ որ անոնք աւելի մեծ արագութեամբ կ'բազմանան քան իրենց հակառակորդները և կամ փախչելու, թաքչելու համար դիւրութիւններ ունին։ Փոքրիկ թռչունները, շնորհիւ իրենց թեւերուն, չեն իյնար յաճախ կատուին ճիրաններուն տակ և մուկը գետնի ծակերուն մէջ կ'պահուի, անկէ ազատելու համար։ Օձակեր թռչուններ կան որ այս սողուններուն չափազանց շատ բազմանալը կ'արգիլեն։ Եթէ այն կենդանիներն ու միջատները, որք մրջիւն ուտելով կ'ապրին, այնչափ շատ բազմանային, որ կարենային լնայինչ ընել պտոս, այդ պարագային իրենք ալ պիտի դադրէին գոյութիւն ունենալէ։ Բոլոր կենդանիներէն գեր ի վերոյ էութիւն մը ունի մարդը, որ անոնց վրայ կ'իշխէ և անոնց մէկմէկու դէմ մղած պայքարը կ'սահմանափակէ, այնպէս որ անթիւ անհամար կենդանեաց մէջ տեղի ունեցած պէսպէս պայքարը կ'տանի դէպի տեսակ մը հաւասարակշռութիւն, առանց երբեք դադրելու, եթէ նկատենք աշխարհը բացառութեամբ մարդկային ցեղի քաղաքակրթութեան ազդեցութենէն։

Անհատներուն մէկմէկու դէմ ունեցած պայքարը ցեղերու պայքարէն տարբեր հանգամանք մը ունի։ Երբ երկու շուն կռիւի բռնուին, յաղթողն այն է որ կամ աւելի զօրաւոր, կամ աւելի արագաշարժ, կամ աւելի ուժգին է։ Յաղթողը պէտք է ունենայ որ և է մէկ առաւելութիւն իր հակառակորդին վրայ և այս առաւելութիւնը չընդունիր ուրիշ կերպով հաւասարակշռութիւն մը, որ մշտատև ըլլայ։ Այսինքն ամէն անգամ որ նոյն շունները և կամ անոնց նմանները մէկմէկու հետ կռուին, միշտ միևնոյն յատկութիւններն ունեցող շունը յաղթող պիտի հանդիսանայ։ Յաղթուող շունը յաւէտ անկարող է ինքզինքը բարեփոխել յարատև կրթութեամբ, ինչպէս նաև յաղթողը չկրեր փոփոխութիւններ իր յաջողութեան պատճառաւ, այնպիսի փոփոխութիւններ որ իր առաւելութիւնը կորսնցնել տան։ Ուրեմն անհատական տեսակէտով, պայքարի սկզբունքը կարելի չէ քննադատութեան առարկայ ընել և պէտք է ընդունիլ թէ անկէ բարեփոխում յառաջ կրնայ գալ։ Ըսել կ'ուզենք թէ անհատական պայքարէն ծնունդ առած բարեփոխումը յարատև օրէնքի մը հետևանքը չէ և անհրաժեշտ չարունակութիւն մը չկրնար ունենալ, այլ միայն պատահական է և կախում ունի զերազանց անհատներու ծնունդ

առնելէն։ Այս պատճառաւ Տարվինեան սկզբանց մէջ յառաջդիմութեան գաղափարը բացարձակ կերպով մեքենական հանգամանք ունի և չկրնար ծառայել բացատրելու համար թէ ինչպէս ստեղծագործութեան գերագոյն արարածը, մարդը, աստիճան առ աստիճան դէպի աւելի բարձր կատարելագործութիւն կ'նկրտի։

Տարվինեան սկզբանց համեմատ, պայքարէն ծնունդ առնող յառաջդիմութիւնը կամ բարեփոխումը պահպանողական տեսակէտով միայն ըմբռնելու է, մինչդեռ այս անբաւական է բացարձակ կերպով բարեփոխման այն գաղափարին, որ կ'պարունակի բարեշրջում (évolutionnisme) անունը կրող վարդապետութեան մէջ։ Արդարև, ցեղային պայքարի տեսակէտով, զօրաւորի և տկարի գաղափարը այն տեսն միայն բացայայտ և աներկբայելի կերպով կրնանք ընդունիլ, երբ կռուող ցեղերէն մին ընաջինջ կ'ըլլայ, թողլով հրապարակին վրայ հակառակորդը բոլորովին ազատ։ Բայց այս պարագային մէջ, տեսակի մը անհետանալը կրնանք աւելի յաճախ վերագրել արտաքին աշխարհի փոխուելուն, քան հզօրագոյն տեսակի մը երևան գալուն։ Նոր տեսակին առաւելութիւնը արտաքին աշխարհի պայմաններուն համեմատական պիտի ըլլայ և չպիտի ունենայ ուղղակի յարաբերութիւն անհետացող տեսակին յատկութեանց կամ պակասութեանց հետ։ Այսպէս մամութը և անոր նման ուրիշ վիթխարի կենդանիներու տեսակները ոչնչացած են ոչ թէ անոնց վրայ առաւելութիւն ունեցող նոր կենդանեաց երևան գալուն պատճառաւ, այլ երկրագնդի առանցքին և մթնոլորտի ջերմութեան յարաշրջումով։ Ակէ կերևի թէ Տարվինական պայքարի սկզբունքը, յառաջդիմութեան և բարեշրջումի տեսակէտով բացարձակ ճշմարտութիւն մը չկրնար ըլլալ։ Ոչ միայն կենդանեաց տեսակներու անհետանալը վերագրելի չէ բացարձակ կերպով ուրիշ տեսակ կենդանիներու հետ անոնց ունեցած պայքարին, կամ որ նոյն է, անոնց տկարութեան, բաղդատաբար անոնց թշնամի եղող տեսակներու, այլ նաև կենդանեաց երկու տարբեր տեսակներ, որոց մին աւելի զօրաւոր կ'թուի քան միւսը, կրնան միանգամայն անհետանալ կերպով իրենց գոյութիւնը պահել, երբ իւրաքանչիւր տեսակը իր կենաց պայմաններուն կ'յարմարի։

Նկատենք այժմ կենաց պայքարը մարդկային տեսակէտով։

Եթէ մարդիկ անհատական գոյութիւն միայն ունենային, տարակոյս չկայ թէ Տարվինական սկզբանց համաձայն, անո՛նք պիտի յաղթէին և պիտի յաջողէին իրենց կեանքը լաւագոյնս ապահովելու, որոնք աւելի զօրաւոր, աւելի նենդամիտ կամ աւելի հնարագէտ պիտի հանդիսանային։ Բայց անհատական գոյութիւնը միայն բացարձակ վայրենութեան մէջ կարելի է մակաբերել, ինչ որ, եթէ նոյն իսկ կայ, չենք կրնար ի նկատ առնել, վասնզի մարդ ըսելով մենք պէտք է հասկնանք էակ մը, որ լեզու և կրօնք ունի, ուստի նաև

համայնքի մը անդամ է։ Հոս Տարվինական սկզբանց հակասութիւնները կ'բազմապատկուին, այնպէս որ մեզ անհնար պիտի ըլլայ առնոնց հետ այլևս զբաղիլ, քանի որ այս տողերուն համար մեր գծած շրջանակը չափազանց նեղ պիտի դայ, նա՛ մանաւանդ թէ աւելի օգտակար կ'համարինք խնդիրը գործնական տեսակէտով մը ներկայել։

Ըսել չենք ուզեր թէ մարդկային հասարակական միութեանց մէջ անհատական պայքար գոյութիւն չունենայ։ Սակայն պէտք է նկատել որ համայնական կեանքը հետևանք և պայմաններ ունի, որք անհատական պայքարին մէջ այնչափ աւելի մեծ դեր մը կ'խաղան, որչափ այդ կեանքը աւելի բարձր և բազմատեսակ հպատուղներ կ'արտադրէ, որչափ այն աւելի կ'բազմապատկէ անհատներու մէկմէկէ ունեցած այլազանութիւնը։

Համայնական կեանքը կ'արտադրէ քաղաքակրթութիւնը, որոյ յառաջդիմութեան հետ մարդոց գաղափարները կ'այլազանին, պէտքերը կ'բազմապատկուին, ձգտումները կ'պէսպիսանան։ Այս ամեն տարբերութիւնները անհնարապէս կ'կնճռատեն կենաց պայքարին մէջ յաջողութիւն գտնելու պայմանները, այնպէս որ մարդոց մեծագոյն մասը կամ անձնատուր կ'ըլլայ իր բնազդումներուն և կ'երթայ դէպի անծանօթ ուղղութիւն մը և կամ սխալ ըմբռնումով, իրեն համար սխալ ընթացք մը կ'նախորոշէ։ Աղքին կ'տեսնես մարդ մը, որ հարուստ, խելացի, ճարպիկ է և բաւական լաւ կրթութիւն ունի, բայց իր անձնականութեան և արժանապատուութեան վրայ չափազանց գաղափար մը ունի, պարագայ մը որ անոր կեանքը պիտի խորտակէ։ Այդ մարդը կամ անհանդուրժելի կ'ըլլայ ամեն անոնց, որոնց օժանդակութեամբ և գործակցութեամբ միայն իր նպատակները կրնան իրագործուիլ, և կամ ան իր միջոցները կ'սպառէ, ամեն տեղ չափազանց ծախքեր ընելով, իր գերազանցութիւնը հաստատելու համար։ Անդին ուրիշ մը, որ ամեն տեսակ յատկութիւններով օժտուած է, կ'ոչնչանայ, վատնդի արբեցող կամ խաղամոլ և կամ բարկացող է։ Ինչի՞ կ'ծառայէ հմտութիւնը այն մարդուն, որ յարատև աշխատութեամբ կ'իրագործէ կարևոր արդիւնք մը, բայց անկէ օգուտ քաղելու ժամուն, ամեն բան կ'զոհէ իր կիրքերուն և կ'ոչնչացնէ կամ ձեռքէ կ'հանէ իր գործը։

Մարդիկ շատ անգամ միտում ունին ամենել իւրացնել և իրենց բնութիւն ընել սովորութիւնները այն շրջանակին, որոյ մէջ անոնք կ'գտնուին և կամ զոր միայն կ'տեսնեն մօտէն կամ հեռիէն, բայց անկէ կ'ապդուին անգիտակցաբար։ Պատանի մը կուգայ ներսերէն և կ'հաստատուի ծովեզերեայ բազմամարդ քաղաքին մէջ։ Իր կոկիկ կեանքով և յարատև աշխատութեամբ հոն դիրքի մը կ'հասնի, որոյ արժէքին և տեւականութեան վրայ սխալ գաղափար մը կ'կազմէ ան։ Իր շուրջը կ'տեսնէ տեսակ տեսակ մարդեր։ Մին կ'ապրի շաբունակ, կամաւորապէս կ'զրկուի հրճուանքէ, առանց ուշ ընելու

ուրիշներուն, որք իր վրայ կ'խնդան և կ'ըսեն թէ ապրիլ պէտք է, ապրիլը մէկ անգամ է։ Ուրիշ մը կ'երթայ բանդակ կ'խնդայ և կլոր ի գումար մը կ'գրպանէ, որով ան կ'սկսի մեծութիւն ծախել։ Եթէ մարդ պաղարիւն մնայ և ժամանակ մը դիտելով և խորհելով գոհանայ, կրնայ շուտ գաղտիար կազմել մէկին և միւսին ուղղութեան վրայ։ Սխալ որոշումներ կ'առնեն առ հասարակ ամեն անոնք, որք իրենց դոյութիւնը իբր անհատական նկատելու կ'նկրտին։ Բայց բաւ բերաղդաբար մարդոց շատերը, գիտակցաբար կամ անգիտակցաբար, կ'զգան համայնական կենաց և առաքինութեան օրինաց հետևելու պէտքի, որով առանձական տարբեր բնութիւններ ստէպ միևնոյն անհատի մէջ կ'միանան և բարեխառնութիւն յառաջ կ'բերեն։ Այսպէս, Իռլանդացի մը, որ արբեցող, ագէտ և սակաւապետ է, երբ կ'հաստատուի Միացեալ Նահանգաց մէջ և կ'ստիպուի մրցիլ Ամերիկացիներու հետ, որք չեն արբենար, աւելի հմտութիւն և բազմատեսակ պէտքեր ունին, քիչ առնէն կ'փոխէ մասամբ իր բնութիւնը, կ'արբենայ միայն երեկոյին, Ամերիկացիին հմտութիւնը կ'ընդօրինակէ և կ'պահէ իր սակաւապետութիւնը; որով ան իր շահածին մէկ մասը կ'աւելցնէ, խնայողական մտուկի մը մէջ կ'պահէ և քիչ քիչ դրամագլուխ մը կ'կազմէ։

Մարդիկ գրեթէ անսահման յարմարութիւն ունին մէկմէկու հմտութիւնը ընդօրինակելու տեսակէտով, եթէ զայրուղինք համայնական կենաց պայմաններէն։ Պէտքերու տեսակէտով անհատներուն մէկմէկէ ունեցած տարբերութիւնը սովորաբար կախում ունի միջավայրէն և հմտութիւնը իւրացնելու եղանակէն։ Այն մարդը, որ տասը տարի աշխատած է, օրինակի համար յինուն ատիճան հմտութիւն ձեռք բերելու համար, առ հասարակ աւելի պէտքեր ունի քան թէ այն, որ նոյն ատիճան հմտութիւն իւրացուցած է մէկ տարուան մէջ։ Բայց այս այն ատեն կարելի է, երբ առաջինը կ'հնարէ, իսկ երկրորդը կ'ընդօրինակէ։ Որով այն մարդը, որ դիւրութիւն մը կ'հնարէ, ունենալով հանդերձ անուրանալի առաւելութիւններ, չկրնար յաջողութեամբ մրցիլ ոնոր դէմ, որմէ ան կ'ընդօրինակուի։

Տասնեւութերրորդ դարուն սկիզբը Անգլիացիներ գացին հաստատուեցան Նոր Աշխարհի քանի մը մասերուն մէջ, ուր անոնք բազմացան, հարստացան և տասնեւութերրորդ դարուն վերջերը համայնքներ կազմեցին։ Մինչև 1840 թուականը, Միացեալ Նահանգաց սպիտակամորթ բնակիչները զրեթէ ամբողջովին Անգլօ-Սաքսոններէ կ'բաղկանային։ Այն թուականէն սկսեալ գաղթականութեան հոսանքը հետզհետէ զօրացաւ և կերպարանափոխուեցաւ։ Ասոր պատճառը կրկին էր։ Ամերիկայի մէջ օրողչէքները չափազանց բարձր էին և են, համեմատելով հին աշխարհի հետ, ուր տարբեր երկիրներ յաջորդաբար մեծնալով և զօրանալով միտում մը ունեցան, որոց

հետևանքը անոնց գաղթականութեան հոսանքը զօրացաւ։ Առ հասարակ, գաղթողներուն թիւը ամենէն աւելի մեծ է այն երկիրներուն մէջ, ուր ժողովուրդը արագաբար կ'աճի և կ'ուռճի և այնպէս կ'թուի թէ իր բնական սահմաններուն մէջ չպիտի՛ նստի։ Քիչ անգամ բացառութիւն կ'ըլլայ։ Եթէ 1846էն մինչև 1870 Իռլանտացիք, 1870էն մինչև 1890 Գերմանացիք և այս վերջին թուականէն մինչև ցարդ Իտալացիք և Սլաւք դէպի Նոր Աշխարհ գաղթող միւս ազգերը թիւով գերազանցեցին, այս փոփոխութիւնը ուժան աշխատելու տեսակէտով նոյն ազգերուն մէկմէկէ ունեցած տարբերութենէն և անոնց մեծնալու զօրանալու միտումին յաջորդաբար կազմուելէն գոյացած է։ Անգլիական և Գերմանական հոսանքը դադրեցաւ, վասնզի այս ազգերուն աշխատութիւնը հետզհետէ սուղնալով, նմանողութեամբ իրենց հետ մրցող օտար ազգաց դէմ Ամերիկեան հրապարակին վրայ պայքարելու անոնք անկարող եղան։ Իռլանտացիք և Գերմանք աւելի ուժան կ'աշխատէին քան Անգլիացիք, Իտալացիները և Սլաւները, որ աւելի նոր ժամանակներու մէջ երևան եկան քան Իռլանտացիները և Գերմանացիները, սոնցմէ աւելի ուժան կ'աշխատէին։ Սակէ զատ, Իռլանտացիները չէին կրնար շարունակել մեծ թիւով գաղթականներ ուղարկելու, վասնզի իրենց հայրենի երկրին մէջ բնակչութիւնը զգալի կերպով նուազեցաւ։ 1846ին այդ կղզին ունէր 8½ միլիոն բնակիչ, 1870ին 5⅕ միլիոն և 1900ին 4½ միլիոն։ Այսինքն կէս դարու մէջ անոր բնակչաց թիւը 50 % նուազեցաւ։

Ինչպէս ըսինք, դէպի Նոր աշխարհ գացող գաղթականութեան հոսանքը տարիներու բոլորման հետ կերպարանափոխուեցաւ, որոյ պատճառը, այն հոսանքը կազմող զանազան ազգերուն կենցաղավարութիւնը տարբերելուն և աստիճան աստիճան բարձրանալուն մէջ պէտք է փնտռել։ Հին Աշխարհի մէջ փոփոխութիւն կրեցին կենաց պայքարի պայմանները, որ մերթ Անգլիացւոյ և մերթ Գերմանացւոյ աւելի նպաստաւոր եղան։ Մինչդեռ երեսուն տարի առաջ, այս վերջինները կ'ընդունէին Անգլիացւոյ անտեսական գերազանցութիւնը, այժմ ընդհակառակը Անգլիացիք կ'գանգատին գերմանական մրցման դէմ, ինչ որ Զէմպերլէյնի պատճառաբանութիւնը կազմեց Բրիտանիոյ անտեսական քաղաքականութիւնը փոխելու մասին։ Գերմանական մրցումը կարելի եղած է այն պայմանաւ որ Գերմանք, բազդատմամբ Անգլիացւոյ, աւելի սակաւապետ են։

Իրաւ է որ ինդիրը հոն չվերջանար։ Եթէ տեւտորական միջազգային մրցման մէջ միշտ այն ազգերը գերազանց հանդիսանային, որք ամենէն աւելի նուազ պէտքեր ունին կամ քիչով կ'գոհանան, հարկ պիտի ըլլար որ Հնդիկները և Չինացիները երկրիս ամենէն աւելի հարուստ և ամենէն աւելի զօրաւոր ժողովուրդները ըլլային, վասնզի անոնք ամենէն աւելի ուժան կ'աշխատին, եթէ միայն օր-

չէքը ի նկատ առնուի։ Պէտք է ի նկատ առնել որ կանոնաւոր ազգաց յառաջդիմութիւնը համահաւասար և զուգահեռական կերպով տեղի չունենար, որով անոնք, որոնց պէտքերը կ'բազմապատկուին ամենասկան զարգացման հետ, կ'ստիպուին հետզհետէ տեղի տալ անոնց, որոնց գոհացումը աւելի դիւրին է։ Բայց այս չբաւեր, որովհետև յառաջդիմութեան և անտեսական զարգացման պատճառները անորոշ կ'մնան։

Հոս կ'մտնենք համայնքներու կազմութեան և զարգացման բարձր խնդրոյն մէջ, որմէ պէտք է խուսափինք, վասնզի այդ մեր նպատակէն դուրս է և անոր վրայ ուրիշ տեղ ընդարձակ կերպով խօսած ենք։ Այս յօդուածին մէջ պէտք է որ մենք անհատներու մէկ մէկու հետ ունեցած յարաբերութեան տեսակէտով միայն ըմբռնենք կենաց պայքարը։ Այս տեսակէտով կմնայ մեզ բացատրել թէ, հակառակ Տարվինեան սկզբանց, ակար կարծուած անհատները կըրնան վճռական առաւելութիւններ ունենալ, անտեսական մրցման մէջ, մարմնով և գիտութեամբ աւելի զօրաւորներուն դէմ, երբ անոնք կարող են պարագաներէն օգտուիլ, կենաց պայմաններուն յարմարիլ։

Ի վերև դիտցինք թէ արժանապատուութեան և անհատականութեան վերաբերեալ գաղափարները երբեմն վճռական հանգամանք ունին գործնական յաջողութեան մէջ։ Նոյնպէս, յարատևութիւնը և հնարամտութիւնը, խնայողութիւնը և աշխատասիրութիւնը, հաւատարմութիւնը և ազնիւութիւնը կարևոր դեր կ'խաղան կենաց պայքարին մէջ։ Համայնքներն ալ կ'տարբերին այս տեսակէտներով մէկմէկէ և անոնց յատկութիւնները անփոփոխելի չեն։ Բայց մենք պիտի նկատենք անհատներու տարբերութիւնները, ենթադրելով որ անոնք միևնոյն համայնքին մէջ կ'գտնուին և մէկմէկու հետ կ'մրցին։

Արժանապատուութիւնը երկու տարբեր կերպարանք ունի, մին գնահատելի և օգտակար, միւսը պախարակելի և վնասակար։ Ընդհանուր առմամբ, կարելի չէ ըսել թէ ի՞նչ պարագաներու մէջ արժանապատուութեան արտայայտութիւնը բացարձակ կերպով և առանց բացառութեան օգտակար կամ վնասակար է, վասնզի այս՝ արտաքին աշխարհի ուղիղ կամ սխալ ըմբռնումէն կախում ունի։ Միևնոյն անհատին միևնոյն ընթացքը այս ինչ միջավայրին մէջ գովելի, այնինչ միջավայրին մէջ պախարակելի կրնայ ըլլալ։ Նոյնպէս պարագաները մեծ կարևորութիւն ունին հանրային գոհողութեան համար։ Խելացիութիւնը կ'կայանայ դիտել և դատելու մէջ, երբ մարդ իր միջավայրին հետ ի մի ձուլուած չէ և կամ եթէ միջավայրը այլազան հաւաքական տարբերէ կ'բաղկանայ։ Միջավայրի պայմանները ուղիղ դատելու համար, անհրաժեշտ է մոռնալ անձնական գաղափարները։ Անոնք որ աւելի դիւրթիք են, աւելի հեշտութեամբ կ'յարմարին միջավայրի պայմաններուն, գերազանց ա-

ռաւելութիւն ունին անտեսական պայքարին մէջ։ Անտարակոյս մարդիկ բոլորովին անկախ չեն պայմաններէն այն համայնքին, որոյ մէջ երկար տարիներ ապրած, որոյ գաղափարները խրատուցած են առաւել կամ նուազ և որոյ գոյութեամբ իրենք ալ գոյութիւն առած են։ Այս տեսակէտով, մարդկային զգացումները մէկմէկու հետ յարաբերութիւն ունին և յարաբերութիւն ունին նաև միջավայրին հետ։ Բայց միանգամայն ամէն ոք, իր մտային կարողութեանց համեմատ, կրնայ իր բնութեան վրայ ազդել, իր անհատական յատկութիւնները զարգացնել, իր մտքութիւնները զսպել, և երբ իր միջավայրը կ'փոխէ, նոր պայմաններուն յարմարիլ։

Ամէն տեղ կան մարդիկ, որ չափազանց շատայլ են կամ իրենց անհատականութեան վերաբերութեամբ չափազանց գաղափարուն են, ինչպէս նաև ուրիշներ, որոնք վերջին ծայր կծծի են կամ արժանապատուութեան զգացում չունին։ Կարևոր է միայն դիտել թէ պատանեկութենէ երիտասարդութեան անցնող հասակին մէջ, մարդիկ միտում ունին կարգ մը սովորոյթ բնութիւն ընելով պահելու, և եթէ յետոյ կենաց պայմանները փոխուելով անոնք իրենց բնութիւնն ալ փոխելու հարկին մէջ գտնուին, մինչև մէկ աստիճան փոփոխութիւն ընելու սովորաբար անոնք կարող կ'ըլլան։

Սովորոյթը բնութիւն կ'ըլլայ։ Այս ամենամեծ կարևորութիւն ունի դաստիարակութեան և կենաց պայքարին մէջ։ Ապրելու եղանակին վերաբերութեամբ մարդոց կազմած բնութիւնը ժառանգական չէ։ Շատայլին զաւակը կրնայ խնայող ըլլալ և խնայողին զաւակը շռայլ կամ կծծի։ Ոչ հնարամտութիւնը, ոչ յարատևութիւնը և ասոնց նման ոչ մի յատկութիւն կամ պակասութիւն ժառանգական չէ։ Բայց ծնողայրը մէկ խօսքը, մէկ խորհուրդը, մէկ վարմունքը կրնայ վճռական ազդեցութիւնը ընել զաւակայ վրայ։ Եթէ երիտասարդ մը, որուն ըսուած է թէ շատ ծախսողը շատ կ'չահի, մէկ քանի անգամ յաջողի շռայլութեամբ ըրած ծախքերը դոյելու որ և է կերպով, ատոր գլխին մէջ հաստատ գաղափար կ'կազմուի թէ այդ միշտ պիտի կրկնուի։ Իսկ եթէ նոյն անձը, փորձառութիւն ունենալէ առաջ, լսած ըլլայ թէ խնայողութեամբ միայն մարդ կրնայ վինք ապահովել բախտին անյաջողութիւնից դէմ, երբ այն աւելի ունենայ խնայողութեան արդիւնքը տեսնելու, ըստ այնմ ուղղութիւն մը կ'առնէ։ Ստացական սովորոյթին բնութիւն ըլլալով պահպանուելու միտումին պատճառաւ է որ կ'ըսենք առ հասարակ թէ այսինչը խնայող, խստամոլ, շռայլ, գող կամ աւաքինի մարդ է։ Սակայն ամէն մարդ կրնայ վինք բարեփոխել և դէպի աւելի բարձր առաքինութիւն մը նկրտիլ գործնականապէս և միջավայրն ալ մեծ ազդեցութիւն ունի մարդոց վրայ, այնպէս որ երբ մէկը իր բնակած երկիրը կամ ընկերական դիրքը փոխէ, քիչ շատ իր բնութիւնն ալ կ'փոխէ, եթէ մնայ բաւական երկար տեղն այդ նոր միջավայրին մէջ։

Առնենք երկու գործաւոր, մին Անգլիացի և միւսը Իտալացի, և ենթադրենք թէ անոնք Բէնսիլվանիա գացած են և միևնոյն գործարանին մէջ կ'աշխատին տարբեր օրէնքով։ Անգլիացին աւելի բարձր վարժութիւն ունի, աւելի մեծ օրէնք կ'առնէ և աւելի կ'ծախսէ քան Իտալացին։ Բայց մէկ տարի աշխատութենէ վերջ, վարժութեան տեսակէտով երկուքին մէջ եղած տարբերութիւնը կ'անհետանայ, որով Իտալացին կ'սկսի Անգլիացիին հաւասար օրէնք առնել և քանի որ անոր չափ պէտք չունի, անոր խնայած գումարը աւելի շատ կ'աւելնայ։ Իտալացիին գոյութիւնը աւելի կ'ապահովուի, ան աւելի կարող կ'ըլլայ բախտին ձախորդութեանց դիմադրել և պարագաներէն օգտուիլ, եթէ երբէք գործ ընելու յարմար տեղի ներկայանայ։

Հայ մեծ վաճառական մը կայ, որ իրեն սկզբունք ըրած է բարեպաշտութիւն, աշխատասիրութիւն և խնայողութիւն։ Բարեպաշտութեամբ մարդ կ'ներսի դէպի կիրքերէ և մոլութիւններէ վեր մթնոլորտ մը։ Աշխատասիրութիւնը կ'առաջնորդէ դէպի յաջողութիւն և կ'մոռցնէ կենաց դատն յուսախաբութիւնները։ Խնայողութիւնը կ'ապահովէ կեանքը ձախորդութեանց դէմ, կ'զսպէ մեր կիրքերը և կ'հանդարտեցնէ ստէպ մեր թշնամիները։ Այս ամեն առաքինութիւնները միասին կ'քաղցրացնեն գոյութիւնը, օգնելով կատմել ընտանիք, տուն և տոհմ։

Առնք են տհաւասիկ ընդհանուր առմամբ կենաց պայքարին մէջ յաջողութիւն գտնելու պայմանները։ Բայց անթիւ բացառութիւններ կան, այսինքն յաջողութիւն ունեցող անձինք միշտ գերազանց կերպով աշխատող, խնայասէր և բարեպաշտ չեն։ Ստէպ կ'տեսնուի որ համերաշխութիւնը մեծ պակասներ կ'լեցնէ։ Երբ Անգլիացի մը կը տեսնես, որ իր տոմարները և դրամարկղը յանձնած է ապիկար Անգլիացիներու, մինչդեռ անդին անհամեմատ աւելի կարող Իտալացիներ և Գերմաններ կան, որոնց աշխատութիւնը ան կ'արհամարհէ, ասոր պատճառը ուրիշ բան չէ, բայց եթէ վստահութեան գաղափարը։ Անգլիացին Անգլիացիներու կ'վստահի և անոնց կ'յանձնուի, անոնք իրեն մարդերն են և գերադասելի կ'համարուին, եթէ նոյն իսկ ապիկար են։

Ուրեմն որ կողմ ալ դառնանք, երբ յառաջդիմութեան ուղիները կ'հետազօտենք, մեր դիմաց կ'ելլէ համերաշխութեան սկզբունքը և այս ալ միջավայրի մէջ հաստատ մնալու, անոր յարմարելու խնդիր է, համայնական և անհատական կենաց մէջ հաւասարապէս։ Միայն թէ ուղղակի յարաբերութիւն ունեցող անհատները, երբ համերաշխութեան դերին դիտակից են և կրնան զայն հաւասարապէս գնահատել, աւելի դիւրաւ միջոց պիտի գտնեն իրենց աշխատութիւնը արդասաւորելու համար, իրենց մտային կորովին համեմատ։ Համայնական կենաց մէջ համերաշխութիւն կաղմուիլը տարբեր օրէնքներու կ'հետևի։

ԶԱՊԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆ

ՊԱՐԱՊ ԳԵՐԵԶՄԱՆՆԵՐ

[ՏՊԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ]

Ամբիկեան չոգչոգուն երկնքին վրայ, իրիկնամուտի թեթեւ վարդագոյն ստուերմը կը ծածանի առանց խառնուելու անոր անօրինակ և թափանցիկ պայծառութեանը, մինչ հորիզոնին գիծը կորսուած է արեւնագոյն, կարծը և բեկբեկուն երիզով մը որ կ'երկարի . . . :

Ճամբուն երկու կողմէն կանանչագեղ մարգագետինները կը տարածուին, հեռաւորութեանց մէջ եզերուած դարաւոր ծառերու շարքով մը, որոնց կապուտակ սիլուէթը թեթեւ կոհակաւորումներով կը սահմանէ անոնց ընդարձակութիւնը:

Նեղոսը արծաթեայ ժապաւէնի մը պէս կը պտուտքի քմահաճ դարձերով, աչ թէ ձախ չեղումներով, տեղ տեղ ճիւղաւորուած և տեղ տեղ լճացած, այնպիսի յատկութեամբ մը որ իր յատակի աւազներուն սուտակագոյն փայլփլումները դէպի մակերեսը կը բարձրանան և կը խառնուին երկինքէն ինկած լոյսի ճառագայթներուն հետ:

Երբեմն վարդագոյն փրփուր մը կը վարանի անոնց վրայ ու քանի երեկոյեան ժամը կը յառաջանայ, այդ փրփուրը կը բարձրանայ կարծես, կը շոգիանայ և կը ծածանի մթնոլորտին մէջ:

Երբեմն ալ այլ և այլ երանգներու ալքեր, անշաղուած հեռաւոր ծառերէն, մարգագետիններէն, երկնքի կապոյտէն կ'անցնին և կ'անհետանան մարմրելով:

Օդը ծանր է շրթունքներու վրայ անծանօթ և տարաշխարհիկ բոյսերու գաղջ բուրմունքովը. ու բարկ արտաշնչումը Եգիպտոսի հողին կնդրուկի, զմուռսի համը ունի:

Քաղաքը հեռուն է հիմա, անիկա կը տրոփէ եղեքարական լոյսերու տակ ցնծուն և անդիտակից զուարթութեամբը ու բոլոր միջադային քաղաքներու յատուկ շքեղութեան, մեծամասս և փարթամ զբօսանքներու ժխորովը. Ֆելլահուհին համաչափ և ծեքծեքուն քալուածքը, շարժումներուն ներդաշնակութիւնը, իր նայուածքին հուրքը կը կորսուին ու կը չեզոքանան պուռոտ լուսավառութեանը մէջ նոր քաղաքին, ո և է եւրոպական նուագախումբի մը ջղադրգռող ազմուկին մէջ հազիւ թէ կը լսուի հաշաշին երջանկաւէտ արբեցութեան հեշտագին ազաղակը, Ա՜ . . . ետ . . . Ալլահ՜ . . .

Ի՜նչ տեսիլք և ի՜նչ աւանդական ու մեղի առ յաւէտ անծանօթ երանութիւն կ'գտնէ անոր հասակը, թեւերը վեր բարձրացուցած, էնթարիին քղանցքները հովին, աչքերը մոլորուն ու դէմքը կրծ-

կուած անպատմելի ժպիտի մը մէջ. ու անիկա կը վազէ, կ'երթայ անուշադիր ու կարծես բացակայ մեր աշխարհէն, ասդին անդին դարնուելով... անայլայլ իր դերազոյն հրճուանքին մէջ... Ա... եա... Ալլահ... մինչև որ ճամբը հեռզհետէ հառաչագին գալարում մը կառնէ, վերջին վանկը կ'երկարի, կը հեծեծէ, կը կորսուի կնդրուկով և պուխրուքով բուրումնաւէտուած մթնոլորտին մէջ։

Հոն են նաև, ահաւասիկ զմրուխտի կանանչով և բերուզի կապոյտով դրուագուած գմբէթները աշխարհիս գեղեցկագոյն մզկիթներուն, իրենց բաղմայարկ մինարէներով որոնց չքեղ ճոխութիւնը կը կանգնի օրուան մէջ՝ ճերմակ և ժանեկաւոր, մշանջենական արևով մը պայծառացած երկնքին վրայ։

Ու կ'յիշեմ նաև հինաւուրց սրճարանները իրենց փսիաթով ծածկուած սեղերով ուր ծալլապատիկ չոքած ֆէլլահներ լուին ու սև դունչերնին ցցուն՝ մտիկ կ'ընեն մեղդահին հրաշալի պատմութիւնները։ Անթարի բանաստեղծութիւնները կը զգուեն իրենց ականջները ու իրենց աչքերը կը խոնաւանան յուզմունքէ, հրճուանքէ. Հազար և մէկ գիշերներու զմայլելի և հեշտագին պատմութիւնները կը գրգռեն իրենց երևակայութիւնները ու մոգական դռները կը բանան առասպելական ճոխութիւններու, հմայքներու կախարդիչ աշխարհներու։ Թանձր մուխ մը, հաշիշով օծուած՝ կը տատանի իրենց աչքերուն առաջք, կը փայփայէ իրենց մթին ճակատները ու հոն կ'արթնցնէ գերմարդկային վայելքներու, գեղեցկութեան ու շնորհի ծարաւը։ Այս է պատճառը թերևս որ անոնց սև դիմակը կը ծամածռի, անշշուկ արցունքներ կ'իջնան ու կը կորսուին իրենց յուզմունքէ գալարուն դէմքին ծալքերուն մէջ. ու թևերնին կը բարձրացնեն անկարող և ջլատուած շարժումով մը. և ինչ կայ արդեօք այն եղէգնասրինգին բեկբեկ նօթերու մէջ որ զիրենք կը վերացնէ յանկարծ, զիրենք գերազոյն արբեցութեան մը կը հասցնէ. ինչ բան այդ եղանակին մէջ իրենց սրտին կը դպչի, զայն կը թրթռացնէ, զայն կ'ընդլայնէ դողդոջուն յուզումով մը...։ Ինչ առնչութիւն և ինչ նոյնութիւն այդ դիւրաբեկ և նսեմ երգին մէջ որ սևելի մրմունջի մը կը նմանի և որ սակայն իր չափովը և իր եղանակը կը վոթորկէ այդ երազատես և տխուր ու քնացող հոգիները ֆէլլահներուն։

Ամայի ճամբուն վրայ որ մեզի դէպի բուրգերը կը տանի, կը խորհիմ իրենց երկարօրէն. ու երբ հոն կը դառնամ հիւանդագին ճերմակութիւն մը կը տեսնամ միայն որ լուսաւոր և կապտորակ ամպի մը պէս կը բարձրանայ քաղաքին, կը տարածուի անոր վրայ թեթև մը վէտվէտալով կարծես վրդովուած վատառողջ արտաշնչումներովը օտար և զուարճացող ամբոխին։

Մեր դիմաց անապատը կ'ընդլայնի իր աւազեայ տարածութիւ-

նովը. մարած կարմրութիւն մը ունի անիկա երեկոյեան թանձր մանիշակագոյն երկնքին տակ՝ արևմուտքին կողմէն լուսաւորուած կապտորակ բացուածքներով և շամբրուած կանանչորակ երիզներով. արևնագոյն գիծը, հորիզոնին վրայ հեռագնահետ կը նուաղի, կը հատնի...

Բուռն, բայց զսպուած փոթորիկ մը կարծես երկրիս խորերէն կը դղրդէ անոր դարաւոր հանդարտութիւնը. հով չկայ, ձայն չկայ, բայց ամէն բան թրթռուն յուզմունք մը ունի. մեր շնչառութիւնը, մեր սրտի բաբախումները կը համաձայնին կարծես անսահմանելի ելևէջի մը որ կը տատանի միջոցին մէջ։

Յանկարծ կը տեսնենք բուրդերը...անոնք մէկ անգամէն, վէսօրէն և մեր հասկացողութեան օտար գեղեցկութիւնով մը կը կանգնին։ Լուսինը դեռ չէ բարձրացած հորիզոնին վրայ, բայց մթնոլորտը մասնաւոր անթափանց ճերմակութիւն մը կ'առնէ, շուքերը աւելի կ'երկննան ու կը տարածուին անարգել կապտորակ արտաներ կազմելով աւաղներուն մարած կարմիրին վրայ...։

Քանի՛ կը յառաջանանք, այնքա՛ն բուրդերը բարձր կ'երևան. մեր ոգեկիր ու ճղճիմ գոյութիւնը անոնց ստորոտին վրայ ինծի երկչոտութիւնով և երկիւղածութեամբ մտածել կուտայ տարբեր մարդկութեան մը որ զանոնք կանգնել տուած է և որոնց գիտակցութեան և զգացումներուն բուռն և եղերական դերազանցութիւնը մեզի մշանջենապէս անմատչելի պիտի մնայ։

Երբեմն անոնք կ'երևան անապատին դոյնովը, կարմրորակ և ջերմ երանգովը աւաղներուն որոնց վրայ աստղերը կ'երկարաձգին ճերմակ և լուսեղէն գիծեր, իբր թէ փոթորկի տագնապալի օր մը աւաղները մնչելով բարձրացած ալիքներու նման անապատի խորչակէն վարուած ու այդպէս մնայուն քարացած. որովհետև իրենց անայլայլ հաստատութիւնը աւաղներու շարժուն մակերեսին վրայ ինծի կ'երևայ հզօր գեղեցկութիւնովը բնութեան այն երևոյթներուն՝ որոնց մարդու ձեռք չէ դպած։

Անապատը կը ճերմկնայ հեռագնահետ բարձրացող լուսնին լոյսովը. հեռուն ուղտերու սիլուէթները սև կ'երևան և պէտուէններու վերարկուները կը ծածանին անոնց համաչափ և ելևէջաւոր գնացքին միջոցին։ Մինչաւէտ հով մը զգալի կ'ըլլայ հեզահետ, թեթև մը կ'անցնի և այդ դարաւոր յիշատակարաններէն գալով կարծես ակամայ կը փոխայ անսահմանելի խորհուրդը, Սփինքսին համր խրոխտութիւնը և անոր նայուածքին յարատև խոկումը կը պատմէ անիկա և ինծի կը թուի անիրական սեսիլք մը ունենալ աչքիս առաջք... քանիցս երազուած արդէն և խորապէս ընտանի իմ ներքին հայեցողութեանս։

Ուխտաւոր ֆելլահուհիներ, խումբով, սև երկայն քօղերով ծածկուած, ուրուականներու նման կ'անցնին Սփինքսին առաջէն որուն

սեւեռուն և երազող նայուածքէն բան մը կ'ապրի իրենց խոնաւ և մթին աչքերուն մէջ. երբեմն արծաթեայ օղի բոժոժ մը կը փայլի տմոյն և թուխ այտի մը վրայ և իրենց քալուածքին հեշտաւէտ ճըկունութիւնը, իրենց չարժումներուն դասական ներդաշնակութիւնը, իրենց կեցուածքին արձանային գեղեցկութիւնը կ'ուրուագծուի աւազին տարածութեան վրայ բաղմապատկուելով իրենցմէ երկարող շուքերով։

Սփինքսը միշտ իր նայուածքին տխրութիւնը կը սեւեռէ և անիկա կարծես կ'արտայայտէ թէ ի՛նչ սարսափի և մահուան ճակատագրական օրէնքին դէմ ընդվզումի օր մը յղացուած են այդ բուրգերը երեւնոսէ ճակատներու ետին, խոկմունքի գերագրգռութեան մը մէջ... ի՛նչ գերագոյն արհաւիրք անէանալու և ի՛նչ փոթորկալից աւիւն ուրականի մը նման իրենց մռայլ կամքերը խարազանած է. անոնք ուզած են որ ժամանակը անկարող ըլլայ զիրենք փճացնելու և կրանիդէ լեռներով գրած են իրենց կամքը ու բուրումնաւէտ աստառներով պատանքած ու զմռսած են իրենց յաւիտենականութեան պատրանքը... իրենց արիական վրդովմունքը հասած է մեզի ու դարերու մէջէն անաւասիկ կը խառնուի անիկա մեր դողդոջուն ու մեր չփոթ յուսաբեկութեան...։

Ու կը խորհիմ թէ իմ մտածումիս ո՞ր թագուն խորութեան մէջ արդէն տեսած էի անոնք, անսահման յուսախաբութեան և անձկութեան ժամերու մէջ, պարապ գերեզմանները, որոնց մէջէն յաւիտենական մոռացումի յոյսովը քնացած մեռելներ, նուիրական բանաձեւերով կնքուած և գուրգուրանքով զմռսուած, վրդովուած են իրենց վերջնական հանգիստին մէջ։

Որովհետև այդ կրանիդէ լեռները պարապ են այսօր, պարապ, այդ հսկայ գերեզմանները... բոլոր կնիքները, ջերմեռանդութեամբ և հաւատքով դրուած խորտակուած են ու դարաւոր դամբանները բացուած են արդիական անխորհուրդ հետաքրքրութիւններու համար. անգաղտնապահ ձեռքեր պատանքները քակած են և մոմեանները իրենց դարաւոր քունին մէջ անհանգիստ եղած են վերջնականապէս փճանալու համար, միւզէներու աղմկալից և երթեւեկող ամբոխներու աչքին առաջ։ Անոնց գերագոյն ցաւին արտայայտութեամբ վերացած դէմքերը կը չարունակեն փոչիանալ մեզի այլեւս անիմաստ դարձած ծամածռութեան մը մէջ։ Ու բոլոր այս հանգըստարանները, արքայական բուրգերը ու գեղանախոր գերեզմանները պարապ են այսօր, անապատին մէջ լքուած իրենց մեռելական բնակիչներէն։ Ու բուրգերուն եղերական խոյանքը այլեւս ունայն կը թուի Սփինքսին սեւեռուն նայուածքին տխրութեան առջեւ, որուն առեղծուածային լռութիւնը կը չեշտէ կարծես անաւոր և պատրանքին ցաւագին նշանակութիւնը։

ԶԻՖԹԷ . ՍԱՐԱՖ

ՃԱԿԱՏԱԳՐԱՅԻՆ ՏՈՒԱՄՆԵՐ

ՎՈՀՄԱԿԻՆ ԶՈՀԸ

Ա.

L'amour et la mort se complètent, se neutralisent et se suppriment l'un l'autre, en forgeant ainsi la chaine de la vie.

Dr. WOLF

Կենդանիներով միշտ սիրած եմ հետաքրքրուիլ։ Անոնց կեանքին ուսումնասիրութենէն շատ շահեկան դասեր կարելի է քաղել երբեմն։ Ուստի օր չանցնիր որ հաւերու, կատուներու, շուներու, ձիերու, միջատներու ըրածներովը չի զբաղիմ։ Կը յիշեմ ատեն մը գրած ըլլալ կատուներու սիրային կեանքէն զրուագ մը որ կարդ մը բարոյամոլներու ջիղերուն դպաւ, որոնք մինչև այսօր երեսս վար կառնեն ատոր համար, յայտարարելով թէ պիտի չմոռնան զայն բնաւ և պիտի չի ներեն ինծի, ինչ որ կը յայտնէ այն խորունկ տպաւորութիւնը զոր ան ըրած է իրենց փափուկ ու դիւրազգած ջիղերուն վրայ։ Եւ ինչ է արդէն այդօրինակ գրութեան մը յաւակնութիւնը, եթէ ոչ տպաւորութիւն ընել, ազդել, դղրդել։ Այս անգամ նորէն սիրային պատմութիւն մըն է, նորէն կենդանիներու կեանքէն, և որովհետև շատոնց է որ, մարդերու մէկ մեծ մասը բնութենէն հեռացած, իրեն յատուկ պայմանադրական սէրեր ու կեղծ բարոյականներ ստեղծած է և չի հանդուրժեր անոնցմէ դուրս արարքներու կամ պատկերներու, որչափ ալ բնական ըլլան անոնք ու անկեղծ, պէտք կը տեսնամ ազդարարել անոնց կանխաւ, որպէսզի հաճին հրաժարիլ այս գրութիւնս կարդալու պատիւը ընելէ ինձ, եթէ չեն ուզեր աղնուական ջիղերու ու փափուկ բարոյականի crise մը ունենալ։

* * *

Մեր տունը, քառանկիւնի մը ծայրը կառուցուած է. միշտ հոն երկու երկար փողոցներ ուղղահայեաց կերպով ղիրար կը խաչաձևեն և կ'երկնցան սովորական փողոցներէ շատ, շատ աւելի հեռուն։ Մեր հանդիպակաց անկիւնը, փայտէ խարխուլ դո՛ւռ մը, միշտ կռնակի վրայ բաց, անցք կուտայ լայնարձակ ու դալարաւէտ պարտէզի մը վրայ, զոր շրջապատող երկար բարակ պատեր, տեղ տեղ փլփլկած

են։ Ներսը, պարտէզին մէջտեղուանքը, հին օրերէ մնացած փայտաշէն վիթխարի ապարանք մը, որ ինք ալ իր կարգին փլփլելու, թափթփելու վրայ է, հակառակ ամէն կողմէն զարնուած կաղնիներուն, նոր ոգուութիւններուն, ներկերուն։ Մէջը, մէկէ աւելի ընտանիքներ կը բնակին յարկ, յարկ։ Մեր քովը, քիչիկ մը ներսօք քաշուած, ուրիշ փայտաշէն բայց պզտիկ տուն մը, որուն երրորդ յարկը կը բնակի ծերունի ու դործէ քաշուած բժիշկ մը, որուն պատուհանը ուիմ սենեակս մէկ գիծի վրայ իրար կը զուգադիպին, և իրարու մէջ կը նային ինչպէս ուղղանկիւնի մը երկու կողմերը։

Ցոյժ հետաքրքրաշարժ դէմք մըն է տատ ծերուկը։ Մենակեաց մը բառին բուն առումովը և ինքնատիպ՝ որչափ կրնայ ըլլալ։ Տօքթօր Ուօլֆ է իր անունը. հրաշալի գերմաններէն ու գաղղիերէն կը խօսի, և մինչև վերջը չի կրցանք հասկնալ թէ ինք, երկու տատ ազգութիւններէն որո՞ւն կը պատկանէր։ Ես Ֆաուսթ կը կոչէի զինքը և թաղին մէջ իր անունը տասնկ էր եղած։ Կարճահասակ էր ու նիհար, բայց ճգնաւորի երկար ոլորուն մազեր կը ծածանէին մինչև ծոծրակին վարերը և լայն, ճերմակ պատկառելի մօրուք մը իր կուրծքը կը ծածկէր։ Եւ երբ պատուհանին առջևը դար կենար, ինչ որ իր սիրական սովորութիւնն էր, հասակը ու նեհարութիւնը կը ջնջուէին ու իր ալեզարդ գլուխը ու փառաւոր ձիւնաթոյր մօրուքը կը շրջանակուէին, Ռըսքինեան անմոռան buste մը ձևացնելով, յուցադրելով այդպէս և զմայլումս դրաւելով։ Եւ այդ չքեղ tableauին միակ թերութիւնը կուգար ըլլալ, ջղային տկարութիւն մը, միշտ ինքնիրենը ու առանց ձայնի խօսելու ունակութիւն մը՝ որ իր շրթունքը յարաշարժ ոգևորութեան մէջ կը դնէր և լայնասիրտ մօրուքը մշանջենապէս կը թրթռացնէր։

Իր պատմութիւնը դիտէինք սակայն քիչ շատ։ Դիտէինք որ առնով յաջողակ բժիշկ մը եղած էր. գեղեցիկ դիրք ունեցած էր. ամուսնացած էր սիրային պայմաններու մէջ և ինը զաւակներու տէր եղած՝ մանչ, աղջիկ։ Զինք դիտեր ի՞նչպէս, բայց բաղդին մէկ չար կատակովը, ամենքն ալ, քսան տարուան շրջանի մը մէջ, տարբեր հիւանդութիւններէ կամ համաճարակներէ մեռած էին, մեծ կամ պզտիկ, օրօրոցին մէջ կամ ծաղիկ հասակի մէջ, էն վերջն ալ վրայ տալով մայրերնին, որ իր միակ մխիթարանքը պիտի ըլլար թերևս, այդչափ տառապանքներու ու աւերակներու մէջ, և որ ծնողութեան մը մէջ ճողած էր իր տասներրորդին հետ։ Եւ ինք, վարեմի բժիշկ, անկարող եղեր էր կասեցնելու մահուան ընթացքը և գէթ խլեակ մը ազատելու անոր ճիրաններէն իբր իր ծեր օրերուն միակ սփոփանքը։ Այդ օրէն ի վեր, միայնակ կ'ապրէր վանականի մը պէս, անօգուտ դասելով իր բովանդակ հմտութիւնը մասնագիտական և զգալով իր արհեստը ի գործ դնելէ զոր անկարող կը հաշուէր ամէն առիթով։

—Պէտք է ամեն բան ձգել բնութեան ձեռքը, կ'ըսէր. ան կ'աւրէ կամ կը չինէ իր քմահաճոյքին համեմատ. այլ մանաւանդ կ'աւրէ քան թէ կը չինէ. ինչ փոյթ և ինչ հարկ, պայքարիլ անոր հետ։ Պիտի ըլլայ ինչ որ պիտի ըլլայ։

Հիմա, հաղիւ հեռաւոր թաղի մը մէջ, մէկ-երկու տուներու, գերմաներէն-գաղղիերէնի դասեր կուտար և ծայրը ծայրին կ'ապրէր, գրեթէ չքաւորութեան դրացի։ Եթէ ուզէր, անշուշտ, նոյն իսկ միմիայն դասախօսութիւնով շատ աւելի կրնար շահիլ, բայց ինք դիտմամբ իր պէտքերը իջեցուցած էր strict minimumի և տրամադրելի մնացած բոլոր ժամանակը կուտար կարդալու Շօպէնհաւերի, Մաքս Սթիրնէրի, Նիչէի գործերը, որոնց վարդապետութիւններովը խմբուած էր ալ։ Քիչ անգամ իր սենեակը կ'երթայր. փոչի, աղտոտութիւն, հինութիւն. ամեն կողմ գիրք, թուղթ, գիրք, թուղթ, և ահա անկիւն մը քաշուած, մութին մէջէն, իր ուրուային գլուխը ցցելով ու խաղցնելով լուութիւնը կը խլէր և յոռետես կամ fataliste վարդապետութիւններու ամփոփոյքը կ'ընէր ինծի, իր անձնական կեանքէն օրինակներ շուայլելով և ամեն բան, ոչինչ, ինքնավար, անգիտակից, անկարեկիր, ունայն ու զաղիր գտնալով։

Փողոցէն անցած ատենը, առանց զգածուելու իր ալեւոյթքին բրնաղդած սիրտածանքին, ստահակներ կը ծաղրէին զինքը, անընդհատ ինքնիրենը խօսելուն համար և մօրուքին անգութ թօթվրտուքէն զուարճացած։ Ան, անտարբեր, փիլիսոփայարար, իր փիլիսոփայութիւնները մենախօսելով կ'առաջանար գանդաղ քայլերով, իր հնադարեան ու անբաժան հովանոցին ծայրովը միայն, երբեմն անդին քշելով, իրեն շատ մօտեցող անատակորդիները։

Օրուան ժամերուն մեծ մասը, ինծի պէս, իր սենեակին մէջը փակուած կ'անցընէր, կարդալով ու գրելով, և երկուքն ալ որոշ ու զուգադիպող ատենները ունէինք պզտիկ դադարներու, որոնց միջոցին պատուհանին առջև կուգայինք։ Կէս-օրէն առաջ, ընդհանրապէս գաղղիացիներուն եկեղեցիին ու դպրոցին ժամ դլուխ զարնուած կոչնակները, կէս-օրէն վերջը յոյներուն եկեղեցիին կոչնակը և իրիկուան շողնաւին սոյլը նշաններն էին մեզի համար, պատուհանին առջև գալու ատեններուն։ Ես, սենեակիս դիրքին շնորհիւ, երկու փողոցներն ալ վերէն վար կը հեռատեսնէի նայուածքով, դիտակով կը վայելէի երբեմն ծովին ու հեռաւոր ձիւնափայլ լեռներուն տեսարանը և ի վերջոյ կը յուսէի Տօքթօրին, որ պարապային կամ իր ներքին ապամոդրութիւններուն համեմատ, աւելի մեղմ կամ աւելի դաժան նայուածքով մը, յաւիտենապէս, անխոնջ, կը խօսէր, կը խօսէր, սպասելով իմ ներս երթալուս, ինք ալ իր կարգին, իր աշխատութիւններուն դլուխը անցնելու համար։

Առաւօտները, ամեն անգամ զինքը բարևելուս, սովորութիւն ունէի պզտիկ ծաղրերով խայթելու զինքը, ես որ իր դաղափարները

քննադատելու, իր մեայլ վարդապետութիւններուն ու արտակերպն համոզումներուն հակառակը խօսելու ձրի պաշտօնը տուած էի ինքզինքիս։

— Bonjour! bonjour, ինչպէս էք։ A quand la métamorphose? Խեղճ Մարկրիթը ձեր սիրային յայտարարութեան կ'սպասէ կոր։ Թօթափեցէք տա ձեր տխուր գաղափարները և կեանքը նորէն պիտի ժպտի ձեզի։ Ուրեմն սխալեր են ձեզ Ֆաուսթ կոչելով։ Երիտասարդացնող նեկտա՞ռն է որ կը պակսի ձեզ ուրդեօք։ Պրաուն-Սէքարդին առէք, պարոն Տօքթօր, Պրաուն-Սէքարդին!

Այն ատեն, աւելի արագ կը բաբախէին իր շրթունքը, ճակատին խորշոմները, մակընթացքի մէջ եղող կամ տեղի տուող կոհակներու պէս հեռզհեռէ կը ձգտուէին ու կը կծկուէին և անտարբեր նայուածքը մէկէն ի մէկ կը խոժոռնար։ Ապահովաբար դառնօրէն կը պատասխանէր ինծի իր համբ բարբառովը, ինչ որ կը զուարճացնէր զիս չափէն աւելի։ Օր մը սակայն չի դիմացաւ և բարձրաձայն ըսաւ.

— Փողոցի տղաքներ թող ըսեն ու ընեն ինչ որ կ'ուզեն, կարեւորութիւն չունի ինծի համար, ինչու որ անոնք իրենց սարրին մէջն են. բայց ձեզի չեմ ձգեր որ այդ վարմունքը ունենաք, դուք որ կարող էք հասկնալու զիս, դուք որ գրական արժանիք ունիք, դուք որ...։

— Գրական յատկութիւններ ըսէք, Տօքթո՛ր, գրական յատկութիւնն՛ր...։

Հակառակ իր ջղաբար վիճակին, ամեն բանէ տեղեկութիւն ունէր սարսափելին, ու թէև կարդացած չէր կրնար ըլլալիք գրածներս, բայց հոս ու հոն լսուած բարեկամա՛ն գովեստները և իր անթերի բարեկրթութիւնը զինքը տրամադիր կ'ընէին, զիս գրական արժանիքի մը տէր ճանչնալու։

Անկից ի վեր կը քաշուիմ զինքը հեղնելու մէջ շատ առաջ երթալէ, աւելի նկարչական իր զմայլելի դլուխին զարնուած կը դիտեմ զինքը պատուհանէս կամ իր սենեակին մէջ և ան կը շարունակէ իր մունջ կամ ձայնաւոր քարոզները, կը բաւէ որ հաղուագիւտ իր դադարներուն, պզտիկ քննադատութիւն մը կամ սիրային արկածի մը ակնարկութիւնը սարդեցնեմ։ Այ intarissable է, և իր գալափարներու թոհուբոհին մէջ, երբեմն ճշմարիտ հաճոյք կզգամ, մտածումի, փորձառութեան, ճշմարտութեան գոհարներգտնալով։ Ակներեւ հրճուանք մըն ալ ան կիմանայ ամեն անգամ որ Տօքթոր կը կոչեմ զինքը, պէտք եղած կամ չեղած տեղը, հակառակ անոր որ լաւ գիտէն Հատնոյ հրաժարած է ինք և գրեթէ կ'ատէ զայն։ Ու երբ օր մը զար մանքով կը հարցնեմ ատոր պատճառը, ա՛լ աւելի կը զարմացնէ զիս իր պաղարիւն պատասխանով.

— Փիլիսոփայութեա՛ն Տօքթոր։

Ռ

Ինքն ալ ինծի պէս կը հետաքրքրուի անասունները, ոչ թէ անոր համար որ կը սիրէ զանոնք, ոչ, ինչու որ իր գօսացած սիրոը ալ սիրելու անկարող է, այլ անոր համար որ անոնք աւելի մօտ են բնութեան, աւելի կարժեն քան մարդերը և յետոյ, ատիկա ժամանց մըն է իրեն համար, թօթափելու համար իր միտքը, քիչ մը չատ խրթին աշխատութիւններէ։ Կը հետաքրքրուի անոնցմով, որովհետև անոնց մէջ աւելի մօտէն կրնայ ուսումնասիրել բնութիւնը, իր անողոք թշնամին, զոր կատաղի կերպով կատէ, այն՝ որ իր կեանքը, իր ընտանիքը, իր սիրոը ջախջախած, խորտակած է, իր խօսքին նայելով։ Ես ալ միշտ՝ հակառակ փատաբր կը ջանամ քաղել նոյն այն կենդանիներուն կեանքէն և ճակատեցնել իր դժնդակ ու սև հայեացքներուն, ի՛նչ որ թէ զուարճալի և թէ շահեկան կը դառնայ շատ անգամ։

Այն երկու երկայն փողոցները, որոնք ուղղահայեաց՝ իրար կը կարեն, կը գտնուին չուներու պզտիկ վոհմակի մը իրաւասութեան շրջանակին մէջ որոնք նախանձոտ բնազդով մը կը պաշտպանեն իրենց սահմանները։ Տասնամեակ հատ են, ամենքն ալ երիտասարդ և միօրինակ կերպով թխամոյր ու փոքրակազմ։ Բայց հակառակ իրենց այդ նուրբ կազմուածքին, որ յաւիտենական պատանքի երևոյթը կուտայ իրենց, քաջասրտէ, թեթեւաշարժ ու աշխոյժ են յոյժ և ուրիշ թաղերէ եկած ամենէն մեծդի ցեղակիցներն անգամ չեն կրնար ճակատիլ անոց ամեն մէկուն հետ, combat singulierի մէջ, ուր մնաց հաւաքական դիմադրութեան մը առեն։ Ուստի, աւանց պատճառի չէ որ, ոչ ոք կը համարձակի ոտնակոխ ընել, ով գիտէ ի՞նչ հաշուով մը գծուած իրենց սահմանագլուխները, գալ բաղդ փնտռելու համար անոնց ստացուածքին մէջ։ Ցայսմիկ է որ ամենքն ալ միևնոյն ծնողքէն են սերած, մէկ-երկու տարիներու տարբերութիւնով միայն և հարազատ ընտանիք մը կը կազմեն այսօր։ Ծնողները մեռած ըլլալու են, քանի որ մէջտեղը չի կան անոնք, գէթ այնչափ ատենէ ի վեր որչափ մենք կը ճանչնանք ու կը հետաքրքրուինք անոնցմով։

Երբէք օր մը կռիւ չի կայ մէջերնին. համերաշխութիւնը, համակերպութիւնը, ու դասակարգութեան զգացումը կատարեալ են անոնց մէջ։ Ուստի երբոր խառնակութիւն մը, կռիւ մը, հաչիւններ ըլլան, ապահով ենք որ թաղը անհանգիստ ընող պատճառ մը տեղի ունեցած է։ Գինչու մը, գող մը, արջեր, կամ օտար շուներ։ Անգամ մը Տօքթօրին սենեակն էի, քանի մը լատիներէն ասացուածներուն՝ նշանակութիւնը հարցնելու համար իրեն, երբ եկեղեցիին, կէս-օրէն առջի, առտուան երրորդ զանգակը զարկաւ. երկուքս մէկ ելանք սեղանին քովէն, մօտեցանք միևնոյն պատուհանին, և սկսանք դիտել դուրսը, բան մը չի կորսնցնելու համար մեր սովորութիւններէն, երբ ես ինք-

նիրենս կը խնդայի ներսէս և ան՝ ինքնիրենը կը խօսէր անդուլ։ Մէյ մը ալ տեսանք որ ձեռք մը մեռած հաւ մը կը նետէր դիմացի պատին վրայէն դուրս։ Հոն գտնուող չորս չուներ, լսելով անոր գետինը իյնալու ձայնը, ոտքի ելան և վրան խոյացան. հոտուլուացին զայն և երեքը անմիջապես ետ քաշուեցան հանդարտիկ, յարգանքով ու պատշերնին խաղցնելէն, ինչ որ իրենց ախորժակը կը մատնէր։ Մէկը, էն ուժովը ապահովաբար, սկսաւ փարատել զայն իր եղունգներովը ու ակռաներովը և ալիքները դուրս քաշելով ճաշակել։ Հաղիւ մէկ քանի պատառ վար տուած էր կոկորդէն, և ահա անդիէն հենգերորդ մը վրայ հասաւ, որուն աւելի ուժով ըլլալը ապացուցուած բան էր մէջերնին, կ'երևայ. այն տեսն առաջին ուտողը ետ քաշուեցաւ իր կարգին, տեղի տալով նորեկին առջև, և թաց ու արիւնոտած դունջը լզուլուտելով, երբ միւսները իրենց զսպուած ախորժակէն նեղուած ու անհամբեր, կ'երէճկտային անվերջ։ Վերջէն եկողը հաւին փորը պարպեց իրը լեցնելու համար և աղէկ մը կշտանալէն ետքը դանդաղ քայլերով հեռացաւ, արևին տակ մրափելով, բարի մարսողութիւն մը պարգևելու համար ինքզինքին։ Նորէն եկաւ հիմա կարգը միւսին որ ոտքերը ու գլուխը կրծեց քիչ մը և ելաւ գնաց պտըտելու. միւսներն ալ վերջէն եկան, թրջած գետինը հոտուլտուալու լզելու, և մեկնեցան դժգոհ, երկու կտոր ոսկոր ու փետուրներու կոյտ մը միայն ձգելով հոն։

— Դասակարգութեան զգացում, ըսաւ այն տեսն, ծերունին իր յարաշարժ շրթունքներովը որոնցմէ մէկէն ի մէկ ձայն ելլալուն զարմանքդ կուգար առջի անգամ։ Ասոնք աւելի մօտ են բնութեան, ինչու որ իրենց այդ զգացումը ուժին վրայ է հաստատուած, մինչ-դեռ մարդերուն մէջ՝ դրամին վրայ ինչ որ անբնական, հեռեւաբար և անբարոյական բան մըն է։

Ես առիթէն օգուտ քաղելով անմիջապէս կը հարցապնդեմ՝

— Ըսել է կ'ընդունիք որ բնութիւնը բարոյական է ինքնին։

— Ո՛չ, կըսէ անդրդուելի կերպով, առանց փոյթ ընելու իր հակասութիւնը և ահա Սթերնէրի վարկած մը կը քշէ առաջ։ Ու ետքէն նորէն վերադառնալով չուներուն կը շարունակէ. ասոնք աւելի մօտ են բնութեան ինչու որ իրենց պէտքերը կարելի եղածին չափ սահմանափակ են և խիստ բնական պէտքեր. փորերնին կշտացնել և սեռերնին գոհացնել...

— Սա տեսակէտով դուք աւելի մօտ էք բնութեան, կ'ըսեմ չար հեգնութիւն մը սահեցնելով, փորերնիդ կշտացնելէն ուրիշ պէտք մը չունիք, որչափ որ կը յիշեմ։

— Ասոնարակոյս կը պատասխանէ, առանց անդրադառնալու կամ կարևորութիւն տալու կատակիս. մինակ միտքի, ուսումնասիրե՛ ու, բանականութեան գոհացում տալու պէտքը կայ, որ սակայն factice է։

Ուրիշ անգամ, երբոր կուգամ պատուհանիս առջև, կը տեսնամ իր մեծվայելուչ գլուխը և կը դիտեմ փողոցին մէջ փոքրակազմ սեւուլիկ շուներուն շտապակութիւնները, չեմ կրնար միշտ չի յիշել իր սա խօսքերը. «փորերնին կշտացնել, սեւերնին դոհացնել։» Եւ իրաւ ալ, խիստ զուարճալի է տեսարանը, ամէն առտու, երբ փողոցին վարի ծայրէն թաղապետութեան կառք մը կերևայ աղբիւսով լեցուն, գալ անցնելու համար մեր կողմէն։ Սև վոհմակը սրարշաւ կը մեկնի զայն դիմաւորելու համար ճիշտ այն տեղ ուր՝ ուրիշ թաղի մը շուները պիտի բերեն ու ձգեն զայն, պզտիկ խուլտուքի մը մէջ՝ որ հակառակորդներու բարեն է և կարգ կարգ, ամենէն ուժովէն սկսելով կ'առաջնան եռեւէն, սև թափորի մը պէս, միշտ օգառուելով, կաւքին ցնցումներէն վար թափթփած աւելցուքներէն, կտորուանքէն, աղբիւսներէն։ Քիչ ետքը, մեւս փողոցին անդիի ծայրէն կ'առաջանայ միևնոյն թափորը, այս անգամ գլուխ կամ լեարդ ծախողի մը հորիզոնական փայտին եռեւէն, միշտ նոյն հանդիսաւոր, ոստոստուն ու կանոնաւոր գնացքով։ Ու ամենքն ալ քիչ շատ կունենան իրենց բաժինը, փորերնին կը կշտացնեն ու կը ցրուին իրենց անկիւնները, գոհ ու երջանիկ։

Ամբողջ ամառը չեմ յիշեր օր մը, ուր տեսած ըլլամ անոնց սեռային զգացումին յագուրդ տալը, ես որ ուշի ուշով կը հետևիմ անոնց ամենօրեայ կեանքին։ Եւ այդ՝ ինծի կը զարմացնէ։ Դեկտեմբերին միայն, բուռն անհանգստութիւն մը, խուլ խռովք մը թափ կուտայ մէջերնին և ամենքն ալ աւելի կրակոտ, աչքերնին աւելի թաց, բերանին աւելի լայնաբաց ու դուրս կախուած լեզուներն աւելի ջղագրգիռ տեսք մը ունին։ Հեւք մը, հուրք մը, հոգ մը կայ վրանին և պոչերնին վեր կարկառած, դարձմոլոր, երերուն, կը վազվըռտեն հոս ու հոն, հոտուռտալով, փնտռելով բան մը՝ զոր չեն գտնար։ Տօքթօրին կարծիքը կը հարցնեմ, նրբօրէն հեգնական եղանակով մը. ան՝ առանց նեղանալու լրջօրէն կը պատասխանէ.

— Որովհետև ամենքն ալ արու են և էգը կը պակսի իրենց։

Ճիշդ էր։

— Անոնք ալ ուրեմն ձեզի պէս, մինակ փորերնին պիտի կրնան կշտացնել և ասանկով աւելի մօտեցած պիտի ըլլան բնութեան։ Մեղք, մեղք հազար։

Այս անգամ անթարթ կերպով աչքերուս մէջը կը նայի իր պատուհանէն և կերևնայ թէ առանց ձայնի պատասխանել աւելի յարմար կը դատէ, ինչու որ շրթունքներուն ոգևորութիւնը կը կրկնապատկուի պահ մը։

Օր մը, հեռադիտակով լեռները կը զննեմ, երբ յանկած փողոցին վարի ծայրէն շուներու ծեծկըռուքի մը ձայնը կուգայ ականջիս. դիտակս հոն կ'ուղղեմ և քովս տեղի ունեցածի պէս կը հետևիմ տեսարանին, երբ Տօքթօրը հազիւ տարտամ բան մը կրնայ որոշել հե-

ռուէն, և անդրադառնալ պատահաբին։ Ձերմակ ու դեղին երկու չուներ վազելով գալու վրայ են, հեռաւոր թողերու խորերէն, երբ ճամբուն վրայի բոլոր չուները կը յարձակին անոնց վրայ, կը ծեծեն կը խածնեն զանոնք, կը վռնտեն, կը նեղեն, կը հալածեն։ Թուխերու մեր կայտառ վոհմակն ալ կը փութայ հոն և ծայրագոյն սահմանապիծին վրայ կոպակ ընդունելու նորեկները և պէտք եղած ծեծը քաշելու համար անոնց։ Բայց ինչ կըլլայ զարմանքս, երբ կը տեսնամ որ անմիջապէս կը շրջապատեն զանոնք և կ'առաջնորդեն անձայն, անոնց հետ, դէպ ի մեր կողմը։ Նորեկները, գոհ, այնչափ զօրաւոր և բազմաթիւ պահապաններու հսկողութիւնը վայելելնուն, և տագնապալի շրջանէ մը բաղդատաբար անվնաս ազատած ըլլալնուն, կ'առաջնորդեն նոմանապէս։ Մինակ, երբ վոհմակը մեր դիմացի պարտէզին առջին կը հասնի, կէս անուշութիւնով, կէս կռիւով, կը մշտեն նորեկները, և կը խոթեն զանոնք մշտապայ դուռնէն ներս։ Ա՛ա մանաւնին էր. ոչ պիտի չելլայիր դուրս։

Գ

Հինուրց ապարանքին մէկ կողմը, լայն պատշգամ մը կը կարկառէր դուրս, փայտէ երկու հատ սիւներու վրայ կրթնած։ Անոր շուքին տակ հաստատուեցաւ մեր վոհմակը։ Նախնական բարեներէ եռաբը, երկու դեռատի չուներ եկան նորեկները իրարմէ բաժնելու, որ ասեն ահաւելի վայնասուն մրն է փրթաւ։ Նորեկներուն մէկը, աղնիւ ցեղէ պատուաստուած, ճերմակ սաւներով, սև դունչով ու պոչով սիրուն ու յաղթանդամ էգ մրն էր։ Միւսը, հասարակ փողոցի չուն մը, նիհար, աղտոտ դեղին գոյնով, պոչը ներս քաշած, սմքած ու լալկան երեւոյթով արու մը։

— Սիրահարներ եղած ըլլալու են, որոնք առանդութիւն մը սարքած ըլլալու ամեն երեւոյթ ունին, ըսի, յոռետես փիլիսոփայիս։ Բայց վա՜յ է եկեր իրենց գլխուն։ Իսկ դուք, որ աւելի փորձառու էք, en la matière, կրնա՞ք ըսել ինծի թէ ինչու, ուրիշ փողոցներու մէջ կռուեցան և հոս, այնչափ սիրալիր ընդունելութիւն եղաւ իրենց։

Այս անգամ շրթունքին բաղխումէն, նորէն բառեր սկսան բղխիլ։

— Որովհետև անտեղուանքը թիւի տարբերութիւնը մեծ չէր շատ, և յետոյ թէ էգ կար անոնց մէջ և թէ արու, որով երկու կողմերն ալ առ նախանձու կը կռուին իրենց արժանապատուութիւնը ու իրաւունքները պաշտպանելու համար։ Մինչդեռ հոս, քանի որ անգամ մը fatal կերպով ինկան,—և ճիշդ ատոր է որ անձրևէն փախչելով կարկուտի բռնուիլ կըսեն,—ալ ազատում չիկայ. նախ էգ չիկայ մէջերնին որ նախանձի խնդիր ըլլայ, երկրորդ՝ բազմութիւնը շատ է ասդիի կողմը և դիմադրութիւնը անկարելի։

— Այսօր տարեզլուխ է և գէշ պարգև մը չէ որ կընդունի կոր ուրեմն մեր վոհմակը, չէ՞. բարի վայելում։

— Տարեգլուխը ձեղի է, vieux style, մեզի բան չիկայ, կը պատասխանէ յեսին ծայր լրջութիւնով և առանց պատեհութեան։ Եւ յետոյ, իմաստասէրին համար գոյութիւն չունի տարեգլուխը, կը շարունակէ, մէկէն ի մէկ խորասուզուելով իր սիրական մտածումներուն մէջը և հեռանալով պատուհանին առջևէն։

Խեղճուկ դեղին շունը անկիւն մը թխմած, երկու վառվռուն շունները դէմը կայնած, պոչերնին կը խաղցնէին ու կ'երէցկայնի իրենց կարգին սպասելով անհամբեր։ Մեր տանտիրամէկ քոթոթներն ալ հոն էին։ Օրերով փողոցները թափուր մնացին։ Անոնցմէ մէկը որ էն ուժովը ըլլալուն համար պարագլուխը ըլլալու էր վոնմակին, առաջ կ'անցնէր, կը մօտենար ճերմակ շունին, և իր կնամեծարական զգացումներուն հաստատիքը կը մատուցանէր։ Ան, նախնական պըզաիկ ընդդիմութենէ մը ետքը անձնատուր կ'ըլլար, երբ միւս ընկերակիցները, գրգռուած, անհանգիստ կ'երերարկային իրենց տեղերուն վրայ և նեղը դրուած դեղինը լաչակնչ կը հեծէր։ Ճիշդ, հոը ուտելուն պէս բան մը ալ աս եղաւ. առաջինէն ետքը կարգը երկրորդին եկաւ, յետոյ երրորդին, յետոյ չորրորդին, այսպէս մինչև վերջը, մինչև տանտրամէկերորդին։ Դասակարգութեան զգացումը այս անգամ աւելի պինդ էր ու կանոնաւոր և մանաւանդ հիանալի էր երբոր, դեղին ու ցաւագար սիրահարին, — որ խնջոյքէն զրկուած, անընդհատ կ'ողբար ու կը բղաւքէր, — քովը սպասողները կը փոխուէին իրենց կարգին երթալու, իրենց բաժինը վայելելու համար։

Աւելի քան քսան օր տևեց այսպէս. յունվարի վերջին մօտ էինք։ Ես, ա՛լ դրեթէ մինչև իրիկուն չէի հեռանար պատուհանիս առջևէն, և կլակս ափիս մէջ առած, նստած, կը հետևէի, սիրային անհաստատալի, խենթենալիք այդ débauchеին, մխուրին։ Գիշերները միայն չեմ գիտեր թէ ինչպէս կ'անցնէին դէպքերը, թէև ապահով եմ որ բնութեան գործը կանգ չէր առներ, բայց ցորեկները, միօրինակ կերպով, աչքերուս առջև déroulé կըլլային անոնք, և վայրկեան մը ու շարժում մը չեմ փախցուցած մանրակրկիտ ու հետախոյզ զննութենէս։ Հաղիւ տանտրամէկերորդը իր դերը կատարած կամ իր բաժինը վայելած կ'ըլլար, ահա անդիէն, նախայարձակը, արդէն իսկ կազդուրուած, հանդչած, նորէն գրգռուած կուգար գործի գլուխ անցնելու։ Եւ այսպէս, շարունակաբար մշտատև կերպով։ Յաւիտենական դարձ մը տիկա, լիսկած դեղին սիրահարին յաւիտենական կաղկանձիւնին հետ։ Անգամ մը միայն չափազանց յոգնութենէն, հակողութիւնը թուլցած ըլլալով, այս վերջինը կամացուկ մը մօտեցաւ իր սիրուհիին, որ այդ պահուն ով գիտէ քանիերորդին քանիերորդ մերձաւորութեան տոկալու վրայ էր, անձայն ու համակերպիկ երևոյթով մը, և սկսան իրարու քիթ-բերան լզուրուտել կարօտով, որ տեսն պահապան շունները ընդոստ հասան և կղակի երկու հարուածով բաժնեցին զանոնք։ Ատիկա իրենց մնաս-բարովի համբոյրը եղաւ։

[«Ա. ՄԱՄՈՒԼ» — Ա. Եռամսեայ]

Եւ հիմա ամեն անգամ, պատուհանին առջեւը գալուն, յօնքերը սրատած, բարկացած երեւոյթ մը ունէր Տօքթօր Ուօլֆ, և ա՛լ աւելի գահավէժ կերպով կսկսէր ինքնիրենը խօսիլ, երբ ես կատակներս կը կրկնապատկէի։

— Oeuvre de création, cher docteur . . . en philosophie! կըսէի։

Ծուռ ծուռ երեսս կը նայէր և չուտով ներս կը քաշուէր, մէյ մըն ալ միւս կողմէն երեւալու համար անվրէպ։

Անգամ մը երբ ես նորէն բան մը կըսէի ու կը խնդայի, ան՝ Շօրէնհաուէրի մէկ խօսքը կը նեռէր ինծի, չեմ գիտեր ինչ յարմարութիւն առնելով, ու վերջի մասին վրայ բաներ մը աւելցնելով, ինչ որ մէկէ աւելի անգամներ կը ներէր ինքզինքին։

— La volupté est bestiale, et la bestialité ne rit pas, ou bien ne raisonne pas.

— Ինչ է սա, տօքթօր, կը չարունակէի ես հարցնել, առանց կարեւորութիւն տալու իր citationներուն, գուք որ փորձառութիւն ունիք և երանդներէ կը հասկնաք։ Faible? toquade? flamme? amourette? béguin? amour? Ո՞րն է ասիկա։

Եւ երբ ան կը շարունակէր իր բարկութիւնը միշտ մունջերէն թափել վրաս.

— Ոչ մէկը, ոչ միւսը, չէ՞, կը կրկնէի հարցնել, բան մը կարենալ փրցնելու համար իրմէն, որ ասեն յանկարծ.

— Այո՛, ոչ մէկը, ոչ միւսը, կ'արձագանքէր։ C'est de l'abomination, monsieur, de l'abomination pure; c'est la nature! կը բացագանչէր յուսահատ և ներս կ'աճապարէր, երբ ես փոխադարձաբար կը կրկնէի նորէն, իրեն ամենէն աւելի չիրերուն դպած յանկերգս.

— Oeuvre de création! Oeuvre de création!

Ա՜հ, խղճալի էր հիմա, երկու նորեկներուն վիճակը։ Անօթի ծարաւ, հոն էին միշտ, արգելքի տակ, մինչ միւսները երբեմն կ'երթային քիչ մը սլքաքարկալ հոս ու հոն, ուտելու բան մը ճարելու համար։ Ամենքն ալ նիհարցած, անպիտանցած, սքքած էին հիմա։ Ստեւնին ապտատած, անխայլ, տակնուվրայ։ Դեղին չունը, ալ գրեթէ ոտքի վրայ կենալու կարողութիւն չունէր, բայց միշտ կը հաչէր, կը կանչէր, ցաւագին հեծիւնով մը՝ ուրիշ ծակող, սուր չեչտ մը կ'անջատուէր։ Միւսը, գեղանի ու ճերմակ էկը, նմանապէս անկարող՝ ա՛լ ոտքի վրայ կենալու, բայց հոն էր միշտ, հլու, անձայն, կրաւորական, առանց ընդդիմութիւն փորձելու, ուժաթափ ու նայուածքը մոլորուն։ Քանի քանի անգամներ միաքէս անցաւ, երթալ ազատել զիրենք այդ գեհենային վիճակէն, ջուր տալ, հաց տալ։ Բայց վերջը. վերջը ինչ ընել. տունս չէի կրնար առնել զիրենք, թէ դժուար էր, թէ անպատեհ։ Տեսնո՞ղը ինչ կ'ըսէր. և յետոյ, հարկաւ օր մը ինքնիրենը պիտի վերջանար սիրային երկսրատեւ այդ արարուածը։ Անանկ ալ եղաւ։

Առտու մը, մինչև կէս-օրին մօտ, զուր տեղը կը փնտռեմ զանոնք. դիտակով կը խուզարկեմ չորս բոլորս, դիմացի պարտէզը, փողոցներուն խորերը, ոչինչ։ Ալ ներս կը քաշուիմ և չատնց ի վեր երեսէ ձգած մէկ աշխատութեանս ձեռք կը զարնեմ նորէն։ Շատ չանցած հաչիւններու, ռնտումներու, ծեծկուռքի խուլ աղմուկ մը կը լսեմ և պատուհանիս քով կը փութամ։ Դիմացի պարտէզին պատին փլած մէկ մասին տակն քանի մը հոգի ժողվուած հետաքրքրութիւնով կը դիտեն։ Ճիշտ այդ պահուն, թաղապետական երկու կառքեր եկած կեցած են հոդ և կառավարները մէյմէկ թի ձեռքերնին, պատին վրայէն ներս կը խոյանան։ Ես իմ տեղէս, կը ցաւիմ որ չեմ տեսնար պատին ճիշտ ետին անցած դարձածը։ Ցանկարձական հարուածներ, ցաւի ոռնումներ և թխաղոյն չուներու արցունք մը կը ցասկէ պատին վրայէն փողոց ու խուսափող խուճապի մը մէջ հոս ու հոն կը ցրուի։ Անձկանքով կ'սպասեմ ճերմակին ու դեղինին, բայց ոչինչ։ Թերևս դիշերով փախած են, կը մտածեմ, և չունչ կ'առնեմ։ Բայց ինչո՞ւ այդ կռիւը ուրեմն։

Մէյ մը ալ ճերմակ մարմին մը կը բարձրանայ պատին ետեւէն, երկու թիերուն թևերուն վրայ և մէկ ոտտումով, քարացած, ոտքերը վեր անկուած, «բաա՜ֆ» կ'իյնայ փողոց, դեռին, հողին վրայ ուր խաւ մը թաւ փոշին կը թնդէ ու կը բարձրացնէ։ Ներսէն կողկողագին հեծիւն մը, կ'ողբայ ու կը յաւերժանայ։ Raide mort! Միւս չուները դարձ մը ընելով պատերուն եզերքն ի վեր, բայց դուռնէն և անդիի փլած կողմերէն ներս կը մտնան նորէն և արագօրէն կը վազվռտեն հոս ու հոն, հին չէնքին չորս դին դառնալով խօլական։ Կը փնտռեն, կը հոտոտան, բայց չեն գտնար։ Անդին, աղբիւս հաւաքողները, նորէն իրենց թիերուն վրայ կառնեն հէք ճերմակ շունին կարծրացած դիակը և կառքերին մէկուն մէջ կը թաւալցնեն։ Ա՜հ, որչափ պիտի ուզէի գիտնալ թէ ինչ անցաւ հուսկ այդ գիշերը, փլփլկած այդ պատերուն ետին. թէ ինչ՞ն մեռաւ, ինտո՞ր մեռաւ ան։ Եւ միտքովս կանխաւ կը կազմակերպէի այն diagnosticը զոր բժիշկ-փիլիսոփան հաւանօրէն պիտի ընէր այս դէպքին վրայ. «Inanition, excès de fatigue, surmenage sexuel.»

Հիմա ապաժաման բայց ճշմարիտ ցաւ մը կզգամ, ժամանակին զայն ազատած չըլլալուս համար և դեղին սիրահարին յետին ողբը, յանդիմանութեան մը պէս կուգայ ականջիս։ Կառքերը կ'սկսին քալել, բայց չունները այնչափ զբաղած են փնտռտուքի և այնչափ քիչ կ'ըսպասեն անոր՝ այդ կառքին մէջը ըլլալուն որ ոչ իսկ թափօր կը կազմեն ետեւէն, ինչպէս կ'ընէին, իրենց հին բարի օրերուն, ուսելիքի սիրուն։ Եւ, առանց հետեւորդի ու անշուք, հանրակիրի մը պէս առին տարին խեղճ ճերմակ աղուոր էգը՝ զոր լկեցին, հափաքեցին, ղրկելով իր սիրահարէն և դարձնելով զայն ալ շնական հանրակին։ Հոն, մարդերուն մէջ, եթէ շատ կիներ դրամի բռնութեան կ'երթան զոհ, հոս

ուժի գերազանցութեան ու թիւի անհաւասարութեան զոնը եղաւ ասիկա։ Իր գեղին սիրտնանը անգամ,— որուն հետ փախած էր և որուն համար կրեց այդ պատիժը պիտի ըսեն բարոյախօսներ,— անկարող տեղէն չարժելու, որ չատ չանցած ինք ալ պիտի մեռնէր, առանց անգամ մը կարենալ ճաշակելու իր սաւանդած գեղուհիին վայելքը, չի կրցաւ հեռուիլ մեռելակառքին՝ որ իր սիրտին հատորը կը տանէր։ Իր լացը, իր անկիւնէն ընկերացաւ անոր երկու քայլ և յետոյ ամեն բան լռեցաւ։ Խորհրդանշան մը կար կարծես ատոր մէջ. այն կիրը որ մէկուն սեպհականութիւնը կ'ըլլայ մեր մէջ, երբոր կը մեռնի, հանրութեան հուակ յարգանքը կ'ընդունի մինչև իր հանգստավայրը, մինչդեռ այն կիրը՝ որ հանրութեան կը ծառայէ, յաճախ իր կամքէն անկախ պատճառներով, ան՝ ցուրտ արհամարհանք մը միայն կը քաշկռտէ իր դագաղին ետևէն։

Կառքերը անիւներու ճռռիւն մը ու բիրտ թաւալումի մը մէջ, ահագին թնդիւն մը հանելով ետև ետևի կ'առաջանան հիմա, պայծառ արևին տակ, ու փոշիին մէջ իրենց շուքը քսկռտելէն, երբ կէսօրին զուարթ կոչնակը կը հնչէ անդիէն և ժամով իմաստասէրս, իր անխախտելի սովորութեանը համեմատ, կուդայ կը կանգնի իր պատուհանին առջևն։ Լալու մարմաջ մը ներսս կը մարմրեցնէ, այնչափ դէշ ու այնքան յեղակարծ կերպով ազդուած եմ, ան՝ dénouement էն։ Ան՝ մէկ նայուածքով կը հակնայ իրողութիւնը, որուն կ'սպասէր կարծես օրերէ ի վեր և իր դէմքին վրայ անօրինակ ուսումնասիրմ ճառագայթում մը կը փայլատակէ մէկէն ի մէկ։ Պատուհանը կը բանայ, աչքերուն մէջ գոհենային շողիւնով մը, ու երեսին վրայ դիւային ծիծաղով մը, ինծի կը դառնայ, ձեռքը կը կարկառէ և ինքնաշարժ շրթունքէն յանկարծ կը պոռթկան, յաղթական յանկերգի մը պէս.

— Oeuvre de mort! œuvre de mort! œuvre de mort!

* * *

Մեր սեմթոյր չունները, մէկ երկու օր ևս կը հոտուրտան, կը փնտռեն և ալ յուսահատ մէյմէկ կողմ, արևին տակ կ'երկնցան, փոքրիկուն վրայ, լեզունին դուրս կախած, հև ի հև շնչառութիւնով մը, ուժասպառ, խանձած ու իրենց եռքէն հանգչած։ Երկու օր, երկու գիշեր ալ կ'երկարաձգուի ոգևարի կաղկանձիւնը հէք գեղին չունին։ Յետոյ ան ալ կը դադրի։

Անկէ ի վեր չեմ երթար ալ, պատուհանիս առջև, բայց նաև չեմ կրնար աչքիս առջևէն վանել ծեր յոռետեսին պատկառելի գլուխը ու խոժոռ նայուածքը՝ որոնք մէկէն ի մէկ, վայրագ հրճռանքով մը կը վառվռին և իր խոպոտ ու մռնչուն ձայնին դագող արձագանքը՝ որ կը բացագանչէ կարծես միշտ ետևէս.

— Oeuvre de mort! œuvre de mort!

Ռ. ՈՐԲԵՐԵԱՆ

ՄԱՂԹԱՆՔ

Առ Մ. ԱՐՔ. Օ.

Ես լսեցի ծայներնին։

Առանց ասոր՝ պիտի չի կրնայի ճանչնալ զիրենք, այնչափ կը փոխուին եղեր անդրաշխարհի մէջ հոգիներ։ Անապատէն ու ոլկիանէն դէպի յաւերժութիւն՝ քայլ մը միայն առի, ու գիս իրենց մօտ գտայ։ Երկրային ստուերներուն վարժ աչքերս կրցան թափանցել միւս կեանքին լուսաւոր սահմանները, եւ ան ինչ զեղեցկացած էին։ Մուրատեանց կը պահէր իր ալեփառ կերպարանքը. երկնային դրախտին չորս գեղակներէն մէկուն ափը, կեանքի ծառին լայնատարած ճիւղերուն տակ, անոր բունին յեցած, աշխարհէն հոն տարած ընարը կուրծքին կը սեղմէր։

Մամուրեան, սիրական Վահէին կռնոնած, իր արծուի նայուածքը էութենէն անջատ կարծես, մշուշներու մէջ, շատ հեռուն թաւալող երկրագունտին կը սեւեռէր։

Ու նոր եկը, Պէրպէրեան, աչքերը իր վարը թողած սիրելիներու բաժանումէն լացած ու կսմիր տակաւին, այլ ճակատը անճառ երանութեամբ ողողուն, իր Զարուհիին ու իր մտերիմներուն կը յառէր փոխոսակի։

«— Կաղանդի գիշերն է, Սրբազան,» ըսաւ Պէրպէրեան, —« մեզի հին սիրելի երգերէն կ ուզենք որ երգես։»

Մամուրեան թեթեւ ու հեգնող ժպիտ մը գծեց շրթունքին վրայ։ —Ինք նոր եկ է, կը մտածէր, ու դեռ չի գիտեր թէ հոս յաւիտենականութիւնն է տարին, ժամանակը ջնջուած է, ոչ կաղանդ, ոչ նոր տարի, ոչ սկիզբ ու ոչ վախճան։—

Այլ Մուրատեանց, յիշատակներու անմնատուր, վերցուց ընարը, եւ իր լսածութէ ծայնով իր ամենէն անուշ երգերէն մէկը երգեց։

Ու երբ ընարին վերջին շեշտերը հնչեցին, —« Լեցուր, Վահէս, ըսաւ, կաղանդի գիշերն է, լեցուր անմահութեան նեկտարէն։»

Կարմրագոյն հեղուկը, որ լոյսի կաթիլներէ կազմուած էր կարծես, սրնաւ փայլիլ գաւաթներու մէջ։

Ու Պէրպէրեան, երանութենէն երիցս յուզուած, ելաւ ոտքի, եւ լուսապակ ճակատը դէպի Անմահին Գահը դարձուցած ըսաւ.

«— Իւսկիւսարի ափեր, մտերիմներու եւ յաւերժութեան մէջ, ձեզի է որ կը յիշեմ։ Կը փափաքիմ ու կը մաղթեմ որ լոյսի վառարանը, իմ վարժարանս, փայլի ու շարունակէ անխափան։»

Գաւաթները իրարու զարնուեցան երկնային յուզումով։

Կարգը Մամուրեանինն էր։ Մէջքը կորացած այլ ճակատը կարմիր ու աչքերը սուր, ինչպէս միշտ, ոտքի ելաւ ան։

«— Մարիամ, հոգիս, մթնջեց, —ինչպէս ըսած էր աշխարհէն մեկնած ատեն,— զաւկիս թողուցի անքիծ անուն մը եւ «Արեւելեան Մամուլ»ը, իր անարատ անցեալով, ու թեզի որ իբրեւ հրեշտակ հսկես իր քայլերուն։ Կը փափաքիմ եւ կը մաղթեմ որ իմ հոգիս զաւակը չմեռնի երբէք։»

Մուրատեանց, Պէրպէրեան, Զարուհի, Վահէ, հոգիով իրենց գաւաթները զարկին Նահապետին գաւաթին։

Ու Սրբազանը, ընարը միշտ կուրծքին, թաղուած վայրիկ մը վշտագին խոհերու մէջ, կանգնեցաւ։

«— Անգամ մըն ալ թափուր եւ ամայի մնաց կաթողիկոսական Ս. Աթոռը, ըսաւ,—մաղթենք, եղբարք, որ Աստուած անատամ պահէ զայն։»

Բոցեղէն հոսանք մը շլացուց ամէնքը։ Ցնցուելով կանգնեցան ու տեսան թէ ալեւոր Աստուած, դողդոջուն ձեռքով գաւաթ մը բռնած, կը մօտեցուներ զայն Սրբազանին գաւաթին։

Ա. ԴԱՒԱԲԵԱՆ

ԳՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ՖՐԱՆՍԱՅԻ ՄԵԾԱԳՈՅՆ ՏՐԱՄԵՐԳԱԿԸ

(ՎԻԳՏՈՐԻԷՆ ՍԱՌՏՈՒ)

Ա.

Սառտու թէև չունի Իպսէնի մը կամ Թոլսթոյի մը տիեզերական հուչակը՝ բայց նկատուած է համազգային գրական շրջանակներու մէջ իբր Ֆրանսայի կենդանի տրամերգակներու մեծագոյնը։ Այսու հանդերձ՝ ոչ միայն կարելի չէ բաղդատել զանի անցեալի հոյակապ գրագէտներու հետ, այլև նորերու վերաբերմամբ ակնյայտնի են անոր գրական ակար կողմերը։ Զունի ոչ Ֆլօպէռի կուռ ու հրաչագեղ ոճը, ոչ Զօլայի իրապաշտական մեծաչուք բանաստեղծութիւնը, ոչ Լավտանի բարիզական նուրբ ու խայթող հեգնութիւնը և ոչ ալ Պուռժէի մը ճկուն հոգեբանութիւնը։ Ի՞նչ է ուրեմն պատճառը որ այսօր իր խաղերուն շնորհիւ տէրն եղած է ան Մաուլիի պատմական չքեղ դղեակին ու իր կուրծքին վրայ կը կրէ Հանրապետութեան նախագահին ու մի քանի բացառիկ զօրավարներու և մեծամեծներու հետ Պատուոյ լեգէոնի մեծ լանջախաչը։ Սառտուի գրական թերութիւններն չեն արգիլած արդարև իր տրամներն խոշոր յաղթութիւններ տանելու եւ նոյն իսկ իրենց գիտական կազմուածքով նշանաւոր գրագէտներու հիացումը հրաւիրելու։ Սառտու անժխտելիօրէն բեմական կիսատաղանդ մ՚է։ Գիտէ թատրոնի բոլոր գաղտնիքները, բոլոր փոքր բայց կարևոր մանրամասնութիւնները, այսինքն է այն ficellesները և trucsները՝ որոնք կը պակսին Շէքսպիրի, Սոփոկլի, Իպսէնի և նոյն իսկ Վիկտոր Հիւկօի մօտ — բարեբաղդաբար։

Սառտու թատրոնի գերագոյն մարդն է՝ որոյ մօտ technique *մասը գլխաւոր, գրեթէ էական դերը կը կատարէ։ բայց բոլորովին զուրկ չէ ոչ ճշմարիտ զգացումէ և ոչ կիրքէ։ Ահա այն անկիւնաքարը որոյ վրայ կռած է ան իր հարստութեան ու փառքին ոսկեզօծ ապարանքը։ բայց թէ այս չէնքը պիտի կրնա՞յ դիմանալ ապագայի սասպալիչ մրրիկներուն, ասոր պատասխանը չենք կարող տալ վերջնական կերպով մը, կան սակայն օրինակներ—բեմի պաշտուած կուռքեր — ինչպէս Լապիշ մը կամ Սկրիպ մը՝ որոնց գերեզմանին վրայ մոռացութիւնն սկսած է դրոշմել իր անողոք կնիքը։*

Բ

Վիկտորիէն Սառուս ծնած է 1831 Նոյեմբեր 5ին։ Հետզհետէ ուսումնասիրած է իրաւագիտութիւն և բժշկութիւն. բայց ոչ մի կոչումի զգալով այս ճիւղերու մէջ, հակառակ իր ծնողքին թախանձանքներուն կընդդիմի գրական ասպարէզը։ Անոր նախաքայլերն եղած են յոյժ դժուարին. գրեթէ ոչ մի գրագէտ չէ ունեցած անոր դժբաղդութիւնը։ Բայց ամուր նկարագրի տէր, օժտուած կամքի հզօր լծակով մը, չտրտնջակած է անդադար իր նպատակակէտը առանց մի վայրկեան չեղելու անկէ և վնասելու իր վերջնական յաջողութենէն։ Իր առեն՝ գրեթէ Բարիզի բոլոր թատրոնները լեցուած էին Սկրիպի՝ անոր աշակերտներուն ապիկար ու անհամ խաղերով՝ և որոնք տէր բեմական ասպարէզին՝ թշնամի էին ո և է սկսնակի որուեսուդիտական նոր ձգտումներուն։

Ինչպէս յայտնի է՝ գրեթէ բոլոր գրագէտներն իրենց առաջին գժուարութեանց պատուն աշխատած են շատ աղքատ մը գտնել լաբորատորիան մէջ։ Սառուս չէ խուսափած այս հասարակայնն ճակատագրէն։ Իր անդրանիկ յօդուածը կերևի «Արուեստագէտ Եւրոպա» կոչուած պարբերական թերթին մէջ՝ որոյ անօրէնն էր Շառլ Տրեղոլ։ Այդ յօդուածը իրր նիւթ ունէր հռչակաւոր դաշտանկար Գոսոի մէկ ցուցահանդէսը։ Տնօրէնը որ միևնոյն առեն նկարներու վաճառականութեամբ կզբաղէր և բառական հարուստ չէր մեծ վարպետներու գործերը գտնելու, կը խնդրէ Սառուսէն որ յօդուածներն իր խանութին մէջ գտնուած արուեստագէտներու նկարները գովաբանելու ծառայեն միոյն։ Սառուս զգուած լուսադոյն կը դատէ հրաժարիլ այսօրինակ գձուձ աշխատակցութենէ մը։

Այս միջոցներուն՝ իր ընտանեաց բարեկամներէն մին, Հիւլաս-Պաէհօլ կը ներկայացնէ անոր գեղատի պատանի մը որպէս զի յանձնարէն և լատիներէն դասեր տայ անոր։ Սառուս լատիներէն խիստ լաւ գիտէր, բայց յունարէն ընաւ չէր գիտեր։ Պատանին եգիպտացի մըն էր՝ Ֆրանսացի Սպայի մը և օտարուհոյ մը սիրոյ դաղտնի պտուղը՝ որ մի քանի ամիսներ ապարդիւն ճիգերէ յետոյ կը վերադառնայ իր երկիրը առանց կարենալ սովրելու ոչ մի բառ լատիներէն կամ յունարէն։

Սոյն բոլոր անակնկալ անյաջողութիւններն կը նեղեն հէգ գրագէտը թշուառութեան ճիրաններուն մէջ։ Իր սովալուկ փորը կշտացնելու համար կը գտնուի չերտ մը չոր հացով ու մէկ քանի սաի եփած գետնախնձորով։ Բարիզի և նոյն իսկ ո և է շրջանակի մէջ յայտնի է որ յաջողութեան առաջին պայմանն է արտաքին մաքուր երևոյթը։ Այնպէս որ ձեռագիր մը յանձնուելու համար ո և է անօրէնի՝ եթէ հեղինակը լաւ չէ հագուած՝ կը կորսնցնէ իր գրական

բոլոր արժանիքը. և Սառտու ունէր միմիայն հինցած, գունատած ու կարկտած վերարկու մը և նոր բանթալոն մը որ կը պատկանէր իր բարեկամին և որուն հետ կը բնակէր նեղ մանսարտի մը մէջ հազիւ մարդաչափ բարձրութիւն ունեցող։

Եթէ Սառտու այն ատեն բոլորովին անծանօթ էր իբր թատերագիր, գրեթէ հռչակաւոր էր իբր médium, այսինքն է ոգեհարցական միջնորդ։ Ոգեհարցութիւնն մուտ գտած է ի Ֆրանսա Պօսն Հօմի միջոցաւ։ Այս վարդապետութիւնն որ ժամանակ մը տարածուած էր բոլոր դասակարգերու մէջ, դեռ ունի այսօր իր մոլեռանդ աշակերտները։ Անոր որբանն եղած է Ամերիկա։ Ֆրանսայի մէջ այս վարդապետութիւնը ռամկացնելու համար հանդէս մը կար «Le spirite» (ոգեհարց) որուն կ'աշխատացէր նաև Սառտու։ Սոյն հանդէսին տուած ոգեհարցական ժողովներն հանրածանօթ են, և Սառտու՝ անոնց մեծ վարդապետը՝ ոգիներու և կենդանիներու մէջև կը ծառայէր իբր մեդիում։ 1897ին կը հրատարակէ գեղեցիկ գործ մը որոյ տիտղոսն էր «Ոգեհարցութիւն»։

Գ

Սառտուի առաջին խաղը «Ուսանողներու Սրճարան» խոշոր անկում մը ունեցաւ Օտէոն թատրոնին մէջ. պատճառը սակայն ուսանողներն էին որք իրենց ուղղուած անարգանք մը տեսնել կարծեցին սա երկու տողերուն մէջ՝

— On n'a plus de jeunesse, on n'a plus de pudeur,
Et l'on se croit savant et l'on se croit penseur!

— Ոչ երիտասարդութիւն ունին և ոչ պատկառանք,
Ու ինքզինքին կը նկատեն իբր գիտուն և խորհող։

Այս թատերախաղի ներկայացումը կը վերջանայ կատաղի սուլումներու, անպատկառ բացագանչութիւններու, անասնային զսնազան զնչիւններու ու կոկորդալից ծիծաղներու միջև։ Մինչդեռ աղմուկը կը վերսկսի երկրորդ ներկայացման, այնպէս որ տնօրէնն կ'ստիպուի վերջնականօրէն զադրեցնել զայն։ Այս առաջին անյաջողութիւնը զանի չյուսահատեցուցեր։ Երկրորդ խաղ մը կը յանձնէ Օտէոնի «Պէռնար-Բալիսի» անուան տակ։ Խաղը նախապէս կ'ընդունուի ու քիչ յետոյ կը մերժուի առանց բացատրութեան։ Ամպիկիւ թատրոնը կընդունի անոր ուրիշ մէկ նոր խաղը «Ճկենիի ծաղիկ». դժբաղդաբար տնօրէնն զայն ներկայացնելէ առաջ կը մեռնի ու անոր յաջորդը կը կասնցնէ բնագիրը։ Մի տարի յետոյ կը հեղինակէ «Կուզ» անուն տրամ մը որ կը մերժուի բոլոր թատրոններէն։ Վհատած կը յանձնէ զայն երկու ծանօթ թատերագիրներու՝ Բօլ Ֆէվալի

և Անիսէ Պուռժուայի որոնց սոորագրութեան տակ կը խաղայուի մեծ յաջողութեամբ Բորթ-Սէն-Մարթէնի թատրոնին մէջ։ 1859ին, Տէժազէ թատրոնը կը ներկայացնէ անոր «Ցիկառօի առաջին զէնքեր» անուն գործը։ Այս կատակերգութիւնը բաւական կը յաջողի, և Սառուս հետզհետէ կը խաղցնէ ուրիշ երկու գործեր, մին «Ջղային անձեր» Բալէ-Ռուայալ թատրոնը, երկրորդն՝ «Պարոն Կառա» Տէժազէ թատրոնը։ Սակայն այս մի քանի միջակ յաջողութիւններէ յետոյ, վերսին կիյնայ սև թշուառութեան մէջ։ Իր «Ճանճի ոտքեր» կատակերգը կը մերժուի ամեն տեղ. յուսահատած, ջլատած իր բազմաթիւ ապարդիւն դիմումներէն, Սառուս կը խնդրէ իր կնոջմէն որ երթայ գտնէ Ռօշ-Շէռի ծանօթ դերասանուհին որ միևնոյն ատեն կը վարէր Ժիմնազ թատրոնը։ Տիկին Սառուս կը պատմէ անոր իր ամուսնոյն գրական պայքարները, ու այն տաժանելի թշուառութիւնն որուն մատնուած էր իր ամուսինն և զոր մոռցանելու համար ստիպուած էր ինք ծախել իր գլխարկներն ու հանդերձները։ Ռօշ-Շէռի յուզուած կը կարդայ անմիջապէս վերոյիշեալ կատակերգութիւնը և հետևեալ օրը կը գրէ հեղինակին որ իր գործը ընդունուած է։ Սառուսի հռչակն տարածուեցաւ «Մեր մտերիմները» անուն դեղեցիկ գործովն որ մեծ յաջողութիւն գտաւ Ժիմնազի մէջ։ Այսպէս կնոջ մը շնորհիւ կեանքի նեղթական պէտքերէ ազատուելով, շարունակաբար կը խաղցնէ «Դրացւոյն խնձորներ», «Պլնուսթօն ընտանիք», «Սև մարգարիտ», «Տիկին Սան-Ժէն», «Թէրմիտոր», «Թէոտորա», «Ցէտօրա», «Լա Թոսգա» ևն.։

Դ

Լա Թոսգա Սառուսի տրամներէն ամենէն յուզիչն է, ամենէն կենդանին ու գեղեցիկը։ Հոն գրած է ան ոչ միայն իր բեմական յատկանշական տաղանդին աչլազան ու չքնաղ դրոշմը, այլ և սիրոյ և կրքի ամենակատարեալ գեղեցկութիւնը։ Թերևս այս միակ տրամն է որ զանի պահէ ապագայի մոռացումէն։

Թոսգայի միջավայրն է Հռովմ. գործողութիւնը տեղի կ'ունենայ 1799ին Հռովմայական հանրապետութեան տապալումէն անմիջապէս յետոյ։ Առաջին արարածը կը ներկայացնէ Ս. Անդրէասի եկեղեցին։ Հոն Մարիս Գավարատօսի անուն ծանօթ պատկերահանը կրօնական հին նկարները վերանորոգելու կ'աշխատի։ Թէև կատաղելի է իր տարտամ կարծիքներուն պատճառաւ, բայց զինքը ազատ կը թողուն քանի որ անի իրեն իբր գլխաւոր գեղարուեստ ըրած է արուեստը և Թոսգայի սէրը։ Այսպէս օր մը, աշխատած պահուն եկեղեցոյ մէջ խուլ աղմուկ մը ուշադրութիւնը կը հրաւիրէ։ Եկեղեցին այս ժամուն զոցուած ըլլալով հասարակութեան, Անժելոթի՝ դատապարտեալ մը՝ Հռովմայ ազնուական դասակարգէն, բանտէն խոյս տալով հոն առժամապէս ապաստան մը կը գտնէ։ Բայց չէ կարելի երկար ատեն մնալ հոն. իր փախուստն պիտի իմացուի անշուշտ ու պիտի փնտռեն զինքը։ Գավարատօսի որ անոր գաղափարակից է, յուզուած անոր տաժանակիր բերդարգելու-

Թենէն կ'երդնու ազատել հիւրընկալելով զանի իր գեղջկային ծածուկ մէկ տան մէջ որոյ գոյութիւնն Թօսքայէն զատ ոչ ոք գիտէ։ Այս խօսակցութեան միջոցին դուռը կը զարնեն։ Մարիօ աւանդատան մէջ կը փակէ փախստականը ու կ'երթայ դուռը բանալու։ Իր նազելի սիրուհին է՝ Ֆլորիա՝ Լա Թոսքա ծածկանունը կրող հռչակաւոր ու գեղանի երգչուհին որ անուշահոտ ծաղիկներու ժապաւինազարդ փունջ մը կը բերէ իր տարիքաւորին։ Լա Թոսքա որ ձայնի ազնուկը իմացած էր, կասկածոտ ու նախապաշարեալ ինչպէս բոլոր տարիքուհիներն՝ զլխաւորապէս իտալացի գեղեցիկ աղջիկները, կ'ընէ անոր հետ սիրաբորբոք նախանձի փոքր կռիւ մը, իբր թէ արուեստագէտն չզոհանալով իրմէն ու իտէալի սրբուհիներէն, ունենայ ուրիշ նոր տարփուհի մը։ Հազիւ թէ երկու սիրահարներն հաշտուած կը մեկնին սրբավայրէն, ահա Սքարբիա՝ քաղաքին ոստիկանապետը՝ կուգայ խուզարկել եկեղեցին որ կը գտնուի կեդրոնական բանտին մօտ և որ կը պատկանի Անժլոթթիի հոյակապ ընտանիքին։ Բայց Անժլոթթի թողած էր իր թաքստոցը, և Սքարբիա աւանդատան մէկ անկիւնը կը գտնէ հովահար մը միայն որ կը պատկանի փախստականի քրոջ մարքիզուհի Ամթավանդի և կը պահէ զայն իբր թանկագին ապացոյց մը։

Երկրորդ արարուածը տեղի կ'ունենայ Ֆառնէզի պերճ պալատան մէջ։ Այս տեսարանը ժամանակամիջոցի բ սրբերուն մէկ հաւատարիմ պատկերն է։ Հոն կը գտնուի Հռովմայ բարձր ազնուական դասակարգը, ինչպէս նաև Նաբոլիի թագուհին՝ որոյ ի պատիւ պիտի երգէ Լա Թոսքա։ Սքարբիա տխուր է իր անյաջողութեան համար։ Իր թանձր մելամաղձութիւնը կը պատճէնէ շողշողուն լոյսերու, ծիծաղներու և պարերու միջև, երբ յանկարծ թագուհին կը կոչէ զինքը և կը հարցնէ թէ արդեօք Անժլոթթին ձերբակալուած է։ Անոր բացասակ ան պատասխանին վրայ թագուհին կը բարկանայ և նոյն իսկ կ'սպառնայ անոր փախուստին իբր մեղսակից նկատել զանի։ Ոստիկանապետը պէտք է անպատճառ գտնէ Անժլոթթին. բայց ո՞ւր և ի՞նչպէս։ Պահ մը կը կասկածի Մարիօ որ մի գուցէ պահած ըլլայ զանի իր բազմաթիւ բնակարաններէն միոյն մէջ։ Կը խորհի ձերբակալել արուեստագէտը, բայց գիտէ որ այս ձերբակալութիւնը չպիտի յանձնէ իրեն փախստականը։ Մարիօ բարձր նկարագրի տէր՝ նոյն իսկ տանջանքի մէջ չպիտի զիջանի ստորնաքարշ մատնութեան մը։ Ի՞նչ ընել ուրեմն։ Այս միջոցին սրահ կը մտնէ Լա Թոսքա երգելու համար Բէզիէլլօի մէկ մեղեդին։ Սքարբիա՝ որ անշուշտ ճանչցած պէտք է ըլլայ Շէբսրիրի Իակօն, յանկարծ զիւային գաղափար մը կ'ունենայ, այն է նախանձի սպառիչ կրակը նետել գեղեցիկ Թոսքայի սրտին մէջ։ Կը յաջողի, մանաւանդ երբ անոր ցոյց կուտայ մարքիզուհի Ամթավանդի հովահարը և կ'ըսէ որ այդ կինը Մարիօի նոր տարփուհին է։ Լա Թոսքա դալկահար և յուսահատ՝ նախանձի բզկտիչ ճիրաններէն ազատելու համար, կը թողու պալատն ու կ'երթայ գտնելու իր տարփուորն անոր գեղջկային բնակարանին մէջ՝ որ իրենց սիրոյ սովորական ժամադրավայրն է։ Սքարբիա զոհ իր դաւաճան ծրագրէն՝ գաղտնազողի կը հետևի Լա Թոսքային։

Երրորդ արարուածը տեղի կ'ունենայ վերոյիշեալ բնակատան մէջ։ Տեսարանն կը ներկայացնէ գեղածիծաղ պարտէզ մը։ Վարագոյրը բացուելուն պէս կը տեսնենք Մարիօ և Անժլոթթի. սոյն վերջինը չարազուշակ նախազգացումներ ունի։ Մարիօ կը ջանայ փարատել զանոնք ըսելով թէ՝ բացի Թոսքայէ՝ ոչ ոք գիտէ ապաստանարանին հասցէն։ Այս վայրկեանին դուրսը աղմուկ մը կ'իմացուի. Անժլոթթի կ'երթայ պահուըտիլ պարտէզին անկիւնը կիսաւեր հորին մէջ ուր կը գտնուի թագատանոց մը։ Թոսքա ներս կը մտնէ. Մարիօ որ չէր սպասեր անոր գալուստին, սա բացագանչութիւնը կ'ունենայ.

— Դո՞ւն։

— Այո, ես. ասի կը նեղէ՞ բեզի։

— Ոչ, բայց կը մտատանջէ զիս։ Ի՞նչ է գալուստիդ պատճառը։

— Հետաքրքրութիւնը։ Կուզեմ տեսնել . . . .

— Զո՞վ։

— Քու տարփուհիդ . . . ։

Մարիօ հակառակ իր խոստման՝ կ'ստիպուի ամեն ինչ բացատրել և ապացուցանելու համար թէ ոչ թէ կին մը այլ մարդ մը կը պահէ, նոյն իսկ Թագաստանոցը ցոյց տալու անխոհեմութիւնը կ'ունենայ։ Սքարբիաներս կը խուժէ այս պահուն ու կ'սկսի իր խուզարկութիւնները։ Տանջանքի կը դնէ Մարիօ և կը հրամայէ Թոսգայի որ Անժելիքի ներկայութիւնը խոստովանի։ Երգչուհին տեսնելով որ սահելի տանջանքներու մէջ պիտի սպաննեն իր տարփաւորը և թէ իր բոլոր ցաւակոծ աղաչանքները ապարդիւն պիտի մնան, լաւագոյն կը համարէ մատնել քան թէ իր սիրելի տարփաւորին աղեխարշ մահուան պատճառ ըլլալ։ Ոստիկաններն կը խոյանան դէպի Թագաստանոցն, բայց հոն ցուրտ դիակ մը կը գտնեն լոկ։

Չորրորդ արարուածը յոյժ տրամերգական է։ Մարիօ իբր մեղադրեալ դատապարտուած է մահուան, ոչ որ չէ կարող ետ առնել այս անողոք վճիռը։ Թոսքայի յուսահատութիւնը անկարագրելի է։ Կապտանայ, կը պաղատի, կուլայ որպէս զի Սքարբիա ազատէ զանի։ Ոստիկանապետը եթէ ուզէ կրնայ փոխանակ կախաղանով սպաննելու հրացանի բռնել տալ։ Կարող է նաև փամփուշտի տեղ միայն վառօղ դնել տալ հրացաններու մէջ ու կեղծ մահով մը փրկել Մարիօն։ Բայց սոր համար միակ պայման մը կը դնէ, այն է՝ Թոսգան յանձնուի իր տոտիտ քմահաճոյքին։ Այս տեղ խեղճ կնոջ պարտականութեան ու սիրոյ հոգեկան վիճակը յոյժ շահեկան է և սրտայոյզ։ Այո՛, պիտի յանձնէ իր մարմինը, այո՛, պիտի ընդդէմ ստորնութեան ու վատութեան դառն բաժակը՝ փրկելու համար իր պաշտեցեալ տարփաւորն։ Սառտու այս տեսարանին մէջ դրած է իր արուեստին ու սրտին գեղեցկագոյն մասը։ Սքարբիա հրաման կուտայ Թոսգայի ներկայութեամբ որ դատապարտեալը կեղծ հրացանի բռնեն։ Բայց գաղտնօրէն կը հրամայէ որ գործողութիւնն իրապէս տեղի ունենայ։ Թոսգա գոհ է, մի քանի վայրկեանէն իր Մարիօն ազատ պիտի ըլլայ. Հռովմայ նահանգը պիտի թողուն ու պիտի երթան ուրիշ հիւրընկալ երկինքի մը տակ իրենց սիրոյ յաւիտենական մեղեդին երգելու։ Սակայն յանձնուելէ առաջ կը խնդրէ որ զրէ ու իրեն յանձնէ՝ ազատագիրը. Սքարբիա գրելու միջոցին, երգչուհին կը նշմարէ դաշոյն մը գրասեղանին վրայ. յանկարծ իր սիրասրբոյ ուղեղին մէջ վրէժի գաղափարը կը ծնի։ Կառնէ դաշոյնը ու կը միրճէ զայն անոր սրտին մէջ։ Մահը վայրկենական կըլլայ։ Այս միջոցին դուրսը հրացանի հարուածներ կը լսուին։ Թոսգա կը վազէ իր տարփաւորը գտնելու ու միասին խոյս տալու։ Մարիօն զետին տարածուած է անշարժ ու անկենդան։ Հէ՛ք սիրուհին կը խօսի անոր, կը շոյէ, կը համբուրէ, կը պաղատի . . . կը տեսնէ անգութ իրականութիւնը ու դառնագին կը հեծկլտայ գիակին վրայ։ Ոստիկանապետին մահը կիմացուի ու խումբ մը զինուորներ կը յարձակին ձերբակալելու Թոսգան, բայց անի միջոց չթողուր ու իր մահացու յուսահատութիւնն ու սուրը կը թաղէ յաւէտ՝ կամաւոր մահուան մը մէջ[*]։

---

[*] Բօրթ-Էն-Մարթէն Թատրոնը, 1907 Դեկտ. 7ին տուաւ Սառտուի մէկ նոր խաղը «L'affaire des Poisons» (Թոյներու խնդիրը)։ Այս տարին յաջողութիւն չունեցաւ. միւս տարիներուն բաղդատմամբ գրեթէ ամենէն տկարն է։ Ֆրանսացի քննադատներն շատ չքաշքշեցին մեծ վարպետը անոր տարիքին ու համբաւին ի յարգանս, զոհացան ըսելով թէ այս նոր խաղը լոկ մելոտրամ մէ որ կ'ներկայացնէ Լուդովիկոս ԺԴ-ի պատմական մէկ ժամանակամիջոցը։

ՄԻՍԱԿ ՄԵԾԱՐԵՆՑ

ԱՆՏԻՊ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ ՄԸ

Ինչ ուրախութիւն, ու մանաւանդ ինչ հպարտութիւն, հանապազօրեայ դանդաղ ու միակերպ անսարանոներու մէջտեղին մէջէն, յանկարծ, ճառագայթող դէմքով ու գիտակից ցնծութեամբ ձայն բարձրացնել ու գոչել, — ահա՛ նորութիւն մը, ահա՛ ճշմարիտ նորութիւն մը։ Քանզի, աւա՜ղ, գրական հովիտին ծաղիկները, բանաստեղծներ՝ իրենց առաջին փթթումին ուրախացուցիչ յուսադրութիւնէն վերջ՝ ինչ դառնութիւն, յուսախաբութիւններ կը դառնան մեր աչքին։ Հեռուէն տեսնուած բոյց քալերանդ թոյրեր, մարմանդին ալեծուփ կանանչին վրայ սփռուած, նոր ծաղիկներու թափօրի մը պատրանքը կուտան մեզ. բայց երբ արևին հուրքը կը բանայ անոնց չոփրակները, երբ ժամանակը աչքերը կը բանայ՝ ինչ յուսավրիպում. յաւիտենական ճերմակ երիցուկնե՛ր են եղեր անոնք...։

Ահա՛ սասիկ ուրեմն, նոր ու նորանման բանաստեղծ մը. եթերայած, անանիւթաբաղձ, քիչ մը տարաշխարհիկ, բայց լիովին բանաստեղծ։ Փառատենչիկ և ունայնասէր չէ՛ ինքը. անտարբեր ալ չէ անշուշտ փառքի ծաղիկներու հմայքին. բայց վերապահ է, որովհետև մշտախաղաց զարգացումին ոգին ունի, և իր երբեմնի ծաղիկները՝ իր աչքին այլևս թարշամած՝ կարեկից ժպիտ միայն բաժին կը տանան. և սակայն գուցէ անիրաւօրէն անտարբեր կամ վերապահ. որովհետև մեզի համար անթեղ ու թարմ է, ինչ որ բանաստեղծը բարձրաղոյն յարացոյցի մը հետապնդումին մէջ անպէտ ու օթեկ կը նկատէ։ Եւ ինչպէ՞ս լքել մաքին երբեմնի սիրասուն զաւակները՝ երբ մանաւանդ ջուրին պէս ծիծղուն ու չնարհալի մանկուհիներ ըլլան անոնք. —

Ջուրն է ծիածան,
ջանջիլ մը ջինջ,
դիպակ մ'անհուն,
փոփոխ ու ջինջ,

հիւսուած՝ ցիրցան
ցոլքերով ջինջ.
ջո՛ւրն է ծիածան,
երիզ մ'է ջինջ։

Եւ լուսինկան,
նո՛ր, ոսկեջինջ,
շրթանըշան
մ է կախուած՝ ջինջ
ջուրին ծիածան։

Ծիածանուտ այս տաղիկը՝ մթին ջուրերու վրայ յանկարծօրէն անդրադարձած լուսնային ճառագայթումի մըն է, ջուրին խաղաց-

քէն հալած, նրբերանգուած. կամ մանուօլինի երաժշտութեան ժանեկահիւս երգեակ մը։

Եւ արդէն առաւելապէս նրբերանգութեանց ու նրբաձայնութեանց քերթողն է ինք, և իր հոգին անդրադարձութիւնը լուսային ծիածանումի մը նրբակապոյտ ու սաթի գոյներուն. կամ ըմպելագին խոնարհումի շարժուածք մը՝ լուսային ջուրերու երազային ծփումին վրայ.—

Եւ կամ մերթ հոգիս՝
լուսնի ջուրերուն
մէջ՝ ինչպէս նարկիս՝
կը նայի, զմայլուն՝ . . .

Ինչպէս չթափանցուիլ այս զմայլանքէն, կարենալով դիմադրել գրեթէ կանացի այս ձեռքին փափուկ դիւթանքին։

Այս բանաստեղծութիւնը պիտի կրնար նմանցուիլ անհունօրէն թարմ, չքնաղ, գեղատեսիլ ծաղիկի մը՝ որուն բոյրն ալ կ'երևակայենք ու կը զգանք հեռուէն, և որ սակայն՝ քիչ մը կը տխրեցնէ մեզ՝ վասնզի կը փոթէ ու կը խաբէ մեր հոտառութիւնը. բայց ո՞վ պիտի ժտէր սնդել թէ բոյրը միակ հմայքն է ծաղիկին։ Յետոյ, այս բանաստեղծութիւնը նրբութեան բանաստեղծութիւնն է. քանզի երգիչին սիրտը, իր սիրելութեանց ափին մէջ, (իր իսկ գործածած նրբանուութեամբ,) մեռաքսէ թաշկինակ մըն է, փափուկ, մեղմածալ, թեք, ուեղատու. և կամ իր բարբառը ցանկալի երաժշտութեան մը հոգիին մէջ երկարաձգուած արձագանգը, կամ նոյնինքն երաժշտութեան ընկերացող անանուն բայց զգալի շրշիւնն է, թելադրիչ, խաղաղածուփ. և իր վրձինը գրեթէ անհերևակայելի կերպով զանազանակ նրբերանգութեանց ծորակ մըն է։ Իր գոյները պոռոտ չեն՝ այլ նուազուն. իր ձայները՝ շրշիւն, հծծիւն, մեղեդի։ Եւ ամբողջութիւնը կը նմանի քիչ մը, բայց քի՛չ մը, իր երգած պերճուհիին՝ որ կ'անցնի,

Նօսր՝ ինչպէս երազ,
չքնաղ՝ ամպի պէս,
կ'անցնի՝ երկինքէս
միակերգ ու պարզ.
. . . . . .
. . . . . .

Բայց իր բանաստեղծութիւնը չըլլայ որ չփոթուի անկշիռ թեթեւութեանց, ու սարամերժօրէն ձևապաշտ սրտագրութեանց հետ։ Իրա՛ւ է, առաջին ընթերցումով լիազօր ներգործութիւններ չըներ ան, ու կը կարծուի անկապաշտ կամ ծայրայեղ խորհրդանշական մը ըլլալ. սակայն համար նորանշան անուանեցի զինքը. կ'ընդունիմ որ իր հոգին անցած ըլլայ մանաւանդ խորհրդանշական հոսանքի մը մէջէն, և այդ հոսանքին հետքերը կան իր մէջ. բայց երբեք մենամոլութիւններ կամ իրապաշտութիւններ։

Ինքը էապէս խորհրդապաշտ մը չէ. անգիտակցօրէն, թերևս.

բայց ոչ թէ դպրոցի մը յառելու միամիտ և ինքնուրոյց կոնխակա-
լութեամբ մը։ Ո՞վ ըսեր է արդէն թէ բոլոր խորհրդանշականները
արհամարհելի կամ հակակրելի են. կը հասկնամ որ գաղափարի և
զգացումի կամ բառերու անհրապոյր խառնարդումներու հերոս մը
այպանելի նկատուի. բայց այս տիպարը, հասապաչա, մենամոլ, սմուլ
տիպարն է. Մալառմէն է, կամ մեր մէջ, քիչ մը, Ինարան ու Գօ-
լանճեանն են։ Իսկ անդին կայ թափանցիկ, գրաւիչ ու մանաւանդ
թելադրիչ խորհրդանշականութիւնը՝ որ առողջ ու բեղմնաւոր է։
Մեր բանաստեղծն ալ թերևս այս վերջին դասակարգէն է. իր նը-
բերանդութիւնները երբեմն անհշմար կ'անցնին. ու գիտենք թէ
շեշտ ձայներ ու աչքառու գոյներ առաջին վայրկեանէն իսկ գրաւե-
լու առաւելութիւնը ունին, բայց ասոնք մեր մէջ սահմաններու ծը-
նունդ տուած են։

Ըսել չեմ ուզեր թէ առաջին վայրկեանէն իսկ գրաւող բանաստեղ-
ծութիւններ սահմանութիւններ միայն կրնան ըլլալ. ընդհակառակը
միշտ նախընտրելի պիտի ըլլար վարակիչ գեղեցկութեան զգացում
մը. բայց ի՞նչ ընել երբ գեղեցկութիւնները միշտ բացերև չեն կը-
նար ըլլալ։ Արուեստին մեծագոյն դրդիչ գաղափարը դիւրամատոյց
ըլլալն է. և հոս նոր բանաստեղծի մը սառերոտութիւնները արդա-
րացնել չմնալով, մթութեան և անհասկնալիութեան պաշտամունքին
չասագով հանդիսանալ չէր միտքս ապահովապար Լուսնին տակ
երգերուն բանաստեղծն ալ պիտի չուզէր այս տեսակ չասագովա-
կան մը. բայց մատչելի ընելու ըղձանքով չըլլայ որ արուեստը՝ ոչն-
չացնենք. սահման մը կայ՝ ուրկէ վար չի՛ կրնար իջնել գրագէտը.
թող ընթերցողը, եթէ կուզէ, բարձրանայ այդ սահմանին՝ ու ճա-
շակէ գրագէտին երկերը. բայց գրագէտն ալ իր գիրքին հրապոյրը
աւելցնելու համար պէտք չէ որ վերելակելու տենչեր ունենայ, և
ասոր համար ստիպուի . . . գլխուն ծանրութիւնները պարպելու,
օդապարիկի մը ըրածին պէս։ Խնդիր է հիմակ թէ մեր քնարահարը
ուզուած սահմանին վրայ է. ես պիտի ըսէի թէ քիչ մը վեր է։ Ու
պիտի չզարմանամ, եթէ վաղը միւս օր վճիռ, բիւրեղի պէս թա-
փանցիկ տաղեր արտադրէ, ինչպէս հղօրապոյն ու լայնաղդեցիկ քեր-
թութիւններ, ու այն ատեն, կարծեմ, ճշմարիտ սահմանին վրայ
պիտի գտնուի, ու հասած իր գաղափարականին՝ որ սմլութեան ու
խաւարին պաշտամունքը չէ։ Իր հրատարակելի նախապատուլ երկը
ուրեմն, Լուսնին տակ երգեր, փոքրիկ, գրաւիչ նրբերանդութեանց
գանձարան մըն է՝ որ պիտի սքանչացնէ արուեստին սիրահարները,
ու բարեխառնէ քիչ մը պոռոտագոյն գեղեցկութեանց տեսքով յզփա-
ցած ճաշակներու բթութիւնը։

Իր գեղօրները, ինչպէս ըսի արդէն, տարամերժ ձևապաշտու-
թեանց արտադրութիւններ չեն, այդ պարագային՝ որքան ալ յօրին-
ուածքով արուեստագիտական՝ պիտի չկրնային հպանցիկ հմայքէ

աւելի բան մը ունենալ։ Լա՛ւ գիտնանք սակայն թէ բանաստեղծը ունայնախառնութիւններով խայտառակող մը չէ. իրեն արտայայտածները հոգեկան զգացումի մակերեսային նշուլանքներ չեն՝ վարդագոյն մշուշներէ թափանցուած։ Իր նայուածքը գիտէ խորերը սուզիլ, մինչև մայրական սիրոյ ծովուն խորերը։ Անուանիկ նմոյշ մը իր Ororէն՝ ուր մայրը իր սրտահատորին կ՚ընծայերգէ երեք գանձերու աղբիւր մը՝ ուրկէ ծաղկավարս Կին մը կը խմէ, գոնար Թռչնակի մը ապրշումէ բոյնը, ու փառայեղ Այգ մը. վերջաւորութիւնը.

երեք գանձ ունիմ,
քեզի՛ երեքն ալ . . . ։

Հիմակ, լացիդ վրայ,
քունիդ եթերին
շլացիկ ու ջերմին,
Թո՛ղ իմ երգս ըլլայ

Ծիրանի-Գոտին . . . ։

Ու յետոյ պանդուխտի երգերը կան, գորովալիր, զգայուն. պանդխտավայրին տառջին իրիկունն է, երիտասարդը կ՚ըսէ.—

Երբոր ես այս իրիկուն
գոտիս քակեցի,
զբաղայ անոր մէջ Թանքուն
ուլունք մ՚ու խեցի,
և գուղձ մ՚ալ սին, բայց անհո՛ւն,
— յուշնե՛ր կանացի,—
երբոր ես այս իրիկուն
գոտիս քակեցի։

Իրա՛ւ է այս երգերը ժողովրդային ինքնաբուխ պարզութիւններ չունին.—

կարմիր վարդի նման բացուիս,
շուքդդ նստիմ, կանչեմ օրօր,
օրո՛ր, կապեմ կախօրան
ուռուն տրկտին, ու շուքն ի վրան,
ցաթէ պուտ պուտ արեւն ի վրան.

Ջըրի՛կ, օ՞ր այնէն կուգաս,
դուն, պաղուկ ջըրիկ ՝ւ անուշիկ.
գիշեր ու ցորեկ կ՚երթաս,
քուն չունիս, անոր կու երթաս.
քուն չունիս, անոր չի ունիս՝
քու եարին պաղչան կու երթաս։

Դարձի՛ մը պաղչան երթանք,
վարդ ու նուշ ունիմ ջըրելու.
վարդ ու նուշ ունիմ ջըրելու,
ուանանս է կունծ կապելու։
Քաղեմ ու տէսնէ անեմ,
արմաղան անեմ խարիպս . . . ։

այլ սակայն գեղեցկութիւններ են՝ ուր մշակուած միտքը խայտառ-լով պիտի թաւէր։

* * *

Այս բանաստեղծութիւնը երևակայել կուտայ ինծի վերջալոյսին խորը ընկղմած բլուրի մը կողքին վրայ բարձրացող, նրբատաշ,

դմբեթարդ շէնք մը, —մեհեանն թէ տաճար. ո՞վ գիտէ։ Շուրջանա-կի անտառներ ու մրգաստաններ կան. ծաղկանկար ածուներ ալ՝ դաշտավայրերուն մէջ. ծառաստաններուն մէջ թռչունի լիսնապոյ ճռուողումներ, նոր ծաղկած նշենիի ու սալորենիի բոյրեր. վարը, հովիտին մէջ, հեղեղատին ձայնը, ուշացող հօտին աղաղակը։ Շէնքին բակին մէջ բազմածորակ աղբիւրներու շաչը, ու գրգռող սատրակի ու սղաւնիի աղաչուտ հծծիւններ։ Կարելի չէ՛ դիմադրել սրբենի ու հովուերգական կեանքի այս կախարդանքին. սրխրանքով ու երկիւղածութեամբ ներս կը մտնենք. վերջալոյսը տակաւին կը դեղեւի. գաւիթին մէջ կ՚ընդնշմարենք փոփուկ, լուսաշող ձեռքի մը հրաւիրակ շարժուձեւը, յեսոյ դէմք մը, ամբողջական հասակ մը. քո՞ւրմ մըն է, քահանա՞յ մը. չենք գիտեր. որովհետեւ մթնշաղին մէջ դժուար պիտի ըլլար զանազանել թէ զինքը պարածածկող շուրջառը քղամի՞դ մըն է արդեօք թէ նոտիսրա մը։ Բայց ի՞նչ փոյթ, կը հետեւինք իրեն. դուրշ, հեաղհեաղ մութ, ու վերջապէս գրեթէ խաւարչուտ նրբուղիներէ կը տանի մեզ. քիչ մը երկար կը տեւէ գնացքը. կը դժկամակինք, ու վերադարձի հաստատ շարժուձեւ մը կ՚ընենք. որովհետեւ մեր լայնատիթեթ աչքերը իրենց ծարաւը յագեցնելու գրեթէ ոչինչ կը գտնեն յուսադրական, պարապինդ մը թուիթիւն. յանկարծ պատուհանիկի մը ծերպերէն նշուլանք մը կը վիսակի, յեսոյ ուրիշ մը, ուրիշ մըն ալ։ Ու վերջապէս ինքզինքնիս կը գտնենք դրան մը առջեւ, որ կը բացուի շէնքի յետակողմի պարտէզին վրայ, և լայնատարած դաշտերու, ճամբաներու, գրեթէ հորիզոններու կ՚իջնէ։ Ամէն ինչ նոր է սակայն, նրբագայուած, շարմաղուած, անօսրացած. ճայները, բոյրերը, լոյսերը, ձեւերը, ամէ՛ն ինչ։ Կը զգանք անմիջապէս թէ մեր նայուածքին պարզուող տեսարանը՝ դիշերասկիզբի տեսարան մըն է. ամենօրեայ դիշերասկիզբներուն յարեւնման, այլ սակայն անանցմէ տարբեր. առաջնորդող ձեռքին արժանիքն ու հրապոյրը կայ ուրեմն՝ տեսարանին վրայ ցանցնուած։ Ո՞րքան երախտապարտ ենք իրեն որ առաջին մարդու մը մանկականութեամբ ու պարզութեամբ հանդիսատես ըլլալ մեզ տեսարանին, որ մեր գիտցածը չէր, յաւիտենօրէն կրկնուած միօրինակ դանդաղութեամբ. այլ կուսացած, քաղցր նորոյթ մը՝ զոր ըմբոշխնելու հաճոյքը պարգեւեց մեզ՝ սիրելի՛ ձեռքը։

Բացատքէն անդին, ճամբուն վրայ բարակ,
իրիկուան ոսկի սեղանին դիմաց,
քահանայ սօսին կ՚ընէ պատարագ,
մորչ շուրջառն ուսին՝ լոյսերով բանուած։

Նոյն կուսութիւնը ունի այդն ալ՝ ուր հրեշտակները լոյս նախորդ հագած այգուն դուռը կը բանան և

կուգան առնել իբր հաղորդ
լուանին նշխարը մաքուր

Լուսնին նշխարը. այգուն դէմ, ճերմկոտած նշխարը լուսնին՝ որ կը սրբանայ...։

Վերջապէս երբ կը բաժնուինք գիւթական, նորատեսիլ երևոյթէն, վերադարձին, նրբանցքին մէջ, արծափեայ դրան մը առջին, որ խորանի երևոյթ ունի, կը տեսնենք ոօնտէրներու կանթեղաշար մը՝ որ կ'աստղացոլայ. ինչպէ՞ս չնայիլ ուշադիր անոնցմէ մէկուն. —

ՎԵՐՋԱԼՈՑՍ

Ծովէն շատ անդին,
իրիկուան մէջ խոր,
շահապ գըլուխին
լերան դարաւոր՝

Կը դընէ արփին
բոց Թագն իր բոսոր,
Ծովէն շա՛տ անդին,
իրիկուան մէջ խոր։

Եւ այս մեծ տանին
պայազա՛տ եկեղ՝
կատարնե՛րն են հին,
պարթև ասն հզօր,
Ծովէն շա՛տ անդին...։

Ու վերջապէս, մի՛շտ հետևելով ձեռքին շարժումին՝ որ մեզ կ'առաջնորդէ, կ'առանձնանանք խցիկի մը մէջ՝ որուն միակ մեծանիստ պատուհանէն լուսինը ներսպ կը նայի գորովագին, ու կ'առնէ կը տանի մեզ տիեզերքին մէջ պտտցնել. ու վայրկեանէ վայրկեան գիւրմպելիի կայլակներ կամ լեկի շիթեր կը ցոլէ մեր ծարաւ հոգիին. լեղին. չհասկցուելը, համամերպիկ վշտակրութիւնը, լքումը.—

Ո՞վ մոռցաւ, տա՛ղ,
այս ծաղկեփունջը, Թոշնած, քայքայուած,
հոս, Թմբին տակ...
Եւ ինչո՞ւ այսքան Թուղթի կտորուանք...։

Ի՞նչպէս լաւագոյն կերպով կարելի ըլլար անձնացնել լքումին գաղափարը՝ որ մոռացանջ ու խորհրդաւոր կը դառնայ սա երկտողով.—

Ա՛հ, այս զանգակն ալ ի՞նչ է
որ այս ժամուն կը հնչէ....

Ուրեմն այս եթերահիւս կուսաթելերու բանուածքը, իր երազը՝ զոր մեզի տուաւ, երևութական ոսկեցոլ փաղփի մը տակ մթին գաղափարի մը խոյտուկը ունի. պէտք պիտի ըլլար ուրեմն խորը սուզուիլ իր հոգիին.—

Ինչպէ՞ս պիտի ուզէի
որ նայէին, ուշադիր,
հանդարտութեան ծովուն խորերը Թաքչած
տենչանքիս բուստը կարմիր։

Տենչա՞նքը, ուրեմն հոգը. հո՞գը, ուրեմն երջանիկ երազի մը ոսկի բաղձանքը. ուրեմն մշտանոյն յաջորդութիւնը հառաչին ու ծիծաղին. կեանքը։ Անոր համար է որ իր քերթութիւնը արշնաթոյր

ապուսի թեւաբախում մը չէ յարաժամ, այլ մերթ սպիտակ լայնաթեւ ճայի մը ճչմարտապէս խայտացուցիչ վերթեւումները ունի, որ երբեմն տիրութեանց վրայ սակի կապոյտ քօղ մը կը քաշեն,

Օ՛, ջահերը վառեր են,
—ովսաննա՛, լոյսե՛ր,
օ՛, ջահերը վառեր են.
իրենց կարմիր ալեկոծն ես կը լսեմ հեռուէն.
ո՞ն է այս զիշեր։

Ուրիշ մը.

Ահա՛ լճակը լուսին,
ահա սարսուռն իր վճիտ.
ահա սաղարթն ու իրենց ճայնը, շիթ շիթ,
ահա լճակը լուսին,
ուր համբարձեր կ'երգեն միասին։

Իր սէրը կիսովին համարձակուած, խանդոտ ու սրբայոյզ սէր մըն է. բաղձախտաւոր քաղքենիի առհասարակն ըղձանք մը՝ անձեւազերծ, նախնական կեանքի հովուերգականութեանց համար. արիւնի գրկաբացումներ, կամ ցնորատենչիկ, չարչարող վայրկեաններ չունի. վազող ջուրին պէս այարդ է, ու համեստ՝ մարչ մարմանդին վրայ հեզօրէն ընկողմանած գաւնուկի մը պէս. չիկնոտ սէր մըն է՝ որ կ'ընծայուի

Վայրկեանի մը մէջ ամօթի և խղճի։

Իր նուագը լուսնագիշերի հեշտերգութիւն մըն է, և լուսնային ճառագայթի քուղեր են որ կը թելթելին իր երգերուն ցանցին վրայ։

Նուագարանը քնար մը չէ, ո՛չ ալ տաւիղ, ջութակ, ո՛չ մէկ որոշ բան։ Նէյի խորհրդամած, երկիւղաւոր, փափկաձայն սլուբլիններ, մանաւանդ նրբագայտ, վճիտ կայլակիներ, արիզի ոգեկոչող չեչտեր՝ որոնք գաշտային ու հովուական տեսարաններ կը մանրանկարեն, ջութակի դողդոջուն գիծեր, ու լարանուագի փափկատրոփ հնծիւններ. ասոնց համազրոյթն է Լուսնին տակ երգերու արուեստականին նուագարանը։

Լուսնին տակ երգերու վերջնթեր նուագը, Ձիւնը՝ սիրոյ քնարերգութիւն մըն է. ձիւնին սպիտակախաղաղ գաղափարը անսահման ուրախութեան ծաղկում մը կ'ըլլայ քերթողին համար.

Հօ՛, երէկ զիշեր ձիւնը ծածկեր է,
— ի՜նչ ուրախութիւն, ի՜նչ ուրախութիւն,—
ձիւնը ծածկե՛ր է
իմ յօրանջող ձանձրոյթիս,
իմ վիատութեանս գաշտերը տղմուտ։

ու գանձալի վայրկեան մը՝ սա անձնուրաց ու խելայեղ կոչը կը խլէ իր կուրծքէն, իր սուրբին անգաւակումը.—

Զէ՛, անիկա որիներու պէս հիմակ,
պիտի չփոյէ
ներդաշնակութիւնն այս ղոյս ու ճերմակ։

Վանդի ինչ կրնայ ըլլալ իր սուգը այս լայնանիստ բովանդակին՝ մէջ՝ որ տիեզերքն է կամ այլուրը. ինչ փանաքի բան. ու նախ, վանդի ինքն ալ պէտք ունի լիալիր ուրախութեան մը՝ որ իրեն համար ձիւնախաղալ համանկարին ճերմակ գաղափարին հետ կը նոյնանայ.—

և ասիկա ճերմակ տո՞նն է իղձերուս,
և ասիկա բոլոր հարսնիքս է իմ կոյս։

ինչ գորովանք ու արտաղեղում.—

և անո՛ չորսդին, բուռ բուռ,
պրիմակ, վանակ, ադամանդ,
մարգրիտ ու սարսուռ...

Իսկ վերջին նուագը ներոյժ ու ողբական աւուշներ, երազամոլ, հրուտ խանդավառութիւններ ունի։ Ամայի վերջալոյս մը. դաշտերու վրայէն չարագուշակ ստուերը մը կ՚անցնի. առկայծող ճրագի վերջին լիալիր ցոլքը ունի մթնշաղը։ Այս շրջանակին մէջ քերթողը կը ճանչնայ իր հին երազները, խայտանքները, իր Հոգին՝ «անջրպետին մէջ ցրուուն». ու կ՚արծարծի այդ հոգիին խնկամանը. իր հին երազները, բաղձանքները, յոյզերը՝ կրակ կ՚ըլլան, սառչիս կ՚ըլլան, եթեր կ՚ըլլան. ու

խնկամանը կը տոնվառի, խնկամանը կ՚արծարծի,
. . . . . .
եղբարօրէն, կարեկցօրէն, քաղցրօրէն.
. . . . . .
վանդի այս իրիկուն նախատօնա՛կ է...

Իր վերյուշութեանց նախատօնա՛կը. և ինչ գրգռալի սնուրջ է որ կը ծորի այս հանդիսութենէն.—

Արդ, խոհերուս ծաղկաւէտ ոստերուն վրայ,
ա՛հ, ըզմայլի աղաւնեկի փափկութեամբ,
յիշատակ մը, ա՛յնքան մեղմ ա՛յնքան աղո՛ւ,
կուգայ մէկէն կը թառի...

Եւ աղաւնեկը կը կարկաջէ, հին հին բաներ կը պատմէ, ու վերջապէս,

իր խօսքն աւարտած՝
քիւի մը տակ կը ծածկըւի, նիրհելու...։

Հոս վերջ կը դնէ, կամ սկիզբ կ՚առնէ, սրտի վիպերգութիւնը Վահրամ Թաթուլ բանաստեղծին...։

ԱԼՓԱՍԼԱՆ

ԲԵՌՆԱԲԱՐՁԸ

Ալփասլանի անտիպ գեղեցկագոյն էջերէն մէկն է ասիկա, քաղուած՝ ի մօտոյ հրատարակելի Այգեկութքի առաջին հատորէն, և որ՝ մեր իսկ խնդրանօք՝ հաղորդուած է մեզ ներկայ առաջին Եռամսեային համար։ Տարակոյս չի կայ թէ սոյն անտիպ ֆանթէզիին հրատարակութեամբ՝ թերթս առաջնութեան պատիւը կ'ունենայ նախաճաշակը տալու Այգեկութքի պարունակութեան որու հրատարակութեան համար ա՛յնքան անհամբեր և անձկագին սպասման մէջ են առհասարակ ամէն գրասէր ընթերցողները։

Դեռ երիտասարդ կին մը պատուասէր
Ու իր ամուսինն էր վաղ կորուսեր,
Անօթութենէն ժանտ եւ ահարկու
Փրկելու համար զաւակներն երկու,
Գիշեր ու ցորեկ, առտու, իրիկուն
Կ'աշխատէր անդուլ, անխոնջ, աննկուն։
Երկու կով ունէր, չորս ալ ոչխարներ
Որոնց կաթէն լաւ մածուն կը շինէր,
Եւ յիսունի չափ իր հաւերուն զէր՝
Թարմ հաւկիթներն ալ միշտ կը հաւաքէր.
Իր պարտէզին մէջ հասած պըտուղներ
Բանջարեղէնն ալ քաղաք կը տանէր,
Կը ծախէր զանոնք գիներով յարմար
Եւ իր համեստ տանն ու տըղոց համար
Պէտք եղած՝ պարէն, հագուստ՝ ամէն բան
Առած, կը բռնէր իր գիւղին ճամբան։
Այս ամենօրեայ երթ ու դարձն՝ իրեն
Վըրայ կը ճնշէր այնքան ծանրօրէն
Որ՝ դրամ խնայեց ճար ճարակ ըրաւ
Եւ փոքր իշուկ մը գընեց որ դիւրաւ
Իր առեւտուրին, գործին պիտանի
Ամէն բեռ անով բերէ ու տանի։
— Հէգ կընոջ խոնջէնքն ատենէ մ'ի վեր։
Ինչպէս իշունն ալ, այսպէս կը տեւէր։
Իրիկուն մ'ալ, երբ երկուքն ալ սաստիկ
Ցոգնած, գիւղ հասան, աղբիւրին մօտիկ
Դըրացի կին մը դէմերնին ելաւ.

— «Բարրիկուն։»

— «Բարե՛ւ։»

— «Ինտո՞ր ես։»

— «Շա՛տ լաւ։»

— «Շատ լաւ. չե՛մ հաւատար, սուտ կ'ըսես, բուրիկ,
«Մեզք ես, քաշածդ սև հերիք է, հերիք.
«Ինչու կը տքնիս այսքան չարաչար.
«Մանած, հաւ, հաւկիթ, մածուն ու բանջար
«Պատրաստես, շինես, բաղես եւ, առտուն,
«Երեսի վրայ ծրգած տեղ ու տուն,
«Պատառ մը հացի համար, միամինակ,
Հոգւով ու մարմնով հատնիս շարունակ,
«Պարտիզպանի, խեղճ մըշակի մը պէս,
«Բաղքէն գիւղ, գիւղէն քաղաք կը շտապես։»

— «Ի՞նչ կրնամ ընել . . . ։»

— «Բուրիկ, ըսեմ քեզ,
«Ծախէ հաւ, ոչխար, կով, տուն ու պարտէզ,
«Դրամի վերածէ այս փոքր իշուկն ալ
«Եւ ամէնուն տեղ՝ կրնաս ունենալ
«—Ընտակին ուժով, — ամուսին մը նոր
«Որ շան պէս տատի, յոգնի ամէն օր,
«Դիւղ, քաղաք, շուկայ վազէ, երթայ, գայ,
«Ապրուստ, առուտուր՝ հոգայ անիկայ,
«Եւ դուն, տանդ մէջ, հանգիստ, ապահով
«Ըզբաղիս միայն . . . հիւրասրահով,
«Հանոյ գործերով անցունես ատեն,
«Ամէն հոգդ ու ցաւ չտնան արմատէն...։
«—Ծախէ ամէն բան, բեռնաբարձ ընտիր,
«Համբերող, տոկուն էրիկ մը գտիր...։»

ՆԱԶԱՐԷԹ Հ. ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

ԼԱՌՈՇՖՈՒՔՈՅ ԵՒ ԻՐ ԱՌԱԾՆԵՐԸ

Լառոշֆուքոյ (La Rochefoucauld) քաղաքի մը անունն է, Ֆրանսայի հին երկիրներէն Անկումօայի, որ այսօր Շարանթ և Տորոնեը գաւառներուն մէջմէկ մասը կը կազմէ։

Ցիչեալ անունը տրուած է Ֆրանսայի հռչակաւոր գերդաստաններէն մէկուն, որու ամենէն ծանօթ անդամն է Ֆրանսօա, դուքս Լառոշֆուքոյի։

Այդ դուքսը 1613ին ծնած և 1680ին մեռած է. Լուդովիկոս ԺԴ.ի անչափահասութեան միջոցին ծագում առնող Պարասոլիկի (La fronde) պայքարներուն (1648-1653) խառնուելով թէև կարևոր դեր մ'ունեցաւ, բայց հեռամուտ եղած կնճիռներու մէջ գրեթէ անյաջող ելնելով ինք իրմէ գժգոհ՝ սկսաւ մարդերը ատել, իրերը ունայն համարիլ, ժամանակէն առաջ դործէ քաշուեցաւ և ուղեց սիրոփանք փնտռել մասնաւորապէս Սապլէի մարքիզուհիին, Տիկին Սեվինեէին և մանաւանդ կոմսուհի Լաֆայէթի բարեկամութեան մէջ։

Այս վերջինը իր դրուածներուն մէջ Լառոշֆուքոյի նկատմամբ կըսէ թէ «Անիկայ իր միտքը ինձի տուաւ և ես անոր սիրտը վերադարձուցի։»

Լառոշֆուքոյ այդ ընկերակցութեան մէջ իր անունով արտադրած է քանի մը պատմական ու բարոյական երկեր, որոնց մէջ գլուխ դործոց կը համարուին Առածները (Maximes. 1665)։

Լառոշֆուքոյ՝ Ֆրանսայի դասական մեծանուն հեղինակներու և նշանաւոր բարոյախօսներու կարդը անցած է գլխաւորաբար իր Առածներով։

Առածներու ոճը կորովի, նրբին և մեկին է, դիրքը թէև չարադասութենէ զուրկ է, բայց ունի դաղափարի միութիւն մը, որ կը տիրէ ամբողջ երկին վրայ։

Լառոշֆուքոյ իր այս երկին մէջ խորաթափանց ոգի մը ներկայացնելով մէկտեղ մեր բոլոր զդացումներն ու դործերը կը վերադրէ անձնասիրութեան, եսամոլութեան և անձնական շահերու։

Տեղ մը կըսէ թէ «Մեր դործերուն անվերածելի դրդիռը կամ չարժառիթն է անձնասիրութիւնը.» ուրիշ տեղ մը կը գրէ թէ «Առաքինութիւնները չատ անդամ չեն ուրիշ բաներ, բայց միայն կերպարանափոխ եղած մոլութիւններ։»

Դարձեալ ուրիշ տեղ մը կ'աւելցնէ թէ՝ «Առաքինութիւնները կը կորսուին շահու մէջ, ինչպէս գետերը ծովու մէջ խորասոյզ կըլլան։»

Լառոշֆուքոյ դործնականէ աւելի զննականի կարողութեամբ օժ-

տուած էր, ամենէն աւելի ապագայական և վեհանձն երևոյթներու տակ պահուած հատմոլ և մտափառ հաչիւները մասնաւոր կերպով իր ուշադրութիւնը գրաւած էին, ժամանակի և միջավայրի անցքերն ալ շատ ծառայած են զինք ասանելու տեսակ մը յոռետեսութեան, որմէ չկրցան զերծ մնալ ո՛չ Մոնթէյնը, ո՛չ Բասքալ և ոչ ալ դարուն որբազան հեղինակները։

Սակէ զատ Լառոշֆուքոյի առածները մեծ մասով և անպզտաբար փոխ առնուած կամ ներշնչուած են հին և նոր մտածողներէ և ժամանակակից հեղինակներէն։ Լամոն Տրէյֆիւս-Պրիզաք իր «Լառոշֆուքոյի առածներու բանալի» անուն գրական-բաղդատական ուսումնասիրութեան մէջ մէկիկ մէկիկ ցոյց տուած է, ինչ որ Լառոշֆուքոյի առածներուն մէջ կը հանդիպին նախորդներէ Սենեկայի, Արիստոտէլի, Մոնթէյնի և Բիէր Շարոնի խորհածներուն, Պսիքի մթնոլորտներուն և նոր մթնոլորտներուն և ուրիշ հին մտածողներու գրածներուն, Փօր-Ռոյալի հաւաքածոներէ և ժամանակակից հեղինակներէ Քոյիէրի, Շըվրոյլ, Քոլնէյլի, Փասքալի, Պալզաքի, Լըվէյի, Տէքարթի և ևն։ գործերէն ընտրուած մասերուն։

Լառոշֆուքոյի և իր առածներուն վրայ կատարեալ գաղափար մը կազմելու համար պէտք է աչքէ անցնել անոր ինքնակենսագրութիւնը և իր առածներուն վրայ գրի առնուած կարևոր ուսումնասիրութիւնները, միայն թէ ով որ այդ աշխատութիւններէն օգտուիլ կուզէ, պարտաւոր է նախ ամբողջովին կարդացած ըլլալ անոր առածները, որոնք ինչ տեսակ վրիպումներ ալ արտայայտեն, են ու պիտի մնան բարոյախօսական խորագոյն և մտածողական ճարտարախիւս արտադրութիւններ, ուր նաւրը վերլուծումի չայելկանութեան հետ միացած է ճշգրիտ և հակիրճ ձև մը։

Լառոշֆուքոյի առածներուն թարգմանութիւնը. նոյն իսկ եթէ ուրիշ օգուտ մ'ալ չընծայէ, զէթ հայ ընթերցողներուն ազգու օրինակով մը անդամ մ'ալ ցոյց պիտի տայ թէ խորթ ոճերուն միտքերն ալ ամենէն կարևոր կէտերու մէջ երբեմն կը սխալին. և այս ճշմարտութեան ցուցումն ալ օգտաբեր ծառայութիւն մը կրնայ նկատուիլ։

Այս նկատումով է որ ներկայ տարեգրս Ա. Մանկոյ եռամսեայ թիւերուն մէջ յիշեալ առածներու ամբողջական թարգմանութեան հրատարակութիւնը յարմար դատուած է։

Եթէ առաջիկայ թարգմանութիւնը քիչ շատ ընդունելութեան արժանանայ, կարելի է, ոչ թէ միայն ակնառոր անձերու կողմէ այդ առածներու վրայ կատարուած ուշադրաւ ուսումնասիրութիւնները, այլ և ուրիշ հեղինակներու զանազան առածներն, ալ թարգմանել և յետոյ ամենուն դիւրըմբռնելի և օգտակար դասաւորութիւն մը տալ։

Արդ յիշեալ հեղինակի առածներուն թարգմանութիւնը ներկայացնելէ առաջ կը պարտաւորիմ ազնիւ ընթերցողներուն ուշադրու-

թիւնը հրաւիրել առայժմ հետևեալ հինգ գիտողութիւններու վրայ, որոնք Լառոշֆուքոյի միաւմներուն և վճիռներուն վրայ բաւական ճիշդ դաղափար մը կրնան տալ և կը ծառայեն զանոնք հիմնովին ըմբռնելու և իրաւունքով դատելու։

Նախ՝ հեղինակը իր վճիռներուն մէջ թէև շատ անգամ իրաւունք ունի, բայց իր բանաձևերը չափազանց ընդհանրացուցած է։

Երկրորդ՝ դդացումները կամ գործերը միացուցած է իրարու մէջ շատ անձուկ կապերով, որոնք անհրաժեշտ կերպով իրենց մէջ անխուսափելի աղերսներ չունին, օրինակի համար, երախտագիտութիւնը միշտ նորանոր բարերարութիւններ ձեռք բերելու բաղձանքէն չծնիր, անկեղծութիւնը միշտ գովեստ և բարեկամութիւն չի հրաւիրեր ևն։

Երրորդ՝ շատ անգամ կը տեսնուի որ պարտականութիւնը կամ առաքինութիւնը շատ աւելի բարձր են նիւթական շահէն, այնպէս որ բարեկարգութեան հոգը կարելի չըլլար ռամկական եսամոլութեան հետ խառնել և շփոթել։

Չորրորդ՝ կան բնազդային գործեր, որոնք ամէն տեսակ խորհրդածութենէ և հաշիւէ խոյս կուտան։

Հինգերորդ՝ վերջապէս եթէ ամէն կողմ եսամոլութիւն տիրէր, և ոչ մէկ անձ պիտի խոսքուէր, հետևաբար անօգուտ պիտի ըլլար զայն առաքինութեան երևոյթով այլակերպել։

Ֆրանսօա, կոմս Լառոշֆուքոյի, որ ազնուապետ սոմուսին մը և ընտանիքի բարի հայր մը եղած է, վերջէն ինքն ալ զգալով թէ իր վճիռները չափազանցուած են, ուրիշ գրութիւններուն մէջ հարկ դատած է սոսկոյթիւնը մեղմացնել և սխալները շտկել։

Ինչպէս որ առածներու հեղինակը ճշմարտասէր անձերու բանաւոր առարկութիւններուն կարեւորութիւն տուած է, նմանապէս ներկայ թարգմանութեան մասին բարեմիտ գիտողութիւնները սիրով ընդունիլ կը պարտաւորի այդ առածները հայերէնի վերածողն ալ։

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԱՌԱԾՆԵՐ ՈՒ ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1.— Այն որ առաքինութիւն կը համարինք, շատ անգամ ուրիշ բան մը չէ, այլ միայն զանազան գործերու և շահերու հաւաքոյթ մը, զոր բախտը կամ մեր ճարտարութիւնը գիտէ կարգադրել, և միշտ քաջութեամբ և պարկեշտութեամբ չէ որ երիկ մարդերը քաջ և կնիկ մարդերը պարկեշտ են։

2.— Անձնասիրութիւնը՝ բոլոր շողոմարարներու մեծագոյնն է։

3.— Անձնասիրութեան երկրին մէջ ինչ զտում և յայտնութիւններ ալ եղած ըլլան, տակաւին անծանօթ կը մնան հոն շատ տեղեր։

4.— Անձնասիրութիւնը աշխարհիս սովնէն ճարտարամիտ մարդերէն աւելի ճարպիկ և աջողակ է։

5.— Մեր կիրքերու տևականութիւնը մեզմէ աւելի մեր կեանքի տևողութենէն կախում ունի։

6.— Կիրքը շատ անգամ յիմար մը ամենէն աւելի հանճարեղ կընէ, և յիմարագոյնները՝ հնարագէտ կը դարձնէ։

7.— Այն երևելի և փայլուն գործողութիւնները, որոնք աչքերը կը շլացունեն, քաղաքագէտներու կողմէ իբրև մեծ նպատակներու արգասիք ներկայացուած են, մինչդեռ անոնք սովորաբար խառնուածքի և կիրքերու արդիւնքն են։ Այսպէս Օգոստոսի և Անտոնիոսի պայքարը, զոր իրենց աշխարհիս տիրանալու համար ունեցած փառասիրութեան կը վերագրեն, Թերևս միայն նախանձի արդիւնք մ'էր։

8.— Կիրքերն են վիպասակ ատենաբանները, որ միշտ կը համոզեն։ Անոնք իբրև մէկ արուեստն են բնութեան, որուն կանոնները անվրիպելի են, և ամենէն պարզամիտ մարդը, որ կիրք ունի, աւելի լաւ կը համոզէ, քան ամենէն պերճաբան անձը, որ բնաւ կիրք չունի։

9.— Կիրքերն ունին անիրաւութիւն մը և մանաւոր շահախնդրութիւն մը, որով անոնց հետևիլը վտանգաւոր կը դառնայ. ուստի պէտք է զգուշանալ անոնցմէ, որչափ ալ շատ իրաւացի երևան անոնք։

10.— Մարդկային սրտին մէջ գոյութիւն ունի մշտատև սիրում մը կիրքերու, այնպէս որ անոնց մէկուն կործանումը, գրեթէ միշտ կանգնումն է ուրիշ մէկուն։

11.— Կիրքերը ծնունդ կուտան շատ անգամ իրենց ներհակներուն։ Ագահութիւնը առաջ կը բերէ մերթ շռայլութիւն, և շռայլութիւնը՝ ագահութիւն։ Մարդիկ շատ անգամ տկարութեամբ քաջալերդ և վախկոտութեամբ յանդուգն կըլլան։

12.— Մարդիկ որչափ ալ խնամ տանին իրենց կիրքերը բարեպաշտութեան և պատուոյ երևոյթներով ծածկելու, անոնք բոլոր մէջէն միշտ կերևան։

13.— Մեր անձնասիրութիւնը աւելի անհամբերութեամբ կը տանի դատապարտութիւնը մեր ճաշակներուն քան թէ մեր գաղափարներուն։

14.— Մարդիկ ենթակայ են ոչ թէ միայն բարեգործութեան և ..նիրաւութեան յիշատակը մոռնալու, այլ մինչև անգամ կատեն զանոնք որ զիրենք պարտաւորած են, և կը դարձին ատելէ զանոնք որ իրենց թշնամութիւն ըրած են։ Բարիքը փոխարինելու և չարութեան առթիւ քինախնդիր ըլլալու մասին փոյթ ունենալը իրենց կերևայ սարկութիւն մը, որուն դժուարաւ յանձնառու կըլլան։

15.— Մեծերու գթասրտութիւնը շատ անգամ խորագիտութիւն մ'է պզտիկներու սէրը գրաւելու։

16.— Այս գթասրտութիւնը, զոր իբրև առաքինութիւն մը կը նկատեն, ի գործ կը դրուի մերթ անափառութեամբ, երբեմն ծուլութեամբ, յաճախ երկիւղով և գրեթէ միշտ այդ բոլոր երեքով միասին։

17.— Երջանիկ անձերու չափաւորութիւնը առաջ կուգայ այն անդորրութենէն, զոր բարեբախտութիւնը կուտայ անոնց խառնուածքին։

18.— Չափաւորութիւնը՝ երկիւղ մ'է իյնալու նախանձու և անարգանքի մէջ, որուն կ'արժանանան անոնք որ իրենց բախտին կը զակատին, ասիկայ մեր մտաւորական զօրութեան մէկ անոտի ցուցադրութիւնն է, վերջապէս մարդկային էակներու չափաւորութիւնը՝ ամենաբարձր վսեմութեան մէջ բաղձանք մ'է իրենց յաջողութենէն աւելի մեծ երևալու։

19.— Մենք ամենքիս ալ ուրիշներու չարիքը կրելու համար բ ւական զօրութիւն ունինք։

20.— Խոհական անձերու անդրդուելի արիութիւնը՝ ուրիշ բան մը չէ, այլ միայն արուեստ մը յուզումները իրենց սրտին մէջ սահմանափակելու։

21.— Անոնք որ տանջանքի դատապարտուած են, երբեմն ցոյց կուտան հաստատամտութիւն մը և արհամարհանք մը հանդէպ մահուան, որ իրօք չէ ուրիշ բան մը, այլ զայն մտաբերելու երկիւղը, այնպէս որ կրնայ ըսուիլ թէ այդ հաստատամտութիւնն ու արհամարհանքը նոյնն են իրենց մտքին մէջ, ինչ որ պատանը իրենց աչքին։

22.— Իմաստասիրութիւնը անցեալ և ապագայ չարիքներուն դիւրաւ կը յաղթէ, բայց ներկայ չարիքը անոր կը յաղթեն։

23.— Մարդերէն քիչեր կը ճանչնան մահը, զայն առհասարակ կը կրեն ո՛չ թէ արիութեամբ, այլ յիմարութեամբ և սովորութեամբ, և մարդիկ մեծաւ մասամբ կը մեռնին, որովհետև կարող չեն իրենք զիրենք արգիլել մեռնելէ։

24.— Երբ մեծ մարդեր իրենց դժբաղդութիւններուն երկարութեան հետևանքով վհատութեան մէջ իյնան, ցուցնել կուզեն թէ իրենց փառասիրութեան և ո՛չ թէ հոգւոյն ոյժով կը դիմանային, ասկէ զատ ունայնամտութեամբ կը պարծին թէ դիւցազներն ալ ուրիշ մարդերու պէս ստեղծուած են։

25.— Աւելի մեծ առաքինութիւններ պէտք են բարեբաղդութիւնը պահելու, քան թէ դժբաղդութեան տոկալու համար։

26.— Արևու ինչպէս նաև մահուան կարելի չէ անթարթափ նայիլ։

27.— Ցաճախ կը պարծին կիրքերու վրայ, նոյն իսկ եթէ աւելի եղեռնական ըլլան, բայց մախանքը վախկոտ և ամկոտ կիրք մ'է, զոր ո՛չ ոք կը համարձակի երբէք խոստովանիլ։

28.— Նախանձը՝ ինչ ինչ պայմաններու տակ իրաւացի և բանաւոր է, որովհետև կը ձգտի միայն այն բարիքին, որ մեզ կը վերաբերի և կամ մենք կը կարծենք թէ մեզ սեպհական է, մինչդեռ մախանքը մոլեգնութիւն մ'է, որ չի կրնար ուրիշներու բարիքին համոզուիլ։

29.— Զարիքը զոր կը գործենք, չի հրաւիրեր մեր վրայ այնչափ հալածանք և ատելութիւն, որչափ մեր բարեմասնութիւնները։

30.— Մենք աւելի ոյժ ունինք քան թէ կամք, և շատ անգամ մենք զմեզ արդարացնելու համար կը հաւատանք թէ իրողութիւնները անհնար են։

31.— Եթէ մենք թերութիւններ չունենայինք, ուրիշներու վրայ զանոնք նշմարելէ այնչափ հաճոյք չպիտի զգայինք։

32.— Նախանձը կասկածներու մէջ կը մնանի, մոլեգնութիւն կ'ըլլայ կամ կը վերջանայ անմիջապէս երբ կասկածը ստուգութեան կը փոխուի։

33.— Հպարտութիւնը միշտ իր կրած վնասներուն հատուցումը կ'ստանայ և բան մը չի կորսնցներ, նոյն իսկ եթէ անարդութենէ հրաժարի։

34.— Եթէ մենք բնաւ հպարտութիւն չունենայինք, ուրիշներու հպարտութենէն չպիտի զանգատէինք։

35.— Հպարտութիւնը հաւասար է ամէն մարդու քով, և տարբերութիւնը միայն զայն ցոյց տալու միջոցներուն և եղանակին մէջն է։

36.— Կերևայ թէ բնութիւնը, որ մեզ երջանիկ ընելու համար մարմնոյ զործարանները ճարտարօրէն յօրինած է, նմանապէս տուած է մեզի հպարտութիւնը, որպէս զի մեր անկատարելութիւնները ճանչնալու վիշտէն ազատ մնանք։

37.— Հպարտութիւնը աւելի մաս ունի քան թէ բարութիւնը այն դիտողութիւններուն մէջ, զոր կընենք յանցանք զործողներուն վրայ, և զանոնք չենք պարտաւոր այնչափ ուղղելու համար, որչափ զիրենք համոզելու որ մենք զերծ ենք այն յանցանքներէն։

38.— Մեր ակնկալութիւններուն համեմատ կը խոստանանք, և մեր երկիւղին հետևելով կը զործադրենք։

39.— Շահախնդրութիւնը ամէն լեզուով կը խօսի, և ամէն տեսակ մինչև անգամ անշահախնդիր անձնուրութիւններու դերը կը կատարէ։

40.— Շահախնդրութիւնը, որ ոմանց աչքը կը կուրցնէ, ուրիշներունը կը լուսաւորէ։

Գ. ՉԱՐՈՒՀԻ

ԱՐՁԱԿ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ

ԳՈՒՇԵՐԸ

Անհուն, խորունկ ու յաւիտենական պատկառանք մը կը զգայ մարդ գիշերին դիմաց, ուր մութը անվերջանալի անդունդներու մէջ մեծ խորհուրդներու առեղծուածը կը թաղէ։

Խոկացե՞ր էք, սմաուուան վեհաշուք ջերմիկ գիշերով մ'ընդարձակ ծովուն դիմացի պատուհանի մը մէջ, երբ հեռուէն անցնող, սպիտակ նաւակի մը ճողփիւնին հետ կը խառնուի մելանոյշ ձայնը լայող սրինգին։

Հոգին պատրանքներու ովկէանոսին մէջ կը կորսուի տրտուս զգայնութիւնով մը, որ մելամաղձոտ երկիւղին կը նմանի. և այն ատեն կը դադրիս ապրելէ օրուան գնտնաբարշ կեանքդ, որ հրապոյր չունի բնաւ, երբ բնութեան բանաստեղծութիւնը չխառնուի անոր։

Խորհի՛լ թէ վաղը պիտի արթննայ մարմինը յոգնութիւններու համար, և հոգին պիտի ցաւցուի համր չարչարանքով մը, արեգական լոյսը փառասէր նենգութիւններով խառն կեանք մը պիտի սիրէ իր շուրջը, բայց ինչո՞ւ այս վաղը, երբ մութը արդէն իր սև վերարկուին տակ պահած է այս խժդուժ չարչարանքը կեանքին։

Ինչ անուշ է երազանքը գիշերուան մութին մէջ, երբ մանաւանդ, հեռաւոր սրինգի մը լայող ձայնը, եղերքարական հոսանքով կը լեցնէ դոյութիւնդ, և աղուոր պատկերներ կը բերէ աչքիդ առջև։

Օ՜հ գիշեր մը, ծովուն ընդարձակ տարածութեան առջև, երազեցի շղարշներու մէջ պլլուած հուրիի մը օդային պարը։ Այնչա՜փ փափուկ էր անիկա, ու իր շղարշներուն ծայրերէն սահելով, խնկուէր հեթերնայի մը բոյրին այնչա՜փ մը նուրբ զգայնութիւնը կուգար ինծի, որ զգացի թէ հեռանալ կը զինուիլեմ...։

Ամպերէն սպիտակ բարձիկներու կը հպէին անոր մանրիկ ու մեղրամոմի պէս ճերմակ ոտքերը, և հետք մ'անդամ չէր մնար անոնց վրայ իրեն մարմնոյն ծանրութենէն, այնչափ նուրբ ու եթերային էր անոր իրանին կշիռը։

Ծաղիկներ բացուեցան իրեն հպած անդունդներուն մէջ, ծաղիկներ որք անծանօթ էին ինծի, և սակայն անոնց բոյրը այնչա՜փ ա՜նոյշ մեղկութիւն մը ձգած էր վրա, որ չէի ուզած դառնալ կեանքի իրականութեան, և ուզած սիրած էի այդ շղարշներու մէջ պլլուած հուրիին ճամբուն հետևիլ ամբողջ գիշերը...։

Լուռ էր ամենայն ինչ, և թվաց թէ կ'երկնցնէի ձեռքս բռնելու համար այդ անծանօթ ծաղիկներէն մին, որ հազարանգամ աւելի լեցուն էին հրապոյրով քան մեր պարտէզներուն մէջ խնամած ծաղիկները, և անոնք անգութ հեռաւորութեամբ մը չէին մօտենար ինծի։

Եւ այս ամէն գեղեցկութիւնները, ամէն հրապոյրները թախծութիւն մը կը սփռէին իրենց շուրջ, այնչափ մաքուր և ինկատէտ, որ հազար անգամ կը նախընտրէի քան բոլոր զուարթ ու խօլ պարերը մեր երեկոյթներուն, ուր չօշափուած ու վայելած իրականութիւններու հետ կը խառայ հոգին։

Ով չի սիրեր գիշերը, լեցուն խորհուրդներով, գանուած էք երգնի անտառներու մութ թաւութեան մը մէջ, երբ անոնք խոնարհած են իրենց մութ գլուխները, օդը կ'ասեցնի անոնց մէջէն. հոգիս լսելի, հծծիւնով մը, որ գիշերուան երգն է, անոնց շիւղերուն մէջ, և անոնք գիշերուան խորհուրդը կը հոլովեն, հսկայ ուրուականներու սառուցին պէս, որք կամայ ձայնով կը խօսին իրարու հետ։

Գիշերուան թռչուններ կը թռչատեն այդ ծառերու ընդարձակութեան մէջ, և հոգիներու պէս, որ իբրև թէ անծանօթ հոգերէ ու երկնքներէ կուգան մեզի, կ'երգեն մեր ականջին տակ, երգը յաւիտենականութեան, երգը անդունդին, որուն մէկ մասը կը կազմէ գիշերը...։

Զեմ սոսկար ես բնաւ այդ անդունդէն, հակառակ իր լուռ ցաստիներուն, կը ճանչակեմ անոր ամէն հրապոյրները, անյայտ ու անկուշտ երանութիւնով մը, կը սիրեմ մութը, գիշերը, բոլոր այն թովիչ հնայքները, որք թաքուն խորհուրդներ կը պահեն իրենց մէջ, ու անհունին վրայ կը խօսին ինծի...։

Գիշերները... ինչ անուշ հոգեկան նուագ մը կը խառնեն ամէն բանի մէջ, մութ ստուերու սենեակներու մէջ, ուր արթուն մնացած միտքեր կը գործեն կամ սիրտեր կը տառապին. փակ վարագոյրի մը ետև զգացող մտքի մը լոյսին տակ, գեղատի փոփոխ ձեւ մը, որ իր սրտին պատմութիւնը կը գրէ, նորատնաս կին մը, որ իր երկունքի ցաւերուն մէջ, մայր ըլլալու հաճոյքով կը խայտայ...։

Ահա ամենուան երկար գիշերներ, ու պզտիկ գիշերներ, ամառուան ցաքուկ օրերու, երգեցի ձեր զուարթ ու անոյշ երգը միայն, զորանչատի գուրգուրանքով գիտցած եմ վայելել։ Զեմ ուզեր նուազել ձեր մեռս երգը. ախուր և մահաստուեր, որ կը պատրաստէք արշալոյսին յանձնելու համար, գիշերներ, ինչ մարդկային թշուառութիւնով լեցուն ծնունդներ կը յանձնէք արշալոյսին, որ արցունք կը դիրեր մինչև իսկ ամենէն կարմիր աչքերէն...։

Ե. ԱԼՓԻԱՐ

ՀՈՒՍՔ ԲԱՆՔ

— Սա մարդն ալ կեանքին մէջ գոնէ օր մը լուրջ բան մը գրած ըլլա՞ր . . . :

Այնքան ըսին, այնքան ըսին որ վերջապէս ինքզինքիս կուգամ և սա եզրակացութեան կը յանգիմ որ այս անցաւոր աշխարհիս մէջ և այդ գանգատողներուն հաճելի ըլլալու համար շատ աւելի խելացութիւն է տխուր կերպարանք մը առնել մեռելթաղի մը պէս, քան զուարթ ըլլալ գոնէ Մարք Թուէնի չափ :

Հայերուն համար գրագէտը ան է՝ որ լացնել գիտէ : Ժպտիլ տուող գրագէտը . . . c'est de la camelote !

Աշխարհիս բոլոր Բուրթըլմենները, բոլոր Առման Սիլվէսթրները, բոլոր Վիլլիները եթէ իրարու քով բերես, դարձեալ Դուրեան մը չեն արժեր . . . գոնէ Իւսկիւտարցիներուն համար :

Այս ըսածիս իրրև շատ զօրաւոր ապացոյց մը կրնայ նկատուիլ սա պարագան թէ, մեր doré sur tranche երիտասարդութեան ներկայացուցիչները համարուող երկու պարոններ արուեստասիրական հոպայի մը մէջ, 500 ֆրանք ընծայ տուին տիրացուի մը, մինչև անդին ծաղիկ մը գնող չէ գտնուած Պարոնեանի գերեզմանին վրայ և ոչ ոքի մրաքէն անցած է սիկարէթ մը հրամցնել Թրեանցին իր կենդանութեանը :

Լալը աւելի հաճելի կը գտնեն խնդալէն, ինչպէս խաւարը լոյսէն՝ . . . անմիտները :

Ա՛ս տասնակ է սակայն :

Ասոր ինչուն չեմ ուզեր վնտռել, ես ինքս ալ լալու հարկին մէջ չի գտնուելու համար :

Եւ որովհետև շապիկ մը փոխելու չափ դիւրին չէ փոխել ամբոխի մը նկարագիրը, հետևաբար համակերպելէ զատ ուրիշ բան չի մնար ինծի :

Կենդանութեանս երբ այսքան կայսրանին վրա, Աստուած գիտէ ինչե՞ր չպիտի ըսեն երբ չուեմ դէպի աշխարհ մը որ մերինէն լաւագոյն է կըսեն . . . ետ չեկողները :

Պզտիկ ճիգ մը բաւական պիտի ըլլար սակայն այդ անախորժ դատապարտութենէն զերծ պահել posthume ժողովրդականութիւնս :

Բոլոր նախասիրութիւններս զոհելով՝ վերջապէս կրցայ ճեռք անցնել նիւթ մը այնքան լուրջ, այնքան լուրջ, որուն քով Թօփճեանի գրածները խիթերէ բռնուած թաղիաչօի մը զառանցանքները կրնան նկատուիլ :

Խոխվական Ազգային Մասնաճիւղարանին դռները կռնակի վրայ բաց դասայ առջեւ եւ ամբողջ ամիս մը զոհեցի հին մագաղաթներու, մգլոտած բաթիրոնների եւ անընթեռնելի եգիպտագրերու մէջ թաղուելու համար։

Տքնութիւններս, աշխատութիւններս պարապ տեղը չի գացին եւ այսօր հպարտ եմ կարենալ ձեզ աւետելու թէ կեանքիս մէջ առաջին անգամ ըլլալով ի վիճակի պիտի ըլլամ ձեզի ներկայացնելու լուրջ նիւթ մը՝ դարերու փոշին վրան։

Եթէ ես ալ լուրջ չէք գտներ, կամ այն է որ ես բաղդ չունիմ եւ կամ դուք՝ ճաշակ։

Գիտէք ի՞նչ էր խուզարկութիւններուս նպատակը։ Հին գրքերու եւ ժամանակէն կրծուած վաւերագրերու մէջէն գտնել եւ դուրս հանել վերջին խօսքերը զորս իրենց հոգին աւանդած պահուն արտասանած են այն մեծ մարդերը որոնք վերջին քսան դարերը վառաւորեցին։

Իբրեւ լուրջ գործ ասկէ աւելին փնտռելը՝ հայ վարժապետի մը գրպանին մէջ չեմի carnet մը գտնելու չափ դժուար պիտի ըլլար։

Գործը դժուար էր. ասկայն գիտէ՞ք բան մը որ դիմագրել կրնայ կամքին։

Կամքը ճարտնցի է եւ յաղթելը այնքան դիւրին է՝ ան որ համար որքան «Ծապի-կ»ին դիւրին է . . . խմբագրութիւն փոխելը։

Ընկերիկ չի գտնուիր կամքի մը չնորհիւն է՝ ահա՛ որ այսօր «Հայր մեր»ը գոց ըրածի պէս պիտի կրնամ ձեզի ըսել թէ ի՛նչ եղած են վերջին բառերը զորս արտասանած են իրենց հոգեվարքի պահուն երկու հազար տարիներու մէջ մեծ կոչուելու իրաւունք ունեցող մարդկի։

* * *

ՅԻՍՈՒՍ.— Ով Տէր, քու ձեռքերուդ մէջ կը դնեմ հոգիս։ (Այս ուրբը բառերուն վրայ Mélodie մը յօրինած է Հայտրն, զոր ջերմապէս կը յանձնարարեմ դասական երաժշտութեան սիրահարներուն։)

ՊՐՈՒԹՈՍ.— Առաքինութիւն . . . ունայն բառ մըն ես սոսկ։ (Եթէ ոչ իրմէ առաջ, բայց զոնէ իրմէ ետքը, տասն անգամ ըսած եմ ես ասիկայ։)

ՔՈԼՈՄՊՈՍ.— Ցիսուսի ըսածը կրկնած է։ «Ով Տէր, քու ձեռքերուդ . . . ևն. ևն.»։ (Անհաւասիկ մարդ մը ձեզի, որուն համար աւելի դիւրին էր նոր աշխարհ մը գտնել քան նոր phrase մը։)

ԹՈՎՄԱՍ ՄՈՒՐ.— (Խօսքը բժիշկին ուղղելով)։ — Վեր ելլելու համար դիւրին ճամբայ մը ցոյց տուէք ինծի։ Նա գառնալու հոգը ես վրաս կառնեմ։

ՊԻԹԸՆ ԿԱՐՏԻՆԱԼԸ.— Ա՛ս ալ լմնցա՛ւ . . .։

ՃԻՕՐՏԱՆՕ ՊՐՈՒՆՕ.— Զօրութիւնդ մեծ է Աստուած. գու որ

աշխարհիս անիրաւութիւններուն կը յաղթես, անշուշտ պիտի ընդունիս զիս քու արքայութիւնդ մէջ։

ՃՕՆ ՆՕՔՍ.— Հասեալ է ժամն . . . ։

ԼՈՐՏ ՍԹՐԱՖՕՆՏ.— Եթէ Աստուծոյս համար ըրած ըլլայի ինչ որ ըրի տիրոջս համար, ապահով կրնայի ըլլալ թէ արքայութեան մէջ ամէնէն ազնիւ տեղը ինծի պիտի տրուէր։

ԿԱՐՈԼՈՍ Ա.— Մահէն չեմ վախնար այնքան, որքան վախցայ . . . կիներէն։

ԱՆՏՐԷԱ ՏՕՐԻԱ.— Շնորհակալ եմ, Աստուած իմ, շնորհակալ եմ։ (Բաղաքավարութիւնը երբեմ ձեռքի ձգելու չի մարդ մինչեւ վերջին վայրկեանը։) (Ուրիշ օրիորդ մը։ ԲՐԱՆԾԻՆԻ, այդ մեծ մարդասպանը, Կիյոթինին վրայ եւ ճիշտ այն պահուն որ Պ. Տեպրեր դանակը պիտի խաղցներ, դատապարտեալը ժպտալին կերպով կը դառնայ դահիճին եւ պաղ արիւնով կ'ըսէ. — Après vous, Monsieur, je vous prie։)

ԲՐՈՄՈՒԼԼ.— Նպաստակս չէ խմել և մեռնիլ, այլ պատրաստուիլ մահուան։ (Կարծես թրենը պիտի փախցնեն։)

ԿԱՐՈԼՈՍ Բ.— Նէլին անօթի չի ձգէք։ (Նէլի՝ իր սիրական կատուին անունն էր։ Կիներ կան որ Նէլիին չափ բաղդ չեն ունեցած։)

ԿՈՒԼԵԼՄՈՍ Գ.— (իր բժիշկին) Դեռ երկայն պիտի տեւէ՞ . . . ։

ԼՕՔ.— (Խօսքը ուղղելով Լէյտի Մարշամի որ հոգեվարքին անարին մօտ կայնած Ս. Գիրքը կը կարդար)։ Ալ կը բաւէ։

ՀԱԼԼԵՐ.— Ալ բազկերակս չի զարներ կոր։ — (Je t'crois, mon vieux։)

ԱՆՆԱ ՊՕԼԷՆԱ.— (Գլխատուած վայրկեանին) Ա՛ս ինչ անուշ բան է։

ՏԻԿԻՆ ՏԸ ԲՕՆԲԱՏՈՒՐ.—Un moment, Monsieur le Curé, nous nous en irons ensemble.

ՋԷՍԹԸՐԹԻԼՏ.— Ամոռ մը տուէք Տէրտէրին. (այս վերջինը այցելութեան եկած էր այդ պահուն։)

ԹՐԱՆԲԼԻՆ.— Մեռնողին համար դիւրին բան չի կայ։ (Այս խօսքերը կուղղէր աղջկանը որ շնչառութիւնը դիւրացնելու համար կը պաղատէր որ գլուխը բարձին վրայ հանգչեցնէ։)

ԱՏՏԻՍԸՆ.— Տեսէ՛ք, բարի քրիստոնեայ մը ի՛նչ դիւրութեամբ կրնայ մեռնիլ։ (Այո՛, դիւրութեամբ կրնայ մեռնիլ, մարիքերը դիւրութեամբ ապրելու մէջն է։)

ՏԻԿԻՆ ՌՕԼԱՆ— Ո՜վ քաղաքակրթութիւն, քու անունովդ ինչ ոճիրներ կը գործուին կոր։

ՄԱՐԱ.— A moi, ma chère։ (Իր ապառնիին ոտքը կանչելով երբ Շաղոթ Բorsեյ ներս կը մտնէր սենեակին։)

ՄԻՐԱՊՕ.— Թող տուէք որ հեշտալուր նուագածութիւն մը ունկնդրելով հոգիս աւանդեմ։

ՎԱՇԻՆԿԹԸՆ.— It is well=Աս աղէկ է։

ՆԷԼՍԸՆ.— Փառք Աստուծոյ, պարտականութիւններս կատարած կը մեկնիմ կոր։ (Միեւնոյն բանը չեր կրնար ըսել . . . Պ. Բրոնիք։)

ՊԻԵՇԱՐՏԷ.— (Ֆրանսացի նշանաւոր արձանագործը) Աչքիս առջեւէն անդին տարէք, աստ ինչ գէշ չինուած է։ (Բահանային որ խաչ մը կը ներկայացներ իրեն վերջին անգամ համբուրելու հաւար։)

ԲՈՒԱՍՈՆ.— (Կատակասեր դերասան մը, վերջին օծումը բերող քահանային դառնալով). Ձեր եղը ձեզի պահեցէք, բաւական է որքան որ ես իմ եղովս կը սազկուիմ կոր։

ՌԸՍԷԼ.— (Անգլիացի մեծ քաղաքագէտը) Բարձիս տակէն սա ժամացոյցը վերցուցէք։ Յաւիտենականութեան մէջ ժամը քանիցն ըլլալը գիտնալու պէտք չիկայ։

ԷՕԺԷՆ ՍԻՒ.— Ami, je veux mourir, comme j'ai vécu: en libre - penseur.

ՏԻԿԻՆ ՏԸ ՍԹԱԼ.— Սիրելի զԱստուած, հայրիկս և ազատ կեանքը։

ՊԱՅՐԸՆ.— Now I shall go to sleep։ Հիմայ քնանալու պիտի երթամ։

ԿԷՕԹԷ.— Mehr Licht! աւելի՛ լոյս։

ՇԻԼԼԷՐ.— Երթալով աւելի աղէկ, աւելի հանդարտ։

ԼԱՄԸՆԷ.— Նորէն վիրար պիտի տեսնենք։

ԿԱՄՊԷԹԱ.— Քաջութիւն, ամէն բան կը վերջանայ կոր։

ՀԷՆՐԻ ՀԷՆ.— Աստուած պիտի ներէ ինձի։ Արդէն տակէ զատ ինչ գործ ունի որ . . . (Հոգին աւանդած պահուն, բժիշկը վրան կը ծռի եւ երկիւղածօրեն կը հարցնէ։)

— Pouvez-vous siffler?

— Helas, non, pas même une comédie de Scribe. (Տեղն է դիտելու որ մարդուս հոգին կեղծ, բայց բնաւորութիւնը չի փոխուիր)։

* * *

Թափած այս աշխատութիւնս պէտք էր որ բանի մը ծառայէր։ Բանի որ կրցայ վիճաբանել թէ անցեալին մէջ ինչ ըսած են մեծ մարդիկ, իրենց հոգին աւանդած միջոցնուն, ապագայի մեծ մարդոց ընելիքը գուշակել կարծեմ շատ աւելի դիւրին պիտի ըլլայ քան գաւառի մը Պէնէսիքթին խմելը։

Փորձեցէք։

ԱԲՐԱՀԱՄ ԱՃՎԱՋԵԱՆ.— Վարի Երուսաղէմին բան մը չի հասկցանք. նայինք վերինը նաղ է։

Յ. Դ. ՄՐՄՐԵԱՆ.— Ալէլուիա՛ . . . ։ (— Օրթի՛ . . . պիտի աւեղցնէ հովը գտնուող պառաւ հիւանդապահը։)

ՎԱՀԱՆ ՎԱՐԴ. ՊԱՐՏԻԶԱԿՑԻ.— (Դժոխքի ուռնակը ձեռք առնելով)

— Թա՛ք, թա՛ք։

— Ո՞վ է ան։

— Դիմացի լոգմէն ներս չեն առներ կոր, գոնէ դուք բացէք։ Առանկ ըլլալը դիմացի նէ ժամանակին կախոլիկ կըլլայի. երկու կողմէն ալ մերժուիս նէ, գոնէ երկուքին մէջտեղ կենալիք տեղ մը ունիս։

Ա. Ա. ՍՈՒՐԷՆԵԱՆ.— Օտուանո՛ւմ . . . ։

ԲԻԻԶԱՆԴ ՔԻԶԵԱՆ.— (Վերջի պահուն երբ Պարոյրը երկիւղած եւ ծնրադիր կը հարցնէ։)

— «Հայրիկ իմ խոնուն,
«Այս վերջի պահուն
«Ե՞րբ կ'ուզես, ըսէ՛,
«Որ առնեմ ես կին»։
= Վեցիոզարեակիսի։—

ԳՐԻԳՈՐ ՁՕՀՐԱՊ.— Ժամանակ չեն ձգեր որ վերջին գաւառասանին համար plaidoirie-ս, պատրաստեմ։

ՀՐԱՆՏ ԱՍԱՏՈՒՐ.— (Բովը գտնուողներուն) Մի՛ լաք, ես վեր կերթամ կոր Պարոնեանէն բերանացի տեղեկութիւններ առնելու համար։

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ՓԱՆՈՍԵԱՆ.— (Կարծելով որ հրեշտակապետը դիւացը կայնած է)

— Գաբրիէ՛լ,
Նախ գուն է՛լ
Երբ մեկնինք
Դէպ յերկինք.
Փառք յանգի,
Հոս հանգի
Ժամ մահու
Je m'en f...

ՍԻՄՕՆԻԿ ԱԼԱՃԱՃԵԱՆ.— Հայրիկ, չի մեռած գրչի ծայր մը ունէինք, ո՞ւր դրած ըլլալդ մի՞ոքդ է։

ՍՄԲԱՏ ԴԱՒԻԹԵԱՆ.— Վերի գաւառները վարժապետի և կամ դասագրքի պէտք ունին արդեօք։

ՏՕՄԻՆՕ.— Vobiscum, amen!

ՄԵՐՈՒԺԱՆ ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ.— Բնարս տուէք, բայց չէ՛ թող մնայ, արդէն բոլոր հրեշտակները բարեկամներս են։

ԵՂԻՇԷ ԵՊ. ԴՈՒՐԵԱՆ.— Իզմիրի առաջնորդութիւնը վարելէս ետքը, բանէ մը չեմ վախնար։

ԳՐԻԳՈՐ ՁԻԼԻՆԿԻՐԵԱՆ.— Բազդէս հոն ալ ծով չի կայ։ Ուրբաթ օրերը ինչպէ՞ս ժամանակ անցնելու է։ (Մեծանուն թարգմանչին եւ ծանօթ փաստաբանին ամենեն մեծ passionն է ձկնորսութիւնը։ Պէտք էր որ ըսէի։)

[«Ա. ՄԱՄՈՒԼ» — Ա. Եռամսեայ]

ՏՕՔԹ. ԹՕՓՃԵԱՆ.— Աստուածպան ըլլալը ի՛նչ ոգէկ բան է, տեսնո՞ւք, Իր լեզուովը պիտի խօսիմ հեռը տերս հասկցնելու համար։

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴԸ.— Այս երկրին համար տուած մը պէտք էր և ինծի պէս ազատնի մը գրկեցին։ Մաղէ՛շ։

ՄԵՍՐՈՊ ՆՈՒՊԱՐԵԱՆ.— Բառարա՛նս . . . ։

ԵՂԼՍ. ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ.— Նիրվանա՛յ,
Le voilà
Ha, ha, ha!

ՄՈՒՇԵՂ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ.— Աստուծոյ դիմացը եղելու համար, արդեօք ձեռնոց հագնելո՞ւ է։

ՀՐԱՆՏ ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ.— Դարձակալներուս աչքը լոյս, փափաքնուն հասան, իշքե կ'երթամ կոր։

ԲՐԻՋԱՆԹԷՄ.— Անուշիկ Աստուածս, քու զաստաստանէդ չպիտի վախնայի, եթէ մինակ գիտնայի թէ, մահուանս ատեն պիտի լսեմ՝ զոնէ կէսը ամենայ՝ որ կենդանութեանս . . . վրաս խնդացին։

ԱՆԱՑԻՍ

ՍԻՐԵԼԻ ՓՈՔՐԻԿ ԱՂՋՆԱԿԻ ՄԸ

Նուրբ ֆերքուած մ'ես դուն, յանգերդ ադամանդ,
Բեզմէ կը թխդին, սեր, գորով, եռանդ,
Ամեն մեկ դաստդ մրմունջ մ'է աղոր,
Ամեն մեկ վանկդդ երգ մը հեշտոր։

Բրնուքեան դիրքիչ մեկ ժպիտն ես դուն,
Էրութիւնդ հատակ համբոյր մը թրթռուն,
Ըզգխիչ թոյրն ես ծաղկի մը վայրի,
Պապղուն թոցը ասղի մ'որ կ'այրի։

Կեանքիս սեր ճամբուն ճրագն ես անշէջ,
Ծիծաղ մ'անպատում դաշուկ արտիս մէջ,
Մինչ իմ թոյրտիխս ամեն ինչ մութ է,
Դեմքիդ շուրջը լոյս կը ճառագայթէ։

Երկնից աղբիւրին դուն կաթիլն ես ջինջ,
Կեանքի մեծ գրքին փայլուն էջն անջինջ,
Խնկաւէտ սիրգն ես, մեղմ շունչը գարնան.
Սառած շրթունքներս ֆեզմով կը տաքնան։

Հատակ ոսկեհիւս հեշտին քրնար մ'ես,
Բնիոյշ հրեշտակներ ղարած են ըզքեզ,
Դգուող մատներով, հոգւոյդ մէջ անհուն
Դիրքեան գանձեր պահելով թաքուն . . . ։

ՍՄԲԱՏ ԴԱՒԹԵԱՆ

ՏԱՃԿԱՀԱՅ ԹԱՏՐՈՆԸ

ՔԱՆԻ ՄԸ ՏՈՂ՝ ԻԲՐԵԻ ՄՈՒՏՔ

Իբր հինգ տարի առաջ, Թատերական քրոնիկներ և անցեալ յիշատակներ հրատարակելուս առիթով, խորհուրդ յղացայ այդ հատակտոր տեղեկութիւնները և կենսագրական նօթերը կանոնաւոր ու լաւ ծրագրուած ձեւի մը վերածելով՝ ամբողջական ձեռնարկ մը ընել։ Այս առաջադրութեանս աւելի ուժ ու մղում տալու համար, հետաքրքրուած եղայ հաւաքելու՝ բեմական գործունէութեան վերաբերեալ նիւթեր որոնք պիտի կազմէին Տաճկահայ Թատրոնի պատմութիւնը և բեմական գործիչներու կենսագրութիւնը — իբրև գլխաւոր ատաղձ իմ ծրագրած ձեռնարկիս։

Ուրախ եմ յայտարարելու հոս՝ թէ իմ անձնական պրպտումներս, որքան իրազեկներու ուղղած կոչս ապարդիւն չմնացին, և նոյն թուականէն ի վեր կրցայ ձեռք բերել այնքան նիւթ որ ամբողջութիւն մը կազմելու գրէթէ յաջողած եմ, թէև դեռ ժամանակի ու աշխատութեան պէտք կայ վերջնական ու հրատարակելի վիճակի մը հասցնելու համար։

Թատերախումբերու կազմութեան և անոնց գործունէութեան շրջանները ճշդելու, թուականները, ներկայացուած խաղերը և դերասաններն ու դերասանուհիները կարելի եղածին չափ որոշ, անընդհատ ու անսխալ կերպով երևան բերելու համար — ինչ որ պիտի կազմէր բուն Թատերական պատմութեան մասը — բարեբաղդաբար ունէի վաւերական ու կենդանի աղբիւրներ, նոյն իսկ նախնական պեղումներէ ի վեր ապարէզին մէջ ու ցարդ ալ «պատնէշին վրայ» գտնուող Թատերական վարեմի վաստակաւորներ, որոնք յօժարեցան մտադիր ու անձանձիր կերպով գոհացնել հարցասիրութիւնս։ Այս կենդանի ու ժամանակակից վկաներս եղան Ա. Սէրէֆեան, Մ. Մնակեան Տ. Սանճագեան, Մ. Զաքրատեան և ուրիշներ՝ թէ՛ արուեստով դերասան և թէ՛ արուեստասէր ու Թատերասէր անձեր, ինչպէս և Թատերական վարչութեանց մասնակցած պաշտօնատարներ։ Գրաւոր աղբիւրներ ալ պակաս չեղան, ինչպէս լրագրական քրոնիկներ, ներկայացումներու նկարագրութիւններ և Թատերական յայտարարութիւններ, որոնք այս կարգի տեղեկութիւններու համար Թանկագին ու պերճախօս վկայութիւններ են՝ կրնայ ըսուիլ՝ ամէնէն ստուգապատումները որոնց կարելի ըլլայ վստահիլ ճշդելու համար անորոշ Թուական մը, անուն մը, և այլն։

Դերասաններու առանձին կենսագրութիւններն ալ այս ձեռնարկին համար կարեւոր օժանդակներ ըլլալով՝ զործին այս գլուխը յատուկ խնամքի և պրպտումի առարկայ ըրինք։ Այս նպատակով, տպեալ շրջաբերականներու միջոցաւ ուզեցինք քաղել անձնիւր դերասանի վրայ մեզի պէտք եղած տեղեկութիւնները, մասնաւոր ՀԱՐՑԱՐԱՆԻ մը հետևողութեամբ։

Իմ հաւաքած ժամանակագրական ու կենսագրական տեղեկութիւններուս համեմատ է որ կազմեցի իմ ձեռնարկիս համար Ծրագիր մը, որ ինծի կը թուի ամէնէն սրա-

մաքանակները՝ Տաճկահայ Թատրոնի պատմութեան գլխաւոր հանգրուաններն ու շրջանները յատակ ու բնական շարքով մը պատկերացնելու համար։

Գործիս ամբողջութեան վրայ ընդհանուր գաղափար մը տալու համար շահեկան կը համարիմ հոս ամփոփել այդ ծրագիրը որ բովանդակութիւնն ու մշակուելիք նիւթերու ցանկն է միանգամայն և 12 Գլուխներու բաժնուած է։

ՏԱՃԿԱՀԱՅ ԹԱՏՐՈՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

1.— *Թատրոնի կոչումն ու նպատակը.— անոր զատիարակիչ դերը։*
2.— *Հայ Թատրոնը՝ նախնական դարերու մէջ։*
3.— *Տաճկահայ Թատրոնը՝ իր ծագումէն ի վեր։*

Ա. *Ընտանեկան շրջանակներու մէջ։*
Բ. *Օրթագիւղի մէջ։*
Գ. *Խասգիւղի մէջ։*
Դ. *Սամաթիոյ մէջ։*
Ե. *Եէնի գափուի մէջ։*
Զ. *Գում գափուի մէջ։*
Է. *Գասրքէոյի մէջ։*
Ը. *Իսկիւսար—Գուզկունճուգի մէջ։*
Թ. *Փոքր Ասիոյ մէջ (Իզմիր, Տրապիզոն, Պրուսա եւն.)*
Ժ. *Ռումէլիի մէջ (Էսիրնէ, Սելանիկ, Թէքիրտաղ, եւն)*

4.— *Արեւելեան Թատրոն։*
5.— *Օսմանեան »*
6.— *Գուսաներգութիւն և գուսաներգական խումբերը։*
7.— *Հայ Թատերախումբերը՝ Եգիպտոս, Յունաստան, Պուլկարիա։*
8.— *Թատրոնը Կովկասի մէջ և Թէոդոսիա։*
9.— *Կենսագրութիւն հայ Դերասաններու։*
10.— *Թատերական վարիչներ, արուեստասէրներ, Թատերագիրներ, Թարգմանիչներ։*
11.— *Յուցակ Թատրոններու և ներկայացուած խաղերու։*
12.— *Վիճակագրական համայնացոյց պատկեր բեմական գործիչներու։*

Օգուտ քաղելով Արեւ. Մամուլի պատ. խմբագրութեան հիւրընկալ ու օգտակար տրամադրութենէն՝ կը փութամ այս աշխատութիւնս մաս առ մաս հրատարակութեան տալ Եւամսեայ Պրակներուն մէջ, ու կը սկսիմ Գործիս ամենէն շահեկան Գլուխէն՝ հին թէ նոր նշանաւոր արուեստագէտներու կենսագրութենէն՝ ի հարկէ լոյն տեղ մը տալով անոնց որ արժանիքով ու գործօն մասնակցութեամբ յիշատակութեան և յարգանքի իրաւունք մը ունին։

Ինչպէս Ծրագիրէն կ'երեւայ, հետաքրքրական էջերը չէ որ կը պակսին այս ժեռնարկին մէջ, բայց ի հարկէ, ընթերցողը հոս չպիտի փնտռէ գրական յատկութիւնը, այլ պատմական ճշդութիւնը և դէպքերու ու դէմքերու հարազատ պատկերացումը՝ առաջադրուած շարքով ու հարցումներու կարգով, ինչ որ գուցէ միօրինակ թուի քիչ մը, բայց մեր նպատակը չէ—յայտնի է — գրական ճաշակի գոհացում տալ, այլ հարազատօրէն պատկերացնել Թատերական կեանքն ու գործիչները։

Փափաքելի է որ իրազեկներ՝ երբ այս էջերուն մէջ հանդիպին մոռցուած պարագաներու, թուականներու եւայլն՝ շնորհ բերեն հրապ բակով կամ առանձնակի ճշդել և ճախացնել ինչ որ վրիպած կրնայ ըլլալ մեր հետազօտութիւններէն։

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՃԷՄԵԱՆ

1828 — 1871

Տաճկահայ Թատրոնի գործիչներուն մէջ կը գտնենք Յովհաննէս Աճէմեան անունով երկու արուեստագէտներ։ Այն զոր այսօր կը ներկայացնենք, ժամանակագրական կարգով աւելի հին ըլլալով՝ անդր՝ մեկդիւով պիտի ճանչցնենք, զանազանելու համար միւս՝ երկրորդ կամ կրտսեր Յովհաննէս Աճէմեանէն որուն վրայ պիտի խօսինք երբ կարգը գայ Գուսանական Խումբերու յիշատակութեան։ Անդրանիկ Աճէմեանը՝ այժմու ըմբռնումով Comédien *կոչուած սեռի դերասան մ՚էր, ինչպէս պիտի տեսնենք, իսկ կրտսերն ալ համբաւաւոր է իբրեւ Թէնոր, եւ այս հանգամանքով սերտիւ կապուած էր Տիգրան Զուհաճեանին Հմուտ, զարգացած եւ գեղարուեստագէտ միտք մը ուն ալ, որ երկար տարիներ քրոնիկագիրն եղած է Պոլսոյ մէջ հրատարակուած Ֆոր Տիւ Պոֆոր լրագրին, եւ ամուսնացած էր Օր. Շազիկ Սվաճեանի հետ, նշանաւոր երգչուհի (այժմ Տիկին Տօքթ. Օրմանեան)։*

Յովհաննէս Աճէմեան մէկն է այն թատերական գործիչներէն որոնք վաթսունական թուականներէն ալ առաջ, բեմական տրուեստին սէրովը վառուած՝ նշանաւոր դեր մը խաղացին իրենց տրուեստագիտական ասպարեզին։ Այս գործիչներէ ոմանք յարատեւ կերպով վարած մնացին ասպարէզին, և մինչև մեր օրերը շարունակեցին գործունէութիւն մը որ իրենց ճակատին հիւսեց փառքի պսակ մը, ինչպէս են Ադամեան, Մարաքեան, Պէնլեան, Թրեանց, Էքշեան (յիշելով միայն անհետացած դէմքերը)։ Ուրիշներ ալ՝ այդ թատերասէրներէն՝ մեր ժամանակներուն անծանօթ մնացին, ինչու որ կարճառև եղաւ իրենց շրջանը որ փակուեցաւ վաղահաս՝ որքան ցաւալի մահով։ Առանց մէջ առաջնակարգ դիրք մը գրաւելոյ Յովհաննէս Աճէմեան (առաջինը) որ յիսունական թուականներէն սկսած է իր ասպարէզը և 1871ին կեանքի բեմէն հեռացած է։

Իր անունը կը կարդանք Արեւելեան Թատրոնի գերասանական խումբին գլուխը (1861), ը այդ անկէ՛ ալ առաջ Մօտայի մէջ (Գալատիոյ) Արմենակ Հայկունիի անօրինութեան տակ և ուրիշ տեղեր ալ մերթ ընդ մերթ երեւցած է իբրեւ առաջնակարգ դերասան, ինչպէս՝ Կ՚ԵՆԹԱՊՐԱԼ՝ Օրթագեղի թատերական տրշալոյսի շրջանին, նաև Բերա խաղատան և Ֆրանսական խումբերու՝ մէջ՝ կատարելով Ազնուական Հօր և Պիտանութեան սեռ կարեւոր դերեր, որոնցմէ յիշենք Կուլեմնա՝ երկու Յիանապետներու մէջ, Թիպօ՝ Զաղացպանի աղջիկին մէջ, Դրամատոմա՝ Ողիմպիադայի մէջ, Ռիքարտօ՝ Իշտեկոնտայի մէջ, ինչպէս և Կռան Բուրմիեի դերեր՝ այլ և այլ թատերգութեանց մէջ (Տօն Սեզար տը Պազան, Խաղաւորի մը կենաց երեսուն տարին, Բա-

մեղա, Լուիրեցիա Պորձիա, Կեսար Պորձիա, Մախեթ, Գաբելիազարդ Տիկին, և ն)։

Թատերական Բրոնիկագիրները և կենսագիրները անիրաւած պիտի ըլլան, եթէ անյիշատակ մնասուղութեան մէջ թողուն այս փայլուն դէմքը որ, ինչպէս ըսինք, անո՛ր համար սնծանօթ մնացած է, որովհետև իր գործունէութիւնը 1870էն ապին չէ անցած։ Բայց ասիկա պատճառ մը չէ՛ որ մոռացութեան մէջ թաղուի Աճէմեանի նման ճշմարտապէս գեղարուեստագէտ դէմք մը որ բազմակողմանի ճիւղեր մշակած է, իբրև նկարիչ, իբրև ծաղկեզործ, իբրև քանդակագործ, իբրև արձանագործ, իբրև հեղինակ ու թարգմանիչ, իբրև դերասան և իբրև դերասանց։ Ցաւոնի է թէ այս ճիւղերէն մէկն իսկ բաւական եղած է՝ շատերուն համար՝ հռչակ ու դիրք չունենալու համար, մինչդեռ Աճէմեան իրաւունք կը վայելէ գնահատուելու և փառաւորուելու իր տաղանդին բազմազան պրիսմակներով։

Պիտի ջանանք՝ ժամանակին մթութեան մէջէն կորզելով՝ լոյս աշխարհ բերել այս տաղանդաւոր մարդուն կեանքի դրուագները։ Հետևի՛նք, ուրեմն, իր կենսագրութեան այլ և այլ շրջաններուն՝ սկսելով իր ծագումէն։

Իր հայրն է Կեսարացի Ցարութիւն Աճէմեան, բաւական զարգացեալ միտքի տէր, գործունեայ անձ մը որ Բերա, Ս. Երրորդութիւն եկեղեցիին մօտերը Մանրեղէնի և Երկաթեղէնի բանուկ վաճառատուն ունէր և բարեկեցիկ վիճակի մէջ կ՚ապրէր, բարեպաշտ մէկը ճանչցուած էր և իր երիտասարդութեան տարիները վարպետ ըլլալու տրամադրութիւնները կը յիշուին՝ ընտանեկան աւանդութիւններուն մէջ։

Յովհաննէս ծնած է 1828ին, Բերայի մէջ, կ՚ենթադրուի թէ Վալիսէ Զէյմէսի թաղը։ Նախ՝ տղայ. վարժարանի մէջ և ապա՝ Ֆրէրներու դպրոցին մէջ կը ստանայ լուրջ դաստիարակութիւն մը ինչպէս և հմտութիւն հայ, թուրք և ֆրանսերէն լեզուներու և կարևոր ուսումներու, որոնք աւելի արհեստագիտական ուղղութիւնով մը ծաղկեցան իր մէջ։

Դպրոցէն ելլելէ ետքը, հետևած է գեղարուեստի ճիւղին՝ մշակելով քանդակագործութիւն, արձանագործութիւն և նկարչութիւն։ Աճէմեանի ձեռակերան է, կ՚ըսուի, Գաղաղ Ամիրայի կիսանդրին որ Եէտիկուլէի հիւանդանոցի հիւրասրահին ճակատը կը զարդարէ։ Ինքալ, Թրեանցի պէս, աշխատած է Զրաղանի պալատին և ուրիշ արքունի շինութեանց մէջ՝ իբրև ճարտար քանդակագործ և նկարիչ։ Այս կարդէն կը յիշուի ձիարձակարան մը և գեղջկական քէօշկ մը, Պէյքօզի մէջ կառուցուած՝ Լօժէնի կայսրուհիին այցելութեան առթիւ։

Դէպի 1850, զինքը կը գտնենք Թօփհանէի կողմը, իր հասատատած Արձանագործի խանութին մէջ զոր բացած և վարած է 4-5 տարի, Տիգրան Գալֆատեանի հետ (ա՛ն ալ դերասան) և շատ յաջո-

զակ ու բանուկ գործեր ունեցած է՝ միևնոյն ժամանակ մասնակցելով թատերական գործերու։

Ճշտիւ չենք կրնար որոշել թէ Աճէմեան ե՞րբ և ի՞նչպէս ընդգրկած է թատերական ասպարէզը, բայց յայտնի է թէ լնական կոչումի մը մղած է զինքը գերասանութեան, ինչպէս ըսինք՝ Արևելեան Թատրոնի սկզբնաւորութեան թուականներէն ալ առաջ, թէև ընդհատաբար։

1850էն 1860, Յ. Աճէմեան թատերական կեանքի յարած եռանդուն երիտասարդներէն մէկն է, կը գրեն նոյն ժամանակուան թերթերը. Մասիսի 1858 Հոկտ. 30 հինգշաբթիի 353 թիւը ուր Բերայի խոտական թատրոնին մէջ ներկայացուած Նեղսիս Բարերար և Ամօթխածութեան Վարձատրութիւն անուն կատակերգութեանց վրայ կը խօսուի, հետևեալ տողերն ալ կան, ուրիշներու հետ.

«Մանաւոր յիշատակութեան արժանի կը համարինք Պետրոս Մաղաքեան, Յով-«հաննէս Աճէմեան, Գաբրիէլ Պալանեան, Պետրոս Զուհրաճեան, Թովմաս Թերզեան[*] «զերասանները և Ֆանի Խամսեան և Ազատի Գէորգեան օրիորդները, որոնք մէկ մէկ «երևելի դերասաններ ըլլալու տարազրութիւնին յայտնի կը ցուցնեն, և այլն»։

Այդ թուականներուն, ինչպէս ըսինք, Յ. Աճէմեան մասնակցած է այլ և այլ ներկայացումներու, Պոլսոյ այլ և այլ կողմերը, Մօտա՝ Տնօրէնութեամբ Սամ. Հայկունիի, Բերա՝ Շիշլիի կողմը՝ Վահ. Սուլթան Մէճիտ կայսեր ներկայութեանը, Տնօրէնութեամբ Սրապիոն Հէքիմեանի, Օրթագեղ՝ Հռովմէական եկեղեցու դպրոցը, Տնօրէնութեամբ Մ. Պէշիքթաշլեանի, և նրբեմն ալ հայ վարժարանին մէջ՝ Տնօրէնութեամբ հայկազան Յովհաննէս պատուելի Վանանդեցիի. առանց կը մասնակցէին վերոյիշեալներէն զատ, արուհասով դերասաններէ և ամաթէօր դերասանուհիներէ կազմուած խումբեր, իբրև հետևողք ժամանակին գեղարուեստական հոսանքին։

Արևելեան Թատրոնի կազմակերպութեան շրջանին (1861) Յ. Աճէմեան, արդէն վարժ ու յաջողակ դերասան, որ իր սկսնակութեան փորձերն բրած էր խոտական, Ֆրանսական խումբերու մէջ, Նաւմի Թատրոնը, կը հրաւիրուի դորնակցիլ Արաբեանին, Մաղաքեանին, Թրեանցին. և. որոնց արժանիքը գնահատուած ըլլալով՝ այդ թատերական ձեռնարկին փայլ առաջ տարբեր եղան, Էքշեանի հետ, որ առաջին շրջանի վերջերը կամ Բ. շրջանի սկիզբները դործի հրաւիրուած է. մինչ Պէնլեան, Մնակեան, Զէրոզի, Այտընեան և ուրիշներ իրենց առաջին քայլերը կ'առնէին նոյն խմբին մէջ։

Ծանօթ թատերական միջադէպին պատճառով՝ Արև. Թատրոնի դերասանական խումբը Իզմիր կ'երթայ, ուր յաջող շրջան մը կը բա-

---

[*] Կարևոր է գիտնալ թէ թատերական կեանքի մէջ յիշուած այս անձը՝ մեր ծանօթ Ուսուցիչ և Քերթող Թ. Թէրզեանն է որ, գիտենք արդէն, այդ կեանքին մասնակցած է իբրև թատերագիր՝ հեղինակ և թարգմանիչ այլևայլ Բիէսներու։

լորէ՝ ժողովուրդին խանդավառ ընդունելութեան արժանանալով։ Այս խումբին մէջ էր նաև Յ. Ամէմեան որուն վիճակուած էր գնահատումի լայն բաժին մը. մասնաւորապէս իր նպատակներուն առթիւ, իր անուան ձօնուած ոտանաւորներ՝ ոսկեզօծ թուղթիկ թերթերու և քարդերու վրայ տպուած՝ նաև ծաղկեփունջեր և այլ ընծաներ ու ձօներ թատրոնին վերնայարկէն կը տեղացնէին Ամէմեանի բեմ եկած միջոցներուն։

Իզմիրէն վերադարձին (1864) Ամէմեան՝ նորէն ձեռք կ՚առնէ վրձինն ու գրոցը՝ իր արհեստը կիրարկելով, միևնոյն ատեն մասնակցելով թատերա՛ն գործին.— 1865ին, Բերա, Վալիտէ Չէշմէսի թաղէն քանի մը արուեստասէր երիտասարդներ դպրոցական կուսակցական ընտանեկան շրջանակի մէջ՝ ներկայացումներ տալ և կ՚ընտրեն տաճկերէն խաղ մը (Դապա պիր ատամ թատերգութիւնը) որուն համար իրենց դերասոյց կ՚ըլլայ Յ. Ամէմեան։ Այս արուեստասէրները որոնք ցորեկը իրենց առօրեայ զբաղումն ունէին, գիշերէ գիշեր Ամէմեանի վարժ ձեռքին տակ փորձեր կատարելով՝ կը յաջողին նոյն խաղը ներկայացնել ընտանեկան սրահի մը մէջ։

Արուեստակ որ պահ մը մեկուսացած էր, Ամէմեանէն խմանալով այս ձեռնարկին յաջողութիւնը և արուեստասէր դերասաններուն ընդունակութիւնը՝ անոնց և Իզմիրէն դարձող ուրիշ դերասաններու մասնակցութեամբ նպաստի ներկայացում մը կուտայ Նաումի թատրոնին մէջ (1866 Նոյեմբեր)։ Այս խումբին մէջ էին նաև Կոմիտաս Իսքէնտէրեան և Տիգրան Սանճագճեան որուն թատերական կեանքը կը սկսի այդ թուականէն։

1867ին, Սրապիոն Հէքիմեան և Սիմոն Թընկիր կը ստանձնեն Արև. Թատրոնի վարչութիւնը որ պահ մը ընդհատուած էր, և կը կազմեն խումբ մը՝ հետևեալներէ. Մոնակեան, Մոզաքեան, Պէնլեան, Զօլաքեան, Ռշտունի (Դարեգին)[*], Յ. Ամէմեան, Վարժապետեան, Յակոբ Վարդովեան, Գարագաշեան քոյրեր, Աղասնի և Արուքսի Զիլինկիրեան ևն.։

1868-69ին, Յ. Ամէմեան կը մասնակցի Վարդովեանի թատերախումբին որ ներկայացումներ կուտար Կէտիկ փաշա և Իսկիւտար՝ Ապիզիկ թատրոնը։

Այս բոլոր պարբերական եղելէջներուն մէջ, Յ. Ամէմեան կը շարունակէր իր արհեստը՝ իբրև նկարիչ և քանդակագործ, և արքունի շինութեանց մէջ տեւական զբաղում ունենալով՝ իր նիւթական վիճակը գրեթէ ապահոված էր։ Բայց արուեստին հուրը, և իր խանդա-

---

[*] Մեր թատերական պրպտումներուն մէջ բոլոր դերասաններու մականունն ու կեղծ անունը (կամ թատերական անունը) ճշդած ենք թէև, բայց չկրցանք ցարդ գտնել թէ ի՛նչ է Ռշտունիի բուն մականունը, այս Ռշտունի մականունը յայտնապէս մակդիր մը կամ թատերական անուն մը նկատելով։ Ուրախ պիտի ըլլանք եթէ մէկը հաճի այս կէտը յայտնել։

վառ ու ուխտասէր նկարագիրը զինքը կը մղէին չարունակական յարաբերութիւն մշակելու թատերական կեանքին ու շրջանակներուն հետ, և իր անունը անբաժան կը դանէինք բեմական չարժումէն, ո՛չ ձախողութիւն, ո՛չ զրկանք չէին զօրեր կասեցնել զինքը և պիտի տեսնենք թէ այդ եռանդն ու միտումն են որ վերջ ի վերջոյ զինքը ընկճեցին և այնքան կտուր հասցուցին իր կեանքի մայրամուտքին։

1870ին, Բերայի մեծ հրդեհէն ետքը, Թ. Ֆասուլեանեան Նոր Նախիջևանի թատերական թուռնէէն Պոլիս դառնալով՝ նոր խումբ մը կազմելու կը ձեռնարկէ, նորէն Կովկաս վերադառնալու համար։ Ֆասուլեանեանին զօրաւոր ուժակից մը և իր յաջողութեանց սասար մը կրնար ըլլալ Աճէմեան զոր թախանձանօք կը փափաքէր իր հետ տանիլ։ Ամուսնացած և զաւակներու տէր՝ Պոլիսէն հեռանալու կը դժկամակէր Աճէմեան՝ մանաւորապէս կնոջը թեկադրութեամբ, բայց Թ. Ֆասուլեանեան ա՛յնքան կը հետապնդէ, ա՛յնքան կը սպիտէ՝ որ վերջ ի վերջոյ կը հաւանի ընտանիքովը մեկտեղ ընկերանալ Ֆասուլեանեանին դէպի Նոր Նախիջևան։ Այս խումբին մէջ էին, Ֆասուլեանեանէն և Աճէմեանէն զատ, նաև Թրեանց, Թոմանոս Սէտէֆեան, Պ. Ադամեան, Ղ. Փափազեան, Տիրան Գալֆասեան, Բերոլէ Թուշճեան, Պայծառ Ֆասուլեանեան և Օր. Մարի Նուարդ ու քոյրը՝ Օր. Տիրուհի Շուշանիկ (այժմ Տիկին Տ. Սանճաղեան)։ Այս երկու օրիորդներն ալ նոյն թուականէն կը սկսին իրենց բեմական գործունէութիւնը։

Խումբը Ռոստով հասնելուն, Ֆասուլեանեան կը սկսի ցուրտ վերաբերում մը ունենալ դէպի Աճէմեան և խումբէն առաջ անցնելով՝ կը մեկնի Նախիջևան։ Այդ վայրկեանէն կը դառնանայ Աճէմեանի հոգին, և կը զգայ թէ սխալած է իր հանգիստը զոհելով և Ֆասուլեանեանի խոստումներէն շլացած՝ իր և իր ընտանիքին բաղդը անոր վստահելով։ Դժգոհութիւնը ծայր կուտայ, մանաւանդ որ իր հետ ունէր կիներ ու երեք անչափահաս աղջիկները (Իսկուհի, Արտէմիս և Սոֆի)։ Բայց, իբրև փիլիսոփայ մարդ, կը համակերպի այս լքումին և կը հետևի խումբին դէպի Նոր Նախիջևան ուր կը հասնին 1870ի Աստուածածնայ Տօնի շաբթուն։

Զմեռնային յաջող շրջանէ մը ետքը[*] Նոր Նախիջևանի մէջ թատերական գործը կը սկսի կալալ և խումբը ցրուելով՝ Աճէմեան կը սկսի նորէն իր նկարչութեան և քանդակագործութեան՝ ապրեցնելու համար իր ընտանիքն ու տրուհատակից դերասանները։ Դ. Թրեանցի հետ կը սահմանէ Կոլովային (= քաղաքապետ) ապարանքը զարդանկարելու գործը, զոր յաջողապէս ի գլուխ կը հանեն[**] տեղա-

[*] Վերջին ներկայացումն եղաւ Աճէմեանի հեղինակած մէկ մենախօսութիւնը, Կոմիտասին Յուցակը, որ ժողովրդական կեանքէ քաղուած երգախառն զաւեշտ մ'է, բաւական լաւ՝ գրեթէ արդիական աշխարհաբարով մը գրուած։

[**] Այս մասին տե՛ս Մասիսի 21 թիւը (14 Ապրիլ 1870)։

ցի հայ ազգաբնակութեան մէջ իր արհեստագէտի ձեռնհասութեամբ պատիւ ու յարգ վայելելով՝ Ամէմեան ուրիշ՝ նոյն կարգի՝ աշխատութիւններ ալ կը կատարէ, ինչպէս cascade չինել (արուեստական շէնք մը որ իբր սաղմի զարդ կը գործածուի), և իր արհեստին ու գործունէութեան շնորհիւ կը յաջողի բարեկեցիկ վիճակ մը ձեռք բերել։ Իր համակրելի ու վառվռուն բնաւորութիւնը սիրելի կ'ընծայեն զինքը առհասարակ ժողովուրդին ամէն դասակարգերուն, որոնք կը զարմանային անոր ստեղծող ու բեղուն միտքին և արուեստագէտի այլ և այլ կարողութեանց վրայ։ «Ախը՛ր դու մանա՛ն՝ այ ես, Ամէմեան» խօսքը յաճախ կ'ուղղէին իրեն իբրև գովասանք։ Ի՛նք է որ Նոր Նախիջևանի մէջ նորա (թաղու) խաղալ, կասկարայի վրայ խորոսկ (ֆիշպասը) եփել ալ. կը սորվեցնէ և այս կարգի շատ մը կեանքի անհրաժեշտ բաներու կ'ընտելացնէ, ինչպէս կը պատմեն իր ընկերները։

Դառնալով իր գերասանական յատկութեանց, ինչպէս վերը յիշեցինք, իր սեռն էր դերերու մէջ grand premier (բայարձակ առաջին) և noble père (ազնուական հայր), թէև օժանդակ և լրացուցիչ սեռեր ալ մշակած է։

«Ամ մարդը Գոգոլէնի չափ արժանիք ունէր, որովհետև ժամ մը ամբողջ կրնար զբօսցնել ժողովուրդը՝ առանց ձանձրացնելու» (Մը-նակեան)։

Իր նկարագիրին գլխաւոր գիծերը սապէս կ'որակուին. բարձրահասակ, առոյգ, կայտառ, գեղեցիկ հասակ, լայն ուսեր, սպիտակ ու փափուկ մորթ, խարտեաշ մազ և առատ պեխեր, ազդու և ուժեղ ձայն, զգայուն սիրտ, բնութեամբ բարի, զուարթ, կատակարան, հանակրելի և համակերպող, խօսուն, ընկերական և աշխատասէր, իր սիրական զբաղումն էր cascadeներ չինել, որոնց համար պէտք եղած նիւթերը, խեցի, բժժանք, սունկ, քար, եւն. կը գտնէր ապքաստ ապրիկներէ՝ սովորականէն աւելի գին վճարելով անոնց։

Իբր զբօսանք, շաթակ կ'ածէր, և իր ընտանեկան կեանքը խաղաղ ու զուարթ ժամերով կ'անցնէր՝ ոգևորելով զայն իր վառվռուն կենակցութեամբ և իր երգերուն մատնակից ընելով զուակներն ալ. իր նախասիրած բաներէն մէկն ալ պիլարտօն էր։

Վերը յիշուած արհեստական-գեղարուեստական ճիւղերէն զատ, Ամէմեան հմուտ էր հայերէնի, թրքերէնի, ֆրանսերէնի, իտալերէնի, յունարէնի, շաթակի, եւն։

Այս ճիւղերն ու արհեստները կը մշակէր թատրոնէն քաշուած միջոցներո՛ւն ալ, խաղացած շրջաններո՛ւն ալ։

Ունի այլ և այլ թատերական երգեր, պարերգներ, զուարճաներ, եւն։ Ի՛րն է «Ես էլ առայդ պատանի, թուչնոյ նման թռչլուէի» երգը նաև ժողովրդական դարձած և բեմի վրայ յաճախ լսուած՝ Հովիւ եւ Հովուուհի ծանօթ երգը զոր կ'արտագրենք գաղափար մը տալու համար Ամէմեանի ոճէն։

ՀՈՎԻՒ ԵՒ ՀՈՎՈՒՈՒՀԻ

— Երբ օղը անձրեւի է,
Քու բարի մայրիկդ
Պէտք է խրճիթը պահէ
Այդ քու փափուկ անձդ։

— Մօրս խօսքը չէ թէ թրջիմ
Կ'ասէ շուտով տի երթաս.
Չէ նէ կ'ելլեմ սա փէտով
Քեզ դուշմեմ՝ ուռնաս։

— Շատ կը ցաւիմ որ քեզ հետ
Այսպէս խստիւ վարուին,
Եթէ կ'ուզէք ինծի հետ
Փախչիլ ի միասին։

— Ողբեր, ինչո՞ւ տի փախչիմ
Եռուէս մարդ չի վազեր,
Կովերս որո՞ւ տի ձգեմ
Որ ուրիշ բան չեմ սիրեր։

— Տո՛ւր ինձ քու ձեռքդ ու երթանք
Դէպի անտառին խոր
Հոն գտնենք մեր ապաստան
Նախանձի մեծաւոր։

— Պարո՛ն, կեցի՛ր, ի՞նչ կ'ասես,
Ես իմ կովեր կ'արածեմ.
Գնա՛ ուրիշ մը գտնես՝
Անտառն երթամ ի՞նչ անեմ։

— Ո՛վ դու ազնիւ հովուուհի,
Ընդէ՞ր մերժես իմ սէր,
Քո դէմք նման է լուսնի
Որ իմ սրտիս է տիրեր։

— Զեմ խասկնար քո լեզուն
Ի՞նչ կ'ուզես դու ինձմէ
Ամէն բանի եմ հմուտ
Ատի դուրս է իմ գլխէ։

— Թո՛ղ որ գոնէ քու այտէդ
Ընդունիմ մէկ համբոյր,
Սրտիս տիրեցիր արդէն
Անուանեմ քեզ իմ քոյր։

— Ատի չգիտեմ ի՞նչ բան է
Պէտք է իմ մօր հարցնեմ,
Ամի թէ տո՛ւր որ ասէ,
Ի՞նչ որ է՝ քեզ նուիրեմ։

— Դիտեմ մայրդ կ'արգիլէ
Պէտք չէ որ հարցընես
Սիրտդ իմ սրտիս փարէ
Ատասխանը կ'առնես։

— Պարո՛ն, շատ լաւ կը խօսես,
Խասկցայ քո միտքդ
Բայց սա փէտն որ կը տեսնես,
Կը չափեմ քու չորս դիդ։

Յօրինած է Կոմիտասին Յուցակը և ուրիշ զանազան։ Հայերէնի թարգմանած է Պէշ Էշեկը, Բարիզու Հնավաճառը, Կճեազործը։ Թատերական և ուրիշ նիւթերու վրայ յօդուածներ գրած է 1860-1870ի Մանզումէներուն մէջ՝ և մասերին եղած է նոյն թերթի Տընօրէն խմբագիր Կ. Փանոսեանի։

Ինչպէս տեսանք, ասպարէզէն մերթ ընդ մերթ հեռացած է՝ խումբերու ընդհատումներուն պատճառով, բայց իր միտքն ու գրիչը անընդհատ գործած ու արտադրած են, իր գրոցն ու կանը միշտ հնչեցուցած է անշունչ մարմարին մարմին ու ձև տալու, իր վրձինն ու երանգապնակը հոգեկան ու մարմնական սիրտերն եղած են անդուլ ու անդադար. գործի մարդ՝ աշխատութեան ոգիով վառուած՝ յարատև ու անվհատ քաշած է իր կարճատև կեանքը։ Գեղարուեստական խմբերով կուռ ու թրծուն տաղանդ մը որ իր արի ու բարի սիրտով և մշակուած կիրթ միտքով ու ճաշակով՝ ասպարէզին ու համայնքին պատիւներէն մէկն ըլլալով՝ (առանց ուրանալու արժանիքը իր ժամանակակից դերասաններէն մէկ քանիին) Աճէմեան իրաւունք ունի դասուելու անոնցմէ առաջնակարգներուն մէջ և գրաւելու պատիւի տեղ մը՝ մեր թատերական-գեղարուեստական կեանքի

տարեգրութիւններուն մէջ։ Իր կեանքի դրուագներէն մէկն ալ աւասիկ։

Արևելեան պատերազմի միջոցին ալ (1855) ֆրանսացի Զուաւ զօրապետի մը հետ ծանօթանալով անոր Թարգմանի պաշտօն կը վարէ, նաև Մալտայի կողմերը, ուր զօրագունդերը բանակած էին, պարմեր կը հաստատէ և գինիի վաճառականութիւն կ'ընէ։ Իր ֆրանսերէնին շնորհիւ շատ օգտակար ծառայութիւններ մատուցանելով հանդերձ, ինքն ալ նիւթապէս կը նպաստաւորուի։ Սակայն անզգիներէն չգիտնալէն՝ տեսնելով որ իր գործունէութիւնը չի կրնար լիուլի արժեցնել, գաղտնար մը կը յըղանայ. անգլ. բանակին ֆրանսագէտ Թարգմանի մը օգնութեամբն, մէկ գիշերուան մէջ կը յօրինէ Զրուց տարութեան Բանալի մը որ կ'ամփոփէ բոլոր պիտանի ու գործածական բառերը և յաջորդ օրը արդէն անգլիացի զինուորներուն հետ կը յաջողի խօսիլ իրենց լեզուով, նոր ապացոյց մը տալով իր ծնողական միտքին, ձեռներէց ոգիին և եռանդուն գործունէութեան։

Մեռած է 1871ին

Դեռ Նախիջևան չգացած՝ 1870ին՝ կատաղած շունէ մը վախնալով՝ եղբայրնոյ ըստ հիւանդութենէն կը վարակուի, և Նոր Նախիջևանի մէջ ալ, սաստիկ ու երկարատև ձմեռուան պատճառով ծանրապէս կը հիւանդանայ և Պոլիս դառնալէն 4 ամիս վերջը կը մեռնի։ Մահուանէն ամիս մը առաջ կը զգայ թէ մօտալուտ է իր վախճանը։ Բայց իր գործունեայ միտքը դալ ու դադար չունէր, այդ վիճակին մէ՛ջ ալ և մինչև վերջին օրերը՝ ընթերցումի կը պարապէր։ Հիւկոյի Թշուառներուն վերջին հատորը աւարտելէ օր մը եաքը և գոգցես կեանքի թշուառութեանց մասլկումին ներքև կ'աւանդէ իր հոգին։

Յուղարկաւորութիւնը կը կատարուի շքեղ հանդէսով և երաժշտական խումբի մը ախուր մեղեդիներու նուագներով՝ դագաղը կ'առաջնորդուի դէպի վերջին կայանը, Շիշլի, ուր կը թաղուի, թէև այսօր անյայտ է իր գերեզմանը։

Աճէմեան ամուսնացած է, 1859ին, Օր. Թէֆարիկ Պէնլեանի հետ, դուստր Սարգիս Պէնլեանի և եղբօրդուստր Ծանօթ գերասանուհի պետ Սերսրէ Պէնլեանի։ Ունեցած է երեք աղջիկ և մէկ մանչ զաւակ (Տիգրան) որ կանուխ մեռած է։ Այժմ կ'ապրին իր երկու աղջիկները (Օր. Արաէմիս և Օր. Սոֆի) և ցաւ է ըսել հիւանդագին ու ձեռնտուութեան կարօտ վիճակի մէջ։ (Կարելի՞ չէ՞ արդեօք որ այսքան օգտակար կեանքի մը շատախղներուն ընծայուի սփոփանք մը, և իրենց որբ ու անտէր վիճակը նիւթական ամոքում մը գտնէ . . . ։)

Իր կենդանութիւնը, որ ցարդ անծանօթ մնացած է, այս քանի մը տողով երանի թէ յաջողած ըլլայինք մատուցումէ փրկել։ Իր վաղեմի ընկերներէն Ռոմանոս Սէլէֆճեան որ մեռաւ անցեալ տարի, ան ալ խեղճութեան մէջ թողլով իրենները, Յ. Աճէմեանի մահուան առթիւ գրած է յօդուած մը՝ Օգսէն Յօճասարեանի Օրագիրին մէջ (622 թիւ, 11 Դեկտ. 1871), բայց տարակոյս չկայ թէ աւելի մանրախոյզ տեղեկութիւններ՝ այսքան կարճառև բայց բեղուն կեանքի մը գեղ. շատ մը կարևոր դրուագները ալեաի երևան բերեն, ինչ որ կը թողունք մեզմէ աւելի երիտասարդ և աւելի տրամադիր գրիչներուն։

ՄԻՀՐԱՆ ՈՒՂՈՒՐԼԵԱՆ

"ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ՀԱՐԱՁԱՏ ԶԱՒԱԿԸ"

(ՄԵՐ ԲԱՐԲԵՐԷՆ)

Զինքը ճանչցայ տասնեակ մը տարիներ առաջ, երբ այդ ժամանակամիջոցին՝ մեր հրատարակած Լոյսի՛ն ալ «հոգեշաղկապ թղթակից»ն էր եղած։ Հեռուէն հեռու, թղթակցութիւնով միայն գոյացած պատահական յարաբերութիւն մըն էր որ մեզ իրարու ծանօթացուցեր էր։ Կը յիշեմ տակաւին իր՝ զեղագիր տառերով և խնամուած ոճով երկտողները կամ կարճ, կարուկ նամակները, որոնք մեր թերթին ներքին կեանքի պայմաններուն կամ ուղղութեանը մասին անցքեր, թելադրութիւններ էին։ Գիտէի թէ հեռագրատունի համեստ պաշտօնեայ մըն էր, ա՛յլ ոչինչ։

Եաքերը, երբ ա՛լ թերթը չէր հրատարակուեր և մեր թղթակցութիւնը հաղիւ թէ կեանքի նշաններ մը ցոյց կուտար, յանկարծ առաջ մը իր այցելութիւնը ընդունեցայ Պոլիս, գրասենեակիս մէջ։ Բժշկութեան ուսանողի մը ընկերակցութիւնով իր այդ անակնկալ մուտքը զիս շատ հետաքրքրեց։ Դէմս կը գտնէի երկու երիտասարդներ, երկուքն ալ տարբեր տպարէզներու նուիրուած, և հետերնին կարճ խօսակցութիւն մը բաւական եղաւ յուսալից ըլլալու իրենց ապագային մասին։

Հայկակը — հեռագրատունի պաշտօնեան որուն կեանքին զանազան փուլերուն հետ զբաղիլ և զանոնք ներկայացնել է նպատակը — այդ օրէն մինչև այսօր անսպասելի բարեկամութիւնով մը ինծի կապուած մնաց։ Ա՛լ դաւառ չպիտի վերադառնար, իր երազը ըլլալով մեծ մայրաքաղաքին մէջ իրեն յարմար ուրիշ զբաղում մը գտնել։ Ո՞ւրչափ իրական մտերմութիւններ, պատմութիւններ, առասպելներ ունէր ինծի հաղորդելիք, այն ժամի պատահներու կամ վայրկեաններու մէջ անցուած մեր tête-à-têteներուն պահուն ուր, շատ անգամ, անձկալից յուզումի մը մէջ, կ՚ըսէր ինծի՝ գլուխը նշանակելի և չեշտունակ շարժումով մը.

— Գրելիք նի՞ւթ կը փնտուես, հայիոյթեմ քեզի, ուզածի՛դ չափ։

Իր ընտանի և մարդամօտ բնաւորութիւնը կը սիրցնէր զինքը, և իր բարեկամութիւնը, անկեղծութեան, մտերմականութեան և ժողովրդական մարդու դիւրին վերաբերումի խառնուրդ մը, ձանձրալի չէր դաձներ, ընդհակառակը։ Զինքը կարելի էր նկատել անխոյզ ու կոյս մտաւոր մը ուրիէ շատ բաներ կրնայիր քաղել, և էջերո՛վ։ Զկարծ ա՛ և է խորշ, գորՀի աշխարհին, խմբագրատուններու, խանութներու, դպրոցի, եկեղեցիի, վաճառատուններու, գրավաճառի անշո՛ւք

կրպակներու ներսի մէջ որ իրեն անծանօթ մնացած ըլլար։ Ընկերաց-ին կեանքի բոլո՛ր խաւերուն մէջէն ալ անցած էր զանոնք խուզարկելով՝ ամենուրեքային խորհրդաւոր Ոգիի մը պէս։

Ինչ ուշադիր ու ազուսպ հետաքրքրութիւնով է որ պիտի վերաբերուէի ուրեմն ես իրեն։ Մրքան հետապօտիչ պէտք էր որ ըլլայինակնարկներս՝ իր խօսակցութիւններուն, իր նիւթերուն մէջ կեանքի ուսումնասիրութեան զարմանալի ու շահեկան դրուագներ տեսնելու, քրքրելու համար։ Այդ ամէնուն մէջ, սակայն, ինչ որ զիս մեծապէս կը շահագրգռէր, իր անձն էր, ի՛ր կեանքն էր։ Կը մտածէի թէ, այս տղան որ մօտակայ գաւառէ մը եկեր հոս էր ինկեր, որ ա՛յնչափ բան տեսած էր ու լսած, նայն խակ մի՛ր շրջանակէն ուր մենք գտնուելով մէկտեղ թերևս կ՝անցիտանայինք, այս ճկուն, բանիմաց ու խորագէտ տղան ատանկ համեստ դիրքի մը մէ՛ջ մնացած ըլլար...։

Թերահաւատ չէի սակայն իր մասին։ Եւ կարելի չէ՛ր ըլլալ։ Դէմքս կը տեսնէի իրր քսանեկու տարեկան տղոյգ ու բարեկազմ երիտասարդ մը, որուն վրայ իրրև արտայայտիչ նշան՝ մտախոհ աչքերուն հետ հայ տիպարի յատուկ զօրեղ քիթը կը նշմարէիր ամենէն առաջ յաղթ հաստատումով մը թաւ շրթունքներուն վրայ՝ եզերուած՝ սև պեխերու մացառուտքով մը։ բայց ինչ որ իրրև ամենէն աւելի նշանակիչ յատկանիշ կը ներկայանար, ուշադրութիւնով իր դէմքը դիտած տանդ, ծնօտին տոկունութիւնն էր, իր հուժկու յօրինուածքովը, որ կամքին ա՛լ տոկունութիւնը կարծես կը մատնէր իր մէջ՝ առանց այլեւայլի։

*
* *

Կ՝արժէր սիրելէն քայլ քայլ հետեւիլ իր կեանքին, որ զանազան հանգրուաններու դալ յանգելէ վերջը, օրին մէկը պիտի մտնէր վրճռական փուլի մը մէջ, հրապարակին վրայ ու դիւանագիտական շրջանակներուն մէջ ծանօթ դէմք մը դարձնելու համար զինքը վերջապէս։ Ինչ բուռն պայքարներ մղած ըլլալու էր ան՝ կեանքի ուազմադաշտին վրայ, իր տաժանելի յառաջխաղացումին առեն։ Երբ գործի աշխարհը իր շլատներու, անկարողներու և դասալիքներու շարքին մէջ, կոչումէ չեղումներու, սայթաքումներու և անկումներու ցաւագին տեսարանը կը պարզէ մեր աչքին, միսիթարական ու հաճելի էր անշուշտ տեսնել հայ երիտասարդ մը, և հազիւ երկու տարիի չափ դպրոցի երես տեսած երիտասարդ մը, որ իր սեփական ուժերուն ապաւինած, ինքնօգնութիւնով զարգացած, ապահո՛վ անձնավստահութիւնով մը կ՝առաջադրէր հանիլ իր խաչալին։ Սմայլսի գծած ու ներկայացուցած տիպարներուն հաստատամիտ հետեւո՞ղդ մն էր ան ալ, որ մի՛այն կամքի և հաստատամտութեան առողջ յատկութիւններով զինուած, կ՝ուզեր բան մը ըլլալ, ընկերութեան ալեծուփ ու ժխորալից ծոցին մէջ իր ինքնութիւնը, իր ան-

հատականութիւնը հարկադիր ընել տալու ձգտումով։

Գաւառը ընական տարիներու չրջանը բեղմնաւոր էր եղած տարաւորութիւններու տեսակէտով։ Ինքը այն տաեն պատանի, ծովեզերեայ այդ քաղաքին նկարչական տեսարաններէն մեծապէս ազդուած էր։ Իր թարմ միտքին ինչպէս հետաքրքիր աչքերուն համար հաճելի զգայութիւններու ներչնչարան-ալբիւրն էին անոնք։ Կանաչորակ գաչտեր, ծիծաղկոտ ափունքներ, և տառնց հեա ծովը իր առջին, հսկայ ու թոյլ չղարշի մը նման տարածուած։ Ու յաղթապանծ շոգենաւեր, —որոնց երեւումը միչտ տեսակ մը յուսալից վերզովումով կ'ողջունէր, անոնցմէ մէկով օր մը Պոլիս փոխադրուելու երջանիկ հեռանկարին տաթած երազանքին մէջ— որոնք ամէն օր կուգային խարիսխ նետել հեռապատուանէն քիչ մը հեռու, և որոնց ճամբորդներուն այցելութիւնը կ'ընդունէր միչտ, համակրական մըտերիմ չեչտով մը le petit télégraphiste կոչուելով անոնցմէ՝ չատ անգամ։ Եւ ինքը կը պանծար իր պաչտօնին անթերի կատարումովը, այդ օտար հիւրերուն, որոնց մէջ նչանաւոր անձնաւորութիւններ չէին պակսեր, միանգամայն գոհունակութիւն ալ պատճառած ըլլալուն համար։ Ինչ անխառն հպարտութիւնով է որ յոյց կուտար այդ անձերուն կողմէ ստացուած բազմաթիւ այցեառմներ — պատուական յիչատակներ ամէնքն ալ։

Պոլիս գալով՝ ատոր կեանքին ըզգացող և ազմկալի եռուզեռին անտարբեր՝ Հայկակ անմիջապէս սկսաւ աշխատութեան։ Իր նպատակն էր առժամեայ զբաղում մը գտնել որ հանդրուանը ըլլար՝ զինքը ընկերական ա՛լ աւելի փայլուն ու ցանկալի ատիճանի մը հասցնելու նպատակով։ Եւ ծանօթ մեծ հաստատութեան մը մէջ յաջողեցաւ պաչտօն մը ձեռք ձգել — հեռագրող պաչտօնեայի սպառիչ ատպարէզէն վերջապէս հրաժարած։ Գեղջուկի տպչահար, սին պչնումներ կամ սկսնակի վարանոտ զեղեւումներ չէ՛ր որ ունեցաւ ան՝ Պոլիս տաք գրած օրէն մինչև իր նոր գործին գլուխը անցնիլը։ Ընդհակառակը անիկայ նախապատրաստուած էր արդէն և գիտէր ի՛նչ ընելիքը։ Սիրով փարեցաւ իր պաչտօնին, իր պետերուն ուչադրութիւնը գրաւելու համար ջանք ու եռանդ չխնայելով. և եղան վայրկեաններ ուր իր անձնուէր ու կայտառ աշխատասիրութեան մասնաւոր կչռումներ ըրին։ Իր մանկային հրաչալի subtilité մը միացած լեզուագիտական ու գեղագրական տաղանդին, կարողացուցին զինքը յաճախ փնտռել ու գնահատե՛լ տալու։ Այս ուչադրաւ յաջողութիւնը նախանձտաներ ստեղծեց իր չուրջը, ինչ որ անխուսափելի էր։ Հայ երիտասարդներ, իրենց պաչտօնակիցի հանգամանքին մէջ, գժգոհ չարժուձևեր առին այս «նորեկ»ին դէմ։ «Ի՞նչ, այս գաւառացին ո՞վ կ'ըլլայ կոր...»

Հայկակ չարաչնակեց անտարբեր ու պաղարիւն ձևանալ ա՛յն չափով որչափ իր քարեկամները անհանգիստ կ'ըլլային։ Յորեկին,

երբ ճաշի սեղանին չուրջը բոլորուէին, նշանը կը տրուէր և ահա բերայի շիֆ պարոն մը «գաւառ, ընդգաւառ» բառերը կը թուցնէր Հայկակին հասցէին։ Այդ ակնարկութիւնը ծիծաղներ կը բուսցնէր ամենուն դէմքին վրայ։ Եւ ասիկայ ցաւալի էր անշուշտ։ Ինչո՞ւ այս հեգնութիւնը։ Եթէ գաւառացին Պոլսեցիին այնքան հաշառ չքով չնայելու ինչ ինչ նկատումներ ունեցած է կամ ունի, ասիկայ պատճա՞ռ ըլլալու է սակայն որ պոլսեցին ալ, en revanche, խրմպլլի տեղ դնէր բոլոր անունք որոնք իրենց պարզամիտի դիմակին տակ ադուէսի խորագիտութիւններ յաճախ ծածկած կ'ըլլան, ապահովարար...։

Հեգնանքի, ծաղրանքի այդ սլաքները մնասնելի տեղասարափի մը փոխուած պահո՞ւն էր որ Հայկակ իր միջոցները ձեռք առաւ։ «Գաւառացիի մշտաթարմ հաւատքով» զօրացած, — ինչպէս սովոր էր ըսել ա՛յնքան նկարուն ոճով մը — պատասխանեց անոնց, և յաջողութիւնո՛վ։ Ամէն անգամ գաւառ բառը լսելուն, գլուխը վեր կ'առնէր, աչքերը փայլակնացայտ ուղղելով ակնարկողին, և ուժգնութիւնով մը որ պահ մը չփոթութեան ու լռութեան կը դատապարտէր իր «բարեկամ»ները, կը գոչէր,

— Ինչ գիտցաք, հապա՛... գաւառը, գաւառին արատաղրութիւնը ուրի՛շ բաներ են, ուրի՛շ...։»

Ու ծիծաղներուն պայթելը՝ չորս կողմէն։

Իր տեսակի անտարբերութեան հակառակ, սակայն, Հայկակ ներքնապէս կը յուզուէր։ Այդ հեգնական ակնարկները կարելի չէր մարսել ամէն օր։ Ու մտածեց։ Այդ efféminé երիտասարդներո՞ւն, այդ փափուկ մորթով blanc-becներո՞ւն էր մնացեր իրեն հետ չափուիլ, համմէ՞...։ Եւ Հայկակ միաքը դրաւ վրէժ լուծել «խզէլխու�»էն։

* * *

Կեանքի այդ շրջանին ուր Հայկակ ամենէն աւելի ըմպեց «գաւառութեան բաժակ»էն, իր «մշտաթարմ հաւատք»ը անայլայլ մնաց։ Իր բարեկամներուն չարակամութիւնը և անհրապոյր ընթացքը մեկ կողմէն, նիւթական տագնապները — որովհետև այս երիտասարդ պանդուխտն ալ նո՛ր իսկ մեթալիկի սովին ենթարկուածի պահեր ունեցաւ — միւս կողմէն՝ իր հոգիին մէջ փոխտակ վհատութիւն զնելու, զինքը չլսելու, ընդհակառակը մարակեցին զինքը, նպաստելով իրեն՝ գտնուած սպարէզէն դէպի իր բո՛ւն խոէալը զինքը արշաւել տալու չոգեպիսի վագքով մը։ Եւ մարաիրոսի մը պէս, որ տատասկներու վրայէն գոտապարտուած ըլլար ընթանալու, աչքերը բնա՛ւ չրամնեց իր Յոյսէն, իր լուսաւոր երազներուն Փարոսէն։ Ու հոտոտուն բայց զգուշաւոր քայլերով սկսաւ դիմել իր նպատակին, խնկելի հեռանկար մը որ իրեն կը ժպտէր և որուն ցանկալի

սահմաններուն, կապուտակ ոլորտին չա՞տ մօտը կը գտնուէր արդէն։

Ուրիշներու պէս Երեմիական ողբեր հիւսելով չանցուց իր ժամանակը, դժգոհ վիճակի մը դրուագները ամենուն աչքին առջև պարզելով չմիխիթարեց ինքզինքը, ոչ ալ կարեկցութիւն, արգահատանք ուզեց հրաւիրել իր վրայ։ Անդաւալ աշխատութեան մը անձնատուր, ցորեկը գիշերին խառնեց, չարչարուեցաւ, ուքնեցաւ, իր դիւրահաղորդ բնաւորութիւնով ընդարձակեց ծանօթ հոյակապ անձնաւորութիւններու հետ իր յարաբերութիւնները, զիմումներ ըրաւ, յանձնարարականներ ձեռք ձգեց, և սկսաւ առիթներուն սպասել, իր արժանիքին պատուանդանին ամրապէս կոթնած։

Ասոլին, խումբը կը շարունակէր իր թմրուկին միօրինակ՝ բամբ ու խլացուցիչ ոգեմուկը լսեցնել։ Հիմայ իրենց արամագրութեանը տակ զաւեշտաթերթ մը ալ ունէին որուն մէջ «գաւառայի»ն կը դասաւորուէր երբեմն ջլտիկ ու տոխակ ուամկարանութիւնով մը։

Ինչ զրօսալի նիւթ՝ զուարճանալու ու ծիծաղելու համար։ «Գաւառացին եկաւ. սիկառա մը տուէ՛ք. հի՛ հի՛ հի՛...» Ու «խլէգախումբ»ը անիմաց կը ծափահարէր։

Երգիծաբանութեան, սրամտութեան այս chargeներուն(՝) ըսելիք չկար։

Պէ՞տք է ընկերային տեսակէտով այս եղակնօրէն շահեկան պատկերին, այս հոգեբանօրէն ա՛յնքան հետաքրքրական և միևնոյն ատեն ա՛յնքան զայրացուցիչ տեսարանին առջևէն անդա՛մ մը ալ ուսերու անտարբեր թօթուքաքով մը անցնիլ, բարեմիտ ու պարկեշտ ընթերցողին ձգելով անոր՝ իր վրայ լուսեցան թողելիք երկար ու թրթռո՛ւն տպաւորութիւնը...։ Բողոքի շարժուձե՞ւ մը թէ... կէսերու պերճախօսութիւնը նախապատիւ պիտի համարուէին։ Ինչ ոգեղ ըմբռնում. ինչ ազատ ուշակութիւն։ Բայց ամենէն յաւելին՝ ինքնապաշտ եսամոլութեան մը արմատ բռնել տուող պատճառներէն, զարգացին իւ՛ոկ դանուելը իր ծոցին մէջ բեղնաւորող և սնուցանողը ըլլալն է։ Զէ՞ մի որ ունէ հայ վարժարանի մէջ, նորեկ աշակերտ մը, գաւառացի ըլլայ ան թէ Պոլսեցի, միշտ իրը զարմանահրաշ երևոյթ(՝) ընդունուած և մնչև իր վարժուիլը, հեղնութեան, նախատինքի, չարչրկումի ենթարկուած է իր ընկերներուն կողմէն։

Տոնմասիրական զգացումներ խրամատելէ զատ ուրիշ ինչի՞ պիտի ծառայէին այս կարգի անիմաստ նկատումներ ու վերաբերումներ։ Գաւառացիի, Պոլսեցիի խարութիւն։ Բայց անցնինք։

* * *

Հայկակը... դեսպանատունի պաշտօնատա՞ր և պատուանշանի ալ արժանացա՞ծ։

[«Ա. ՄԱՄՈՒԼ» — Ա. Եռամսեայ]

Հիմայ, զուարճանալու կարգը իրենն էր։ Զէ՞ մի որ ամածը արդէն կ'ըսէ թէ «վերջէն խնդացողը ապէկ կը խնդայ։»

Բայց հա՛ն ուր ամէնէն աւելի իրե՛ն վերապահուած էր բարձրագոչ խնդաքներով ծիծաղելու և իր «բարեկամ»ները սուլելու իրաւունքը, ինքը իր տուած լուին բայց պերճախօս դասն՝ վրայ միայն բաւականացաւ։

Իր «բարեկամ»ները ի՞նչպէս հանդուրժեցին անոր այս նշանակելի յաջողութեան, ի՞նչպէս ընդունեցին այս անակնկալ լուրը, այս իրողութեան ջախջախիչ ապաւորութեան տակ ինչ՞ ը եղան, աւելորդ է նկարագրել։ Ամենէն ուշագրաւ երեւոյթներէն մէկը որ սակայն պարզուեցաւ այս ատենով, միւսներուն զանազանութիւնն՝ գովասանական(՞) հեռանալ զեկոյցն էր, «բերկրութեամբ կը ծանուցանենք թէ ... եւն. եւն.։»

Հեգնական, երգիծական ձախաւորներէ վերջը այս կեղծիքի, շողոքորթութեան սողսկումի նմոյշին ի՞նչ ըսել...։

Ո՛վ անսանելի կատակերգութիւնը լրագրական բարքերուն։

Պէտք կայ ծանրանալու այդ աշխարհին մէջ գրեթէ ամէն օր տեղի ունեցած նմանօրինակ volte faceերուն, հակասականութիւններուն, երկդիմութիւններուն վրայ, (յարգելի բացառութիւններէ զատ)։

Հայկակը ամենէն աւելի թափանցած ու գիտակցած էր այդ հանճարեղ ճկունութիւններուն, այդ խաչագողական հնարամտութիւններուն բո՛ւն իմաստին ու նպատակին։ Իրեն համար իմիտացիան, լրագրական կեա՛նքը մանաւանդ գաղանիք չունէր՝ իր dessousներուն հանգամանքին ատենած հմայամատութիւններովը։ Ի՞նչ օգուտ սակայն։ «Զրոպիլ չեմ ուզեր» կ'ըսէր ու կ'երթար։ Եւ իրաւունք ունէր։

Մանաւանդ թէ ի՞նչ հարկ կար երբ իրրև գործի՛, կեանքի՛ պայքարի մարդ, իր միտքը ամենէն աւելի գրաւուած էր ա՛լ՝ իր աչքն պարզուող ընդարձակ ասպարէզին ընծայած չահեկան մարզերով։ Զաւեշտը, կատակերգութիւնը ալ ի՞նչ հրապոյր ու կնռեորութիւն կրնային ունենալ իրեն համար։ Կ'արժէ՞ր հետաքրքրուիլ անոնցմով։ Իր գաւառայիի առաջ ու զօրեղ Զիրը սահմանուած էր կենսունակ գործունէութեան, օգտակար արդիւնաւորութեան մը չարժումներուն, երջանկութեան հասնելու մեծ ճիգերուն։ Այդ ազնուաօրէն յուզեցուցիչ չարժուձեւերուն, այդ՝ յոյսեր պատկելու ձգտող չանքերուն նպատակը իր միտքի միակ սեռեռակէտը դարձաւ։ Անխոնջ նաւաստիին պէս, իր սիրելի երգերէն մէկը բերանը, սկսած էր թիավարել դէպի անքոյթ ու ապահով նաւահանգիստ մը, «կեանքի փոթորկալից ովկէանոս»ին վրայ, ու յաջողած։

Ուրիշներու պէս հանրային նպաստներ չխորեց, օրքի իրաւունքներով չպարարտացաւ, զեղծումի մատանջութիւններով խիղճը

չծանրաբեռնեց։ Ուրիշին դժբաղդութիւնովը յաջողութեան տիրանալու խարդախ նկատումը երբեք չթրթռաց իր ուղեղին ծիծներուն մէջ։ Ու պատուաւոր և յամառ աշխատութիւնով մը միայն վերջապէս հասաւ իր խնդալին, արդարացնելով կատարելապէս իր արժէքին ու արժանիքին պահանջած բոլոր անկեղծ գնահատութիւնները և վարձատրութիւնները։

Երբեմն, բարեկամական շրջանակի մէջ ուր գրականութեան և աշխարհիկ նիւթերու վրայ կարծիքի, դաղափարի փոխանակութիւնէն մեծ հաճոյք կ'զգար, յանկարծ՝

— Գաւառացի՛ ողոյ, կը կոչէինք զինքը, կատակով մը որ սակայն մեզի՛ միայն կը ներուէր, ա՛յնքան մեր մտերմութիւնը անկեղծ ու աննկատ վերաբերումի մը դրոշմը կը կրէր փոխադարձաբար։ Զէր բարկանար. ասիկայ, հակառակը, իր անձնասիրութիւնը կը գգուէր պիտի ըսէի, ա՛յնքան ղէմքը անսովոր, վերացական արտայայտութիւն մը կը նշուլէր այդ պահուն, աչքերուն զարմանալի հրաւառութիւնովը չեչտուած, ու կը կրկնէր, այս անգամ իմդալով.

— Ի՞նչ գիտցաք, հապա՛... գաւառը, գաւառին արտադրութիւնը ուրիշ են, ուրի՛շ...։

Իրա՛ւ ալ ուրիշ էր։ «Ժողովուրդին հարազատ զաւակն եմ ես» կ'աւելցնէր վայրկեան մը հաքը, ներշնչուած, ոգևորուա՛ծ, այդ համեստ ու պարզուկ ինքնասահմանումին մէջ գտնելով ամբո՛ղջ՝ իր հոգին...։

ԼՈՒՍԻ ԴԱՍԱՊԱՐ

ԵՐԱՆԱՑԻ ՄՏԱԾՈՒՄՆԵՐ

Անկարելի է ընդունիլ որ կինը իրաւունք ունենայ անգործ և անգրաղ մնալու. ազատ է իր նախասիրած աշխատութիւնը ընտրելու մասին, բայց երբէք ազատ չէ ընտրութեան այդ պարտականութենէն։

ՏԻԿԻՆ ՏԸ ՊԱՌՕ

Կին մը կատարեալ կին չէ, երբ չը սիրեր ասեղնագործութիւնը. անգործ կիներէն աւելի բանող ու ասեղ շարժող կիներն են որ խորհրդածել գիտեն, ինչու որ կինը պէտք կ'զգայ իր մտածումը սեւեռելու և ասիկա կ'ընէ ասեղը քաշելով։

ԼԻՍԻ ՊԻԻՐԼԱՄԱՔԻ

Կրնանք սիրելի ըլլալու արուեստին տիրանալ՝ փայլուն սրամտութեան և ընտիր զատտիարակութեան շնորհիւ, ինչպէս որ կրնանք բարեկամ երևիլ՝ ճարտար դերձակուհւոյն ձևած հագուստով։ Բայց մեր միտքը, մեր անձը չեն կրնար երբէք ունենալ գերագոյն շնորհը՝ երբ ի ծնէ բարի և գեղեցիկ չենք։

ՏԻԿԻՆ ԱՆՍԼԷՕ

Իրապէս բարի կինը այն է որ ներդաշնակ է բոլոր կիներուն հանդէպ, որ հաւատ ունի բարւոյն վրայ և երբէք չարին։ Այն կինը բարի է՝ որ չի բամբասեր, նենգամիտ ակնարկութիւններ չըներ, անկեղծօրէն կը պաշտպանէ իր առջև վարքնուազ կինը, հանոյք կ'զգայ երեսն հանելու իր բարեկամուհիներուն շնորհները ու ձիրքերը. իր սրտին մէջ չ'զգար փանաքի նախանձ ու ցանկութիւն, վերջապէս անկեղծ և ուղղամիտ կինը որուն ա՞յնքան քիչ կը հանդիպինք։ ԵԹԷ Տէրը ձեր ճամբուն վրայ դնէ այդպիսի կիներէն մին, խնամարեցէք անոր առջև. անիկայ հայք մ'ունի որ սրտերը կը գրաւէ, ամենէ ընտիր, ամենէ վսեմ յատկութիւնը, այն է բարութիւնը։

ՏԻԿԻՆ ՕԼԻՄԲ ՕՏՈՒԱՐ

Պայծառ և հեռատես սէրը այն չէ որ կզգանք մեր կեանքին առաջին տարիները. հասուն տարիքն է միայն որ այդպիսի սէր մը զգացնել կուտայ մեզ։ Ասիկայ շատ անգամ մեր պարտութեամբ կ'ուսի, մեր արցունքներով կը մնանի, և աւերակներու վրայ լոս կը տեսնէ։ Վիշտը այն խիստ վարպետն է որ անողոք ձեռքով մեր մէջ խորութեան մէջ կը փոր սդրէ այն անուելի ճշմարտութիւնները որ սոսկում կ'ազդեն մեր մեռացեալ կեանքին։

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ ՕՐԷԼԻ ԿԻՐՔԱ

Այն սէրերը որ շատ շատ կ'ուսին, այն յափշտակութիւնները որ չեն զսպուիր, կը նմանին ջերմանոցի այն տունկերուն որոնց շինծու և կանայական ծաղկումը իրաւ արագ արագ տեղի կունենայ, բայց պահէ մ'աւելի չի տեսեր։ Մինչդեռ ճշմարիտ սէրը որ համբերութեամբ կ'ուսի՝ բնութեան օրէնքներուն հաւատայն, կը նմանի կաղնիի ընձիւղին որ մինակը կը մնայ կամաց կամաց, երկար ատեն անզօր և անտերև կը մնայ, բայց իր արմատներուն մէջ կը պահէ ապագայ ամբողջ դար մը։

ՏԻԿԻՆ ԷՄԻԼ ՏԸ ԺԻՐԱՐՏԷՆ

Ընկերային կեանքը երջանկութեան խոչ ալն է ընկերասէր մարդուն համար, բայց ամեն խորհող էակ պէտք է որ ունենայ իր առանձին և մտամփոփ ժամերը։

ԺՕՐԺ ՍԱՆ

Ինքնամիտի և առանց խորհրդակցի տառապիլ կը տեսնենք ուժգին՝ երբ հպարտ ու զօրեղ նկարագիր մ'ունենք. շատ մեծ, շատ գեղեցիկ կ'երևի մեզ՝ մեր վշտերուն գաղտնիքը մեր մէջ պահելու քաջութիւնը և մանաւանդ այն գաղափարը թէ մեզ սիրողներուն կը խնայենք ցաւ մը զոր անշուշտ պիտի զգան դժբաղդ տեսնելով մեզ։ Բայց երբ բարեկամ սիրտ մը կը կռահի մեր վիշտը և կ'ստիպէ մեզ մեր սիրտը բանալու, ո՜հ այն ատեն բիւր անգամ աւելի անուշ կը գտնենք այդ մխիթարութիւնը, քան այն զոր բաց-սրտակ լռութիւնը կ'տուեր մեզ՝ մեր ինքնասատանութիւնը զգուելով։

ԴԵՐԿՈՄՍՈՒՀԻ ՏԸ ԼԷՐՇԷՑ

Ընկերային ամեն դասակարգի տատիկիները սովորաբար կը գանգատին թէ սպասաւորները, այր կամ կին, վճարեալ թշնամիներ են տան մէջ։ Սրտի և մտքի տէր կին մը պէտք է չանայ զանոնք անմնուէր և փոյթեռանոց բարեկամներ ընել իրեն, նոյն իսկ իր անմեղակ ան շահուն համար։ Ուզենք կամ չուզենք անոնք են որ մեզի կը ներկայացնեն խաղաղ ու հանդարտ կեանք մը կամ հոգերով ու տագնաւկներով բեռնաւորուած օրեր։ Ցաճախ ընտանեկան երկպառակութիւնները ծնունդ կ'առնեն սպասաւորաց թերի և յոռի ծառայութենէն, երբ կիները կարող չեն ոչ կառավարելու և ոչ սիրաշահելու զանոնք։

ԼԻՒՍԻ ՊԻԻԲԼԱՄԱՔԻ

Կին մը մեծ քաջութեան պէտք ունի երբ կը հարկադրուի մշտապէս անշուք և համեստ կերպով հագուելու։ Երբ արդուզարդի ճաշակը ունի՝ որքա՜ն անթիւ փորձութեանց դիմադրելու պէտք պիտի զգայ ամեն վայրկեան, պճնանքի մասին խոհական ըլլալ՝ կնոջ համար վսեմագոյն է։

ՏԻԿԻՆ Է ԻԼ ՏԸ ԺԻՐԱՐՏԷՆ

Ի՜նչ դիւրութեամբ կը մեղադրենք և կը խրատենք մեր նմանները. քննադատելէ առաջ պէտք է ճանչնալ անոնց կեանքին պարագաները և անոնց սրտին ու մտքին ամենէ ծածուկ խորշերը պրպտել։

ԼԻՒՍԻ ՊԻԻԲԼԱՄԱՔԻ

Շողոքորթութիւնը միշտ բաղցր կը հնչէ երիտասարդներու ականջին։ Մասնաւոր փորձառութիւն մը և հազուագիւտ համեստութիւն մը պէտք է ունենայ մարդ, որպէսզի մեծ գաղափար մը չը կազմէ իր այնքան բարբարուած և հռչակուած արժանեաց վրայ։

ԴԵՐԿՈՄՍՈՒՀԻ ՏԸ ԼԷՐՇԷՑ

Երբէք չը կրցայ եմ ըմբռնել կնոջական մտքի այն ցաւալի անհեթեթութիւնը որ կիներու վրայ չարախօսելու և զանոնք նենգամիտ ու չարալեզու դատելու մէջ կը կայանայ։ Կնոջ համար գէշ խօսելու մասին՝ այրերը բաւական չե՞ն մտիկ. իգական սեռին համար շատ անշնորհ բան մը չէ՞ արդեօք ձայնակից ըլլալ մեր թշնամի արական սեռին։ Լաւագոյն չըլլա՞ր մտիկ իգական մասնութիւն մը հիմնել արանց չարամիտ ակնարկութեանց և զրպարտութեանց դէմ։

ՏԻԿԻՆ ՕԼԷՄԲ ՕՏՈՒԱՐ

Ընկերոջդ զգացումներուն վրայ կասկածիլդ շատ անգամ պատճառ կ'ըլլայ որ ան իրօք թշնամի ըլլայ քեզի։ Վնասը եղած է և զգուշութիւնը աւելորդ է ալ։ Ընդհակառակն վատահութիւնը մեզ կը դրդէ բարի և ուղղամիտ ըլլալու։ Միշտ կ'զգածուինք երբ ուրիշները լաւ գաղափար ունին մեր վրայ և շատ դժուարաւ կը համակերպինք այդ նպաստաւոր կարծիքին փոփոխութեան։

ՏԻԿԻՆ ՏԸ ՍԷՎԻՆԻԷ

Սրամէն բղխող խօսք մը որքա՜ն զսպողութիւններ կը փոխարինէ, որքա՜ն չարիքներ մոռցընել կը տայ։ Սիրտը արդա՜փ հարուստ է, բայց որքա՜ն մարդիկ այդ հարստութիւնը կը գործածեն այնպէս ինչպէս ագահը իր ոսկիները։ Այդ գանձը կը թաղեն և թոյլ չեն տար ոչ ոքի օգուտ քաղել անկէ.

ՄԱԹԻԼՏ ՖՐՕՄԱՆ (ՊՈՒԻՐՏՕՆ)

Մենք կիներս Թրթռուն հոգիներ ենք. մեզի համար ամենէն անուշ բանը մեր սրտին պաշտած անձէն ճանչցուիլն է. եթէ ստոյգ չենք այդ մասին՝ կորսուա՛ծ է մեր երջանկութիւնը, և մեր երջանկութեան հետ մեր ամբողջ կեանքը։

ՏԻԿԻՆ ԷՄԸԼԻՆ ՌԷՑՄՕՆ

Մեծ վիշտ մը մտախոհութեան կ'ենթարկէ մեզ միշտ. նուազ կը տառապինք երբ կը մտածենք, ինչու որ լռութեան մէջ մտածումները կը փոխուին և կը զանազանին։ Շարժումը չը կրնար զբաղեցնել խորապէս վշտահար սիրտը. թեթևաբարոյ անձինք շուտով կը մխիթարուին դուրսի զուարթաբոյր կեանքին մէջ, բայց զգայուն և իրապէս ցաւոտ հոգիները բազմութեան մէջ աւելի կը մենուս մնան և աւելի. կը տառապին։

ԴՔՍՈՒՀԻ ՏԱԳՐԱՆԹԷԶ

Մեծ դժբաղդութեան մը մէջ կորովի և կանացի սիրտ մը չը կրնար երբէք զօրանալ և սփոփուիլ այնքան՝ որքան ուրիշ և մասնաւորապէս բարեկամ անբաղդի մը օգնելով և անոր ցաւը մեղմելով։ Փրկութեան խարիսխն է այն. փոթորկի ժամանակ հոգին կը կապուի անոր և նուազ կ'զգայ իր անձին սպառնացող վտանգը. նոյն իսկ երբեմն կը մոռնայ զայն։

ՖՐԷՏԷՐԻՔԱ ՊՐԷՄԷՐ

Կեանքի ամենէ մեծ գաղտնիքը՝ ազնիւ նպատակ մը ունենալ և զայն երբէք աչքէ չը հեռացնելն է։

ՔՐԻՍԹԻՆ ՏԸ ՍԻԷՏ

Երբէք չար գործ մի՛ ընէք, որովհետև չարիքը անդառնալի է. կրնանք ներել, բայց բնաւ չենք կրնար մոռնալ. մոռացումը և վերքին սպիացումը անկարելի բան մէ։

ՏԻԿԻՆ Ա. Մ. ՊԼԱՆՇԸՔՕԹ

Բացակայութիւնը փորձաքար մ'է որու կը զարնուին հոգիները, և զգացումները մէջտեղ կ'ելնեն։ Տառապելով կամ մխիթարուելով ցոյց կը տան թէ կը սիրէին կամ չէին սիրեր։

Ճշմարիտ բարեկամը չը կրնար մոռնալ երբէք. հեռաւորութիւնը կը կրկնապատկէ գորովը՝ փոխանակ զայն պակսեցնելու։

ԴՔՍՈՒՀԻ ՏԱԳՐԱՆԹԷԼ

Մարդկանց մասին մեր ունեցած հաւատքը ժամանակի երեք բաժանումներ ունի. առաջինը մարդկանց վրայ ամենալու գաղափարը կազմել կը տայ մեզի, երկրորդին մէջ փորձառութիւնը այդ գաղափարը խախտած է. այդ միջոցին պէտք է զգուշանալ բոլորին համար կասկածոտ ըլլալէ և ամեն բանի գէշ կողմը տեսնելէ. հետզհետէ որքան յառաջ երթանք կեանքի մէջ՝ կը տեսնենք որ մարդկանց մեծագոյն մասը մեր կարծածէն աւելի լաւ է, և պարագաներ կան ուր փոխանակ դժգոհելու և պախարակելու՝ անոնց վրայ ցաւիլ և արգահատիլ պէտք ենք։

ՖՐԷՏԷՐԻՔԱ ՊՐԷՄԷՐ

ՄԵՐՈՒԺԱՆ ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ

ՈՒՐՈՒԱԿԱՆ

ԾՈՐԱՁԻՊ

Նատինի, այդ գեղեցիկ կնոջ եղերական մահէն անմիջապէս եռաքը, Ժիրայր Յովսէփեան Ռուսիայէն մեկնեցաւ։ Նախ Բարիզ անցաւ, վերջը գալու Պոլիսի մէջ հաստատուելու համար։

Ռուսիայի այդ մանկամարդ կնոջ յանկարծական անհետացումը, իր շուրջը յուսահատութեան ուռելի խորխորատ մը, վիհ մը կը պեղէր, որուն մէջ գահավիժելու, անէանալու պէտքը կ'զգար Ժիրայր։ Տեսակ մը սիրութեան ցաւատանջ նոպայէ բռնուեցաւ, և ամէն բան այնքան անտարբերը երևցաւ իրեն որ պահ մը զարմացաւ թէ ինչպէս պիտի կրնայ ապրիլ Նատինի մահէն վերջը։

Դէպի Անգլիա գացող կառախումբ մը, անիւի չարաղէտ ոստումով մը կը դայթի իր բուն ճամբէն և տասներկու վագոն լեցուն ճամբորդները իր հետ անդունդի մը մէջ կը գլորէ։

Նատին այդ ճամբորդներուն մէջ կը գտնուէր։

Ժիրայր Յովսէփեան, զարգացած, կենցաղագէտ, նրբախոյզ անձ մը՝ կամաւոր առանձնատնութեան մը լուութեանը մէջ սուզուելով, կը կարծէր յիշատակը յարգած ըլլալ այն եղակին կնոջ, որուն խաղարտնի մը մէջ հանդիպած էր և սիրած՝ ութը տարի չարաւնակ։ Տխուր ինքն անիսիսամի մը անձնատուր՝ իր ցաւը փարատելու դիտաւորութիւնով երկիրէ երկիր ճամբորդեց, մինչև Նատինի տուները ունենալով եաւէն։ Կարծես իր ամէն չարժումները կը դիտէր ան, և կեանքին անորոշ երևոյթէն հետևութիւններ հանելով, կը հրճուէր կամ կը տրտմէր։

Հաստատուն մը բոլոր առաւելութիւնները ունենալով, ուզեց անոկ շնորհքով գործի մը մտնել, ատաունները ուշ երթալու և իրիկունները կանուխ վերադառնալու համար։

Մարդկային դիւրաշարժութիւն և յարաժարժ ախտարներէն մէկը՝ հեռզհեռէ մխիթարուեցաւ, մոռնալով քիչ մը Նատինի պաշտելի դիմատեսքը, քաղաքին ժիրին մէջ՝ ուր կ'անցընէր իր կեանքը։

Հարուստ, չա՛տ հարուստ հրեայ վաճառականի մը քով մտաւ Ղալաթիա, իր հօրը նախկին բարեկամներէն մէկը, որուն մօտ յաջողիլ կը կարծէր Ժիրայր, այդ ծերացած ու անկարող մարդուն տնտեսին հարստութիւնը չահագործելով։

Շիշի փողոցին մէջ երկու սենեակ վարձեց, գեղեցկօրէն կահաւորել տալով զանոնք իր ճաշակին համեմատ։ Տեսակ մը հաճոյք կը պատճառէր իրեն այդ նոր կեանքը, զինքը զարդեցնել տալով, դրամ դիզելու մոլուցքը ներշնչելով իրեն, ժամանակը մեռցնել տալով վերջապէս։

Քիչ բարեկամներ ունէր, գրեթէ մարդ չէր ուզեր ճանչնալ։ Հըպարտ, լռասէր, դժուարահաճ՝ բարեկամանալով, ասոր անոր ընտանութիւն ցոյց տալով՝ կը կարծէր իր ունեցած բարեմասնութիւնները բաժնել ուրիշին հետ, իր գաղափարներէն ու ճաշակներէն մերկանալ։ Ա՛նքան անձնապաշտ ալ էր ան։

Քանի մը ամիսներ այս իրեն անծանօթ ապրելու ուղղութեան մէջ ամփոփուած՝ ապագայի երանաւէտ վայելքներ, երևակայական գինովութիւններ սկսեր էր երազել արդէն։ Դրամ կը հաւաքէր, և այդ դրամին ուժովը չա՛տ բան պիտի կրնար ընել։

Իրիկուն մը Բըթի Շանի ամառնային թատրոնին մէջ կնոջ մը հանդիպեցաւ. իր առջևի աթոռին վրայ նստեր էր, տարիքոտ կնոջ մը հետ։ Եռեւէն հրաչալի կ'երևար։ Անզուգական, խարտեաշ ու յորդող մազերով գլուխ մը՝ ծոծրակի անբիծ, ողորկ մարմարէ սիւնի մը վրայ։ Լոյն ու չա՛տ թափանցիկ ժանեակներով ապուցուած ճերմակ չփակը յստակօրէն ցոյց կուտար այդ ազնուական մարմինին խոստմնալից շքեղութիւնները։ Խօսելու անա՛նկ անվախ, համարձակ շեշտ մը ունէր որ անմիջապէս ծիրայր գրաւուեցաւ, յափշտակուեցաւ անկէ. անոր դէմքին նուրբ գիծերուն վրայ հիանալով, շարժումները դիտեց, ու կուրծքին ներդաշնակ, կանոնաւոր զոդաւորումին անդիմադրելի հրապոյրովը սարսռաց։

Նատինը բոլորովին մոքէն ելած էր այդ պահուն։

Շատ անմատչելի կին մը չէր երևար ան, և իրեն անանկ եկաւ որ Ֆրակոնտաի կիներէն մէկը մարմին առնելով... թատրոն եկեր էր։ Պոլիսի մէջ հասաստուելը տասը ամիս կ'ըլլար և առաջին անգամ կը պատահէր որ առանկ դեղանի, մարդկային միտքը վրդովող հրապուրիչ արարածի մը կը հանդիպէր, Նատինի մահէն ետքը։

Ծիրայր չկրցաւ հեռուիլ խաղին իրադարձութիւններուն, և Պոֆասը, որ կը ներկայացուէր ֆրանսական operetteի խումբի մը կողմէ, անտարբեր կը ձգէր զինքը. իր ամբողջ ուշադրութիւնը, բոլոր յափշտակութիւնը այդ տենչահրաւէր կնոջ վրայ կեդրոնացուցած էր։ Հրավառ նայուածքները, երևակայութեանը մեղսակցութիւնովը, կը հանուեցնէին, փոխադարձաբար կը հագուեցնէին, կը համբուրէին, կը փայփայէին զանիկա։ Խաղին վերջանալուն սպասեց անհամբերութիւնով, այդ կնոջ ինքնութիւնը հասկնալու համար։

Շանթի հարուածի մը պէս եղեր էր։

Կուրքի մը մէջ նետուեցաւ և հեռուեցաւ անոնց։

Երբ հասկցաւ ո՛ր փողոց նստելնին, քիչ մը հանդարտեցաւ։

— Անոր հետ պիտի ամուսնանամ, կ'ըսէր ինքնիրեն, ըղձանքի վարկենական թափով մը ինքզինքէն ելած. ի՛նչ գինով որ ըլլայ. անոր հետ պիտի ամուսնանամ։

Աղջիկ էր դեռ անիկա. թատրոնի կիչէին առջև գլխարկաւոր պարոն մը հետը խօսած էր օրիորդ անուանելով։

Յաջորդ օրը մեծ եղաւ զարմանքը երբ յանկարծ annuaireին մէջ առնին թիւը փնտռած առեն հայ ընտանիքի մը տունին հանդիպեցաւ...

— Ուրեմն հայ է մենախօսեց, ի՛նչ երջանկութիւն... այսօր իսկ գործի՞ պիտի սկսիմ...

Եւ յաջողեցաւ։ Աղուոր երիտասարդի, իր զարդացումին, ընկերական դիրքին (որովհետև հրեայ վաճառականին տեղը անցեր էր տասնըհինգ օրէ ի վեր) անունին համբաւովը դիւրութիւնով կրցեր էր յարաբերութեան մէջ մտնել Սիմոնեան ընտանիքին հետ։

Օրիորդ Սիրանոյշ Սիմոնեան հետզհետէ ճանչցեր էր երիտասարդ Յովսէփեանին մտքին հակումները, նախընտրութիւններուն սահմանը, չփորձելով ճանչնալ սակայն, շատ մը դիւրահաճ և թեթև աղջիկներուն պէս, ոտոր անցեալ կեանքին մանրամասնութիւնները։ Քիչ եաքը իրարու սիրտ բացեր էին և նշանուած էր Ժիրայր առանց խորհելու, առանց անդամ մը անդրադառնալու իր սիրական մեռած կնոջը վրայ։ Երբեմն այնքան դիւրին եղանակով մը մարդ կեանքի մէջ կը յաջողի։ Յովսէփեան բաղդը ունէր աւելի երկարօրէն չտառապելու, չմաշելու խէալի մը եսակէ վազող, մղձաւանջ մը հետապնդող հաղարաւոր երիտասարդներուն պէս։

Ազատ դաստիարակութիւնով սնած, համարձակ աղջիկ մը՝ Օրիորդ Սիմոնեան, միշտ կը մերժէր հիմակ իր ֆրանսացի ուսուցչուհիին ընկերակցութիւնը։ Անգլիերէն, գերմաներէն կը խօսէր և քանի մը տարուան մէջ ֆրանսերէն ալ սորված էր, լեզու մը ուրուն մէջ այնքան զօրաւոր չէր սակայն, միւսներուն չափ։ Յովսէփեան գերմաներէն գիտէր և ֆրանսերէնը ուսումնասիրած էր Բարիզցիի մը պէս։ Զէին ձանձրանար, ամէն օր կը տեսնէին զիրար, և Ժիրայր, ինչպէս բոլոր անհամբեր ու աճապարող սիրողները, տարիներ կը փնտռէր վայելելու, աւելի՛ մօտէն չօշափելու համար արձանացին այդ վէս գեղեցկութիւնը։

Մինչև այն տեղն դեռ ձեռքը միայն կրցեր էր համբուրել, երբ օր մը, սրտին մէկ անկիւնը նշանուածին իրանը դրկեր էր վերջապէս, ոտոր դէմքին թաւշագեղ ու դեղձի, բերնի ջուրերը վազցնելիք սարսռուն հեշտանքը ծծելով։

Այն իրիկունը երջանիկ և դոհ, դուն վերադարձաւ։

Երբ սենեակը մտաւ, աչքին զարկաւ, ախուր զուգադիպութիւնով մը, մեռնող կնոջը մեծադիր պատկերը, որ իրեն կ'ոգասէր կարծես։ Մէկէնի՛մէկ դողաց... կը խաբէր Նատինը ուրեմն... այն

պաշտելի կինը որուն միշտ հաւատարիմ մնալ խոստացած էր։

— Ահ, ըսաւ, ինչ անգութ եմ եղեր, ես որ ինքզինքս մեղադրել կը մտածէի կնոջս մահէն վերջը, ես որ ապրիլ չէի ուզեր և աշխարհ պարապ, բոլորովին մութ կը տեսնէի... ինչ ճիւաղային սիրտ է սա մարդերունը... ա՜յ քան փոփոխութիւն...։

Վայրկեան մը նայուածքը կնոջը մեռած աչքերուն մէջ սուզեց, ապահովուելու համար թէ վշտացած էր իրեն, թէ չպիտի ներէր ընաւ։ Ինք որ երդում ըրած էր իրմէ զատ մէկը չսիրել, իրմէ զատ մէկուն համակրութիւն ցոյց չտալ։ Թաշկինակը հանելով գրպանէն, սրբեց աչքերը, որոնք թրջած էին յանկարծ։ Անդամ մըն ալ նայեցաւ պատկերին, կարծես անոր անուշ նայուածքը հիմակ յանդիմանութիւն կը ժայթքէր իրեն երեսին։

Յաջորդ օրը ժամադրութիւն մը ունէր օրիորդ Սիմոնեանի հետ։ Ամբողջ գիշերը մաքառեցաւ ժամադրութեան գնալու կամ չգլխոնուելու որոշումներուն դէմ։ Եւ իբրև թէ առաջին անգամ Նոսինին խոստմնադրուած եղած ըլլար, անորոշ փոփոխամտութիւնով մը մտածեց որ եթէ չերթար չա՛տ գէշ զաղափար մը տուած պիտի ըլլար իր մասին։ Պիտի ենթադրուէր որ ինք ալ խաբող մըն է, կիներուն ետևէն վազող մը, սիրաբեր բզքոտող մը պարզապէս։ Եթէ երթար՝ իր կինը նորէն խաբած պիտի ըլլար, վիրաւորած, արհնած պիտի ըլլար Նոսինի յիշատակը։ Խիղճը աւելի ծանրօրէն պիտի կշռէր իր սիրտին մէջ։ Մեղանչումի և պարտականութեան այս կրկնակ մտածումներուն խորը պահ մը դանդաղեցաւ, դալարուեցաւ։ Վերջապէս որոշեց այցեցումս մը ղրկել նշանածին, հիւանդութիւն կեղծելով, օր մը աւելի՛ խորհելու համար ինքզինքին ու իր առջի սէրին վրայ։

Օրիորդ Սիմոնեան այցեցումը առնելուն պէս, անմիջապէս հաղորդեցաւ և փութաց երթալ Ժիրայրը տեսնել։

Յովսէփեան դարձի չէր գացեր այդ օրը։

— Կ՚երևայ թէ սոսկալի գիշեր մը անցուցած ես, բարեկա՛մս։ Ինչ ունիս... ըսաւ Սիրանոյշ, աչքերը յառելով անկողինին վրան գտնուող դեղեցիկ կնոջ պատկերին։

— Ինչ պիտանամ, սիրելի՛ս, պզտիկ անհանգստութիւն մը...։

Յովսէփեանի դէմքը յանկարծ աւելի դունատած էր։ Կարմրած աչքերը իրենց շուրջը սեւութեան շրջան մը ձգեր էին։ Երիթացած շրթունքները իրարու կը զարնուէին։ Վրան արտասովոր բան մը կար...։

— Իրա՛ւ հիւանդ ես դուն, ըսաւ Օրիորդ Սիմոնեան, ուշադրութիւնով զննելով Ժիրայրի դէմքը. քեզի պիտի ուշադրեմ ես... բայց ո՞վ է սա ազուոր կինը, տեսնեմ...։

— Ֆրանսացի ծանօթ դերասանուհի մը ... Ահ, անունը չեմ յիշեր այս պահուս ...։

Աղջիկը իրեն մօտենալով ձեռքերը կը սեղմէր սիրավառ կերպով։

Երիտասարդին մատները ջղաձգօրէն կը պրկուէին դեռատի աղջկան փափուկ ձեռքին մէջ։

Ելեքտրական հոսանք մը պտըտեցաւ երակներուն մէջ։ Կիրքի, հեշտանքի, տենչանքներու ողողում մը ծածկեց երևակայութիւնը։ Աչքերը պահ մը իրենց առջի փայլը տալին։ Վառիլ սկսան։ Այտերը վարդագունեցան թեթեւօրէն։

Կնոջ երևոյթով, նրբիրան, գեղանի աղջկանը մատները կը շոյէին իր դէմքը։ Ոտքի վրայ կենալու ուժ չունենցաւ։ Աթոռ մը առաւ ու վրան ինկաւ։ Այդ վարկեանին նորէն նշանածէն զատ մէկը չէր տեսներ աչքերուն առջև։ Գիշերուան ծոյքերները դագրած էին ուղեղին մէջ, և կամաց կամաց, երիտասարդ աղջկանը պաշտելիօրէն զգլխիչ փոյփոյանքին տակ կ'զգար որ կը վերակենդանանայ, կ'ոգեւորուի։ Հիմակ իր վրայ եկած հակած էր։ Շունչէն թարմ բուրում մը կը խնկարկուէր իր ռնգունքներէն ներս։

Սիրանոյշի լանջքը իր ամէն մէկ շնչառութեանը աւելի կը մօտենար Ժիրայրի գլխուն, և այս վերջինը կ'զգար որ ճերմակ թափանցիկ հագուստի մը մէջ պատնէշուած աղջկանը կուրծքերը կ'ըսպառնային դուրս պոռթկալու, դուրս նետուելու։ Թևերը անզգալաբար նշանածին մէջքին անցուց, և աչքերը գոց՝ անոր այրող շրթունքները ելը վնտռէր համբուրելու համար։

Կէս թմրութեան, արբշռանքի, սիրոյ գինովութեան այս զգայացունց պահուն, ուր երկուքն ալ արձանացած կը մնային, իրարու փաթթուած և գալարուելով հեշտանքի ներարկումէն. Սիրանոյշ առաջին անգամ ըլլալով կ'ըմբոշխնէր պոչտումի հոսանուտ հրայրքը։ Սրունքները կը դողային և հեռզհեռ ինքզինքին գիտակցութիւնը կը կորսնցնէր։ Ժիրայր կը շփոթէր, կը դեղեւէր, կը տարակուսէր։ Իր մատներուն, յիշատակներուն, զգայութիւններուն խառնակ իրերայաջորդութեան մէջ կը կարծէր թէ Սիրանոյշի խանդավառութիւնով, մեղքի ծարաւով բոցավառող աչքերուն խորէն Միւսին յանիսկայս անմահ նայուածքներուն կոխոտրդանքը կը խմէ։ Կը կարծէր թէ միւսին գգուանքները կը պոռնէին իր այտերուն վրայ, և թէ միւսէն պատճառուած վայելքներուն ցնորեցնող սարսուռները կը վազէին իր մարմնին վրայ։

Այդ հիանդագին վիճակին մէջ կ'ենթադրէր որ Նատինի ուրուակա՛ն է՝ զինքը գրկողը, իր վրայ ճնշողը, մնռնող կինը զոր այնքան սիրած էր։

Երբ իր բազուկներուն բռնանդումը քակեց, ընկրկելով, ոտտամսելով ադերսեց.

— Պիտի խնդրէի որ մինակ ձգէիր զիս, տկար կ'զգամ ինքզինքս, չա՛ս տկար։

Սիրանոյշ տեղի տուաւ։

Դեռ Օրիորդ Սիմոնեան տունին դուռնէն դուրս չէր ելեր, Ժիրայր հաղուեցաւ արագօրէն։ Կուռք մը նստաւ և Զալաթիա գնաց ուղղակի։ Գործերը կարգադրեց ու յաջորդ օրը, Զորեքշաբթի մը, Բարիզ ճամբորդեց անմիջապէս։

Երբ իմացաւ Սիրանոյշ նշանածին յանկարծական և խորհրդաւոր մեկնումը, սպշուքիտնով խորհեցաւ էրիկ մարդերուն զգացումներուն վրայ։ Չկրցաւ երբէք գաղտնիքին տեղեակ ըլլալ և միշտ, իր աղջկան կեանքին մէջ յիշեց այդ երիտասարդը որ «զինքը խաբելով փախեր գայեր էր»։

ՎՐԻՊԱԿ

Էջ	Տող	Սխալ	Ուղիղ
36	10	կ'մերձայնեն	կ'մերկայնեն
43	12	աշխատիլ	աշխարհը
105	15	սիրում	սերում
109	2	Հուսք Բանք	Հուսկ Բանք

ՀԱՍԱՐԱԿԱՅԻՆ ԱՐՁԱԳԱՆՔ

Շատ դպրոցականներ կ'կրկնեն Ասանք ատէպ կակազողներ են միայն։ Կարելի՞ է ազդուագէս ուղղել այսպիսիները։ Այս մասին շահեկան փորձեր կատարուած են վերջերս Անկլիոյ մէջ։ Նախնական կրթութեան ճանաչուած ուղղիչ մը՝ Պ. Եըրսլէյի յանձնած է այս փորձերը կատարելու պաշտօնը։ Պ. Եըրսլէյ դասարանի մը մէջ հաւաքած է քառասունի չափ կակազող մանուկներ, մանչ և աղջիկ, անոնց աւանդելու համար արտասանութեան դասեր՝ լեզուի կակազումները անհետացնելու յատուկ նորագոյն մեթոտի մը համաձայն։ Այս կակազումները ընդհանրապէս արդիւնք են շընչելու և արտաբերելու թերի եղանակի մը։ Պ. Եըրսլէյ իր դասերը շարունակեց վեց շաբաթ, շաբաթը վեց օր և օրական չորս ժամ աւանդելու պայմանով։ Ձեռք բերուած առաջին արդիւնքները զոհացուցիչ են։ Անհաւատալի թէ ի՞նչ եղանակաւ կ'կատարուին այս փորձերը։ Առաջին երկու շաբաթներուն մէջ կէս ժամ առտու և կէս ժամ իրիկունը կ'յատկացուին տաստիճանական վարժութիւններու, նպատակ ունենալով զօրացնելու շնչառութեան մըկանները. վանկերը ճայթիւնով և ձայները երկարաձիգ ու եղանակաւոր կերպով հանել տալով արտաբերել կ'սորվեցնեն։ Դասախօսութեան վերջին մասը յատկացուած է՝ շնչառութեան զուգընթացաբար ձայնի աստիճաններուն վարժութեան՝ շարժումներու կշռոդութեամբ։ Աշակերտները բարձր ձայնով կ'կարդան, զատ զատ կամ ամէնքը միասին, չափահար գործիքով նշանակուած չափին համաձայն։ Վերջին երկու շաբաթներուն մէջ կ'բացատրուին այն սկզբունքները զորս տղաք պիտի գործածեն իրենց տունը՝ ծնողներու հրահանգներուն ներքև։ Այս դրութիւնը մեծ յարատեւութիւն կ'պահանջէ թէ՛ ուսուցչին և թէ աշակերտին կողմէ, բայց այժմ անիկա ցոյց տուած է իր արժէքը և կարելի է լուրջ արդիւնքներ ակնկալել անկէ եթէ դասերը կրկնուին մինչև որ կակազումը բոլորովին դադրի։ Ճանաչաժողովի տեղեկագիրը կ'յուսայ թէ այս մասնաւոր դասախօսութիւնները հետզհետէ պիտի շատնան և քիչ առնէն ամեն կրթական հաստատութիւններու ծրագրին մէջ պիտի ընդունուին։ Տեղեկագիրը միւնոյն ժամանակ կ'յանձնարարէ այս նպատակին համար բոլոր վարժապետանոցներու մէջ հաստատել նախապատրաստական դասընթացքներ, ինչ որ ապահովապէս պատուական նորութիւն մը պիտի ըլլայ զոր կ'արժէ որդեգրել։

Պէրլինցի բնախօս մը՝ Տօքթ. Էմիլ Քէօնիկ, որ ծանօթ է արդէն կարևոր աշխատութիւններով, վերջերս հրատարակած է տեսակ մը որ շատ քաջալերիչ չէ մարդկային կեանքի ապագային համար։ Պ. Քէօնիկ կ'հաստատէ թէ մարդիկ չարաչար գործածած են իրենց ոյժերը և բնախօսական կազմութիւնը, և այսպէս աւելի ընդունակ եղած են հիւանդութիւններու։ Շատերու վրայ կ'տեսնուի գործարաններու վատաներում մը, և որովհետև բնախօսական այս վիճակը կը փոխանցուի սերունդէ սերունդ, սակիկ առաջ եկած է տեսակի ընդհանուր այլասերում մը։ Քէօնիկ ասոր ապացոյց կ'նկատէ նախ քաղցկեղի հիւանդութեան անհեթիօրէն յարաճուն հանգամանքը զոր մեծ մասով կը վերագրէ արդի մարդուն բարդ կեանքին։ Կ'աւելցնէ թէ սիրտի հիւանդութիւնները հետզհետէ աւելի յաճախագէպ կ'դառնան և որոնք շատ անգամ արդիւնք են այն ճնշումին զոր ի գործ կ'դնէ արիւնը երակներու և շնչերակներու ներքին կողերուն վրայ՝ չափազանց աշխատութեան, գործունէութեան, արագութեան, ամէն տեսակ յոգնութիւններու հետև նրով։ Սակիկ զատ կ'հաստատէ թէ մարդուն ընտանիքը հետզհետէ կ'վատասերի, և թէ ակռաներու փտութիւնը և կորուստը այս բանին կ'նպաստեն վրդովիչ համեմատութիւններով։ Ասկէ կը հետևցնէ թէ եթէ մարդիկ շարունակեն իրենց ապրելակերպը արդի կարգեցեալ քաղաքակրթութեան

պահանջներուն համաձայն, ճակատագրօրէն և կարծուածէն աւելի շուտ պիտի գայ վայրկեան մը ուր ֆիզիքական անհանդուրժելի տառապանքներէ առաջ եկած անձնասպանութիւնները ամէնօրեայ իրողութիւններ պիտի դառնան։ Այս յոռետեսութիւնը ի հարկէ քիչ մը չափազանց է և ինչ ինչ տեսակէտով՝ ճշմարտազանց, բայց ճշմարտութեան հիմի մը վրայ հաստատուած է։ Անուրանալի է թէ, բացառութիւնները մէկ կողմ թողլով, մարդկային կեանքը ողջպահիկ կանոններէ երես կ'դարձնէ և այս իսկ պատճառաւ կ'կարճի կամ կ'խանգարի։ Մարդ հետզհետէ աւելի նուազ կ'հաճնայ թէ իր մեծազոյն հարստութիւնը առողջութիւնն է։ Անիկա ըստ հաճոյս կ'մսխէ զայն՝ իր հայրենի ժառանգութեանը երկու ձեռքով վատնող զաւակի մը պէս։ Զինու մէջ առաքինութեան մրցանակներ կ'տրուին այն մարդոց որոնք գիտեն վերծ մնալ հիւանդութիւններէ։ Խելացի բան մը պիտի ըլլար այսօրինակ սովորութիւն մը հաստատել քիչ մը ամէն տեղ։

Գերմանական նորագոյն վիճակագրութիւն մը կ'հաստատէ թէ ծանօթ երաժիշտներուն մէջ ամենէն աւելի առատ արտադրող երգահանները եղած են Մոցարտ և Շիւպէր։ Արդարև, երկուքն ալ իրենց երիտասարդ հասակին մէջ մեռած են, առաջինը 35 տարեկան և երկրորդը 31 տարեկան։ Մոցարտ թողած է 626 նուագներ և Շիւպէր 791։ Սէպաստիէն Պախ թողուց 1102 կտոր, բայց 65 տարեկան մեռաւ։

Օրուան գրական դէպքն է 2200 տարիէ ի վեր մեռած կատակերգակ բանաստեղծի մը յայտնութիւնը։ Նեղոսի ափունքը անչան գիւղի մը մէջ գտնուած են Մէանդրի կատակերգութիւններէն չորս մեծ հատուածներ։ Արդ, Մէանդրի հարիւրութը կտոր Յատերախաղերէն հազիւ քանի մը տրամախօսութիւններ ծանօթ էին մինչև հիմա։ Ինչ որ աւելի հետաքրքրական է թերևս, սա է թէ գտնուած բնագիրները լիովին կ'արդարացնեն փառքը յոյն բանաստեղծին զոր գրականութեան պատմիչները՝ նախնեաց հաւատքին համաձայն՝ Թէրանսէն և Լատիներէնէն առաջ կ'դնէին։

Ռուս ժողովուրդին թշուառութեան պատճառներէն մէկն ալ ապահովապէս ալբոլականութիւնն է որ ահռելի համեմատութիւններ կ'առնէ Ռուսիոյ մէջ։ Տարաբաղդ մարդոց պէս՝ ժողովուրդը իր վիշտերը արբեցութեան մէջ կ'խեղդէ։ 1907 տարուան առաջին հինգ ամիսներուն մէջ ծախսուած օղիին (վոտքա) քանակութիւնը աւելի շատ է քան ամբողջ 1906 տարուան մէջ սպառած օղիին։

«Երբ Ֆրանսացի մը ինքն իր վրայ գէշ կ'խօսի, կըսէր օր մը Բայլրօն, մի՛ հաւատար, ինքզինքը զովելու համար է։» Ֆրանսացիր շատ կ'սիրեն իրենք զիրենք քննադատել։ Ֆրանսական բարձրագոյն կրթութեան կծու քննադատ մը՝ Պ. Ֆերդինան Լօ՝ չարասէր հաճոյքով մը բողոքութիւնը ըրած է Գերմանիոյ և Ֆրանսայի համալսարաններուն համար ծախսուած գումարներուն։ Բայց կ'մոռնայ կամ անտես կ'անցնի սա պարագան որ Գերմանիա 56 միլիոն բնակիչ ունի, այսինքն աւելի մեծ թիւով հարկապարներ, մինչ Ֆրանսայի բնակչաց թիւն է 39 միլիոն։ Կ'մոռնայ նաև թէ Գերմանիա աւելի շատ ուսանողներ չունի։ Ցեղոյ գերմանական հին համալսարանները 5 միլիոնէն աւելի եկամուտ ունին։ Ուրեկ կ'հետեւի որ եթէ իրօք Գերմանիա տարին 31 միլիոն կ'ծախսէ իր բարձրագոյն կրթութեան համար և Ֆրանսա 21 միլիոն, այս վերջինին մէջ իւրաքանչիւր հարկապարտ միջին հաշուով 54 սանթիմ կուտայ և մէն մի գերմանացի 56,50 սանթիմ։ Տարբերութիւնը ո՛չ ահագին է և ոչ ալ անպատուաբեր։ Հիմակ իրաւ է թէ Ռէյնի միւս կողմը ամէն տարի ժամանակակից պատմութեան վրայ հրատարակուած գործերը Ֆրանսայի մէջ հրատարակուածներէն երեք անգամ աւելի են և հին պատմութեան վրայ հրատարակուած գործերը 50 անգամ աւելի։ Բայց այս աշխատութեան որակը ֆրանսականներէն աւելի՞ թէ անոնց հաւասար արժէք ունի։ Ա՛յս է խնդիրը։

Անցեալ տարի պղինձին գինը շատ սուղ էր։ Սակայն քան տարիէ ի վեր պղինձի արտադրութիւնը եռապատիկ աւելցած է, այնպէս որ 1886ին պղինձի արտադրութիւնը հասած է 217000 թոնոյի և 1906ին 700000ի։ Միայն թէ ճարտար-

արուեստի մէջ պղինձի ոսկեռումը ա՛լ աւելի արագ յաւելում մը ունեցած է։ Վերջապէս պղինձի հանքերը ոսկեռելու վրայ են։ Երբեմն Անկլիոյ մէջ Քօրնուալլի դքսութիւնը պղինձի մեծագոյն քանակութիւնը կ հայթայթէր. այսօր Միաց.-Նահանգներուն կ'պատկանի առաջնութիւնը. յետոյ կուգան Մեքսիկա և Բերու։ Գալով Սպանիոյ պղինձի հանքերուն, անոնք ալ նուազելու վրայ են։ Պղնձի այս սղութիւնը իր ազդեցութիւնը ունեցաւ մինչև իսկ այգեգործական տագնապին վրայ։

Իրաւի որթատունկերը կ'դարմանեն պղինձի ծծմբատով. արդ, ա՛ռ՛ աւաջ այդ նիւթին 100 քիլոն կ արժէր 50 ֆր. մինչդեռ այս տարի 90 ֆրանքի բարձրացաւ։ Վերջերս պղինձի գլիները կրկին ինկան Ֆրանկ մը առաջ բերելով Միաց.-Նահանգներուն մէջ

Նիւ-Եօրքի մէջ՝ Սակարանին մօտերը մինչև իսկ ամենափոքր կրպակները ա՛յնքան սուղ վարձագին մը ունին որ մէկ քառակուսի ոտք տարածութեամբ պզտի՛կ անկիւն մը վարձելու համար՝ հարկ է նոյնչափ տեղ տօլարներով ծածկել։ Շիլդ անունով սիկառավաճառ մը մօտերս կալուածատէրէ մը վարձու բռնած է փոքրիկ անկիւն. մը ուր հազիւ երկու հոգի կրնան սղմիլ, վաճառորդը և գնորդը, և որուն համար տարեկան վարձք կ'վճարէ 7500 տօլար կամ 37000 ֆրանք։ Գործին մէջէն անմնաս ելլելու համար պէտք է որ օրը իւրաքանչիւրը 50 սիկար պարունակող 3760 տուփ սիկար ծախէ և այն ատեն սու մը անգամ չպիտի շահի։ Իր յոյսը դրած է այն անցորդներուն վրայ որոնց թիւը օրական կէս միլիոնի կը հասնի։ Ծաղկավաճառ մըն ալ՝ աւելի սուղ վարձք մը կ'վճարէ։ Պուլվէյի մէջ կօշիկ ներկող մը մինչև անցեալ յունիսին տարեկան 50000 ֆրանք կ վճարէր մէկ քառակուսի ոտք տեղի համար ուր կը դնէր իր տուփը։ Այս մարդը ընդերկրեայերկաթուղիի շինութեան առթիւ ստիպուեցաւ իր տեղը փոխել և հիմայ 75000 ֆրանքի բարձրացած է իր նստած անկիւնին տարեկան վարձագինը, զոր կ'վճարէ առանց առարկութեան, որովհետև օրէ օր կ հարստանայ։ Եւ ամէն բան այս համեմատութեամբ է։

Իտալացիները **Մանուկներու Թագուհի** կ'անուանեն իրենց վեհապետուհին՝ մանուկներու համար ունեցած գորովին և սէրին պատճառաւ։ Երբ իր առջինեկ զաւակը Եօլանտ իշխանուհին աշխարհ եկաւ, Թագուհին գայթակղութիւն պատճառեց՝ արքունիքի տիկիններուն՝ իտալական վաղեմի սովորութիւնները չի յարգելով։ Փոխ նակ կոստներու մէջ փաթաթելու իր նորածին աղջիկը, անկիւնական երկայն հագուստը հագցուց անոր։ «Երախաներու սրունքները ոտքի հարուածներ տալու համար շինուած են, կ'ուզեմ որ իմ փոքրիկս ալ կարող ըլլայ ուզածին պէս շարժել իր տոտիկները։» Այս կերպով լուսցուց ձանձրացուցիչ դիտողութիւնները։ Մանուկներու համար իր բարեսրտութիւնը դասական դարձած է բովանդակ Իտալիոյ մէջ։ Իրեն համար ամենամեծ հաճոյք մըն է մասնակցիլ մանուկներու զուարթութեան, մանկական հանդէսներ սարքելու։ Իր սիրական զբաղումն է այցելել որբանոցները ուր իր շնորհալի ազնուութիւնը արեւու ճառագայթ մը կ'բերէ փոքրիկ լքեալներուն։

Կատուները շատ կ'յարգուին Անկլիոյ մէջ։ Նոյնինքն Ալէքսանտրա Թագուհին յիսունի չափ կատու ունի որոնցմէ տասներկուքը իր մանաւոր շնորհները կը վայելեն։ Սպասեակ մը պաշտօն ունի հսկելու անոնց հանգստութեամբ վրայ և ընտիր կերակուրներ մեծարելու անոնց։ Եթէ անոնցմէ մէկը անհանգստութիւն մը ունենայ՝ անմիջապէս արքունի անասնաբոյժը կ'բերուի և բուժական քննութեան արդիւնքը իսկոյն կ'հաղորդուի Թագուհիին, իբր թէ իր սիրականներէն մէկը եղած ըլլար հիւանդը։

ԽՄԲԱԳՐԻՆ ԷՋԸ

ՑԱՌԱՋԻԿԱՅ ԹԻՒԻՆ

Յառաջիկայ Թիւին համար բացի ներկայ Թիւին մէջ երեւցող աշխատակիցներու կարեւոր մէկ մասէն, որոնց հաւանութիւնը ստացած ենք կրկին երեւելու, երկրորդ եռամսեային մէջ պիտի հրատարակենք ողբացեալ Կորիւն վարդապետի «Լեռներու Սրբութիւն»ը բանաստեղծական արձակ մէկ յօդուածը զոր տեղի անձկութեան պատճառով չկրցանք ներկայ Թիւին մէջ զետեղել։ Յաջորդին Թողուցինք նաեւ մեր մնայուն աշխատակցին՝ Տիար Կ. Նաւասարդի Թարգմանութիւնը՝ ներկայ Թիւին համար խոստացուած։

Մեզմէ անկախ պատճառներով ստիպուեցանք չհրատարակել Մելքոն Ասատուրի պատմուածքը «Մէկ հատիկը» զոր ծանուցած էինք նոյն իսկ «Ա. Մամուլ»ի 9րդ Թիւին մէջ՝ եռամսեայի բովանդակութիւնը հրատարակելու առթիւ։

ՑԵՏԱՄՆԱՑՆԵՐԸ

Մեր աշխատակիցներու մէջ խստութիւն դրած չըլլալու համար Թուականի կարգով ուշ հասածները Բ.րդ Թիւին Թողուցինք, որոնց կարգէն են նաեւ համակրելի Տօքթ. Մ. Վահէի խիստ հետաքրքրական տեղագրական մէկ յօդուածը եւ Թլկատինցիի համով հոտով, երկարաշունչ մէկ վէպը, մասնաւորապէս եռամսեայներուն համար յօրինուած։

Ա. ԾԱՌԱՄՍԵԱՑ

Երկրորդ եռամսեայն մեզի համար ենք հրապարակ հանել Մայիսի 15ին, հետեւաբար կ'խնդրենք մեր աշխատակիցներէն իրենց յօդուածները մեր ձեռք հասցնել առաւաւելն մինչեւ Մարտ ամսոյ 25ը, այդ Թուականէն վերջ հասածները պիտի ստիպուինք Թողուլ երրորդ Թիւին։

Ուրախութեամբ կ'արձանագրենք մանաւանդ՝ որ բացի մեր բաժանորդներէն եւ ընթերցողներէն, որոնք միշտ հաստակրութիւն ցոյց տուին մեր այս ձեռնարկին, զրագէտ դասակարգն ալ անտարբեր չգտնուիր, եւ այժ կուտայ մեր ջանքերուն իր ինքնաբեր աշխատակցութեամբ։

ԱՌԱՋԱԲԻՒ ԳԻՆ

Այս առաջին Թիւը բացառաբար 5 զրուշի պիտի ծախուի հատով, այս կարգադրութիւնը յարմար դատեցինք որպէսզի ամեն ոք, իր նմոյշ, կարող ըլլայ գնելու ու դատելու մեր գործը, ապահով ենք որ յուսախաբ չպիտի ըլլան ընթերցողը եւ յաջորդական Թերթերուն յօժարակամ պիտի շարունակեն վճարել 7 զրշ. նախապէս որոշեալ գինն՝ որ նոյնպէս մատչելի գին մ է։

Խմբագիր-Տնօրէն Մ. ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ ՈՐԴԻ ✠ Տպագրութիւն Մ. ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ ՈՐԴԻ

ԱՐԵՒԵԼՔ.— Օրաթերթ Ազգային, Գրական և Քաղաքական.—Տէր եւ Տնօրէն՝ ԳԱՐԵԳԻՆ ՊՕՅԱՃԵԱՆ։ Բաժանորդագին՝ Կ. Պոլսոյ համար 80, 45 դրչ. Գաւառ. 108, 60, Արտասահման 25, 20 ֆր. հատը՝ 10 փարա։ Ղալաթիա Կ. Պոլիս։

ԱՐՇԱԼՈՅՍ.— Պատկ. Հայաթերթ ամենօրեայ. — Ներքին, Ազգային, Քաղաքական, Գրական, Գիտական և Առևտրական.— Տէր եւ Տնօրէն՝ ԲԱՐՍԵՂ ՔԷՇԻՇԵԱՆ։ Բաժ. Իզմիրի՝ 80, 40, 20դ. Պոլսոյ և Գաւառ. 108, 54, Արտ. 25, 18 ֆր. հատը 10 փր.

ԱՒԵՏԱԲԵՐ.— Շաբաթաթերթ Կրօնական, Ուսումնական, Ընտանեկան և Քաղաքական. — Տնօրէն - Խմբագիր՝ Հ. Մ. ԱԼԷՆ։ Բաժ. 30 դ. Արտասահման 7. 50 ֆր. հատը 30 փր. Պայպըլ Հաուզ Կ. Պոլիս։

ԲԻԶԱՆԴԻՈՆ. — Հայաթերթ Ամենօրեայ. — Ազգային, Քաղաքական, Գիտական։ Տէր եւ Տնօրէն՝ ԲԻԶԱՆԴ ԲԷՋԵԱՆ։ Բաժ. 100, 50, 25 դ. Գաւառ. 120, 60, 30 դ. Արտաս. 40, 36 ֆր. 20, 18, 9 ֆր. հատը 10 փր. չաբաթ օրերը 20 փր.։

ԲԻՐԱԿՆ.— Առևտրական Շաբաթաթերթ։ Գնահատուած Օսմ. Առևտր. Սենեակէն։ Բաժանորդագրութիւն 60 դրչ. 13 ֆր. 5 ռպ. հատը 40 փարա, Մէհմէտ Փաշա խան թիւ 12 Սթամպուլ։

ԼՈՅՍ.— Պատկ. Շաբաթաթերթ.—Խմբագիր՝ ՍՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆ.— Բաժանորդ. տարեկան 50, 25 դր. Գաւառ. 60, 30, Արտասահման 12 ֆր. հատը 40 փարա, Պապը Ալի ճանապէսի 38 Կ. Պոլիս։

ԾԱՂԻԿ.— Պատկ. Շաբաթաթերթ Տղոց և դպրոցականներու համար.— Խմբագիր՝ ՅԱԿՈԲ ՏԷՐ ՅԱԿՈԲԵԱՆ։ Բաժ. Պոլսոյ և Գաւառ. 30 զրչ. Արտասահ. 7 ֆր. հատը 20 փարա, Ղալաթիա Գուրչում խան թիւ 7 Կ. Պոլիս։

ՀԱՆՐԱԳԻՏԱԿ.— Պատկ. Շաբաթաթերթ.— Տնօրէն-Խմբագիր՝ ՎԱՀԱՆ ՓԱՓԱՋԵԱՆ։ Բաժ. Կ. Պոլսոյ համար 50, 25 զրչ. Գաւառ. 54, 27, Արտասահ. 12, 6 ֆր. հատը 40 փր. Պապ Ալի Ամատուլեան տպարան թիւ 52 Կ. Պոլիս։

ՁԷՐԻՏԷԻ ՇԱՐԳԻՑԷ.— Բոլիթիգիյէ, Մելլիյէ, Թիւճարիյէ, Սարրաֆիյէ վէ Իլիյէ։ Սահիպ վէ Միւտիրի՝ ՅԱԿՈԲ Տ. ՃԻՎԼԷԿԵԱՆ։ Ապօնէ Սթամպոլ 140, 70, 40զ. Թաշրա 150, 80, 45զ՝ Էճնէպ 32 ֆր. Թանէսի 20 բարա, Պապը-Ալի թիւ 20։

ԱԱՍԻՍ.— Շաբաթաթերթ Ազգային, Գրական, Գիտական և Բաղաքական։ Տնօրէն-Խմբագիր՝ ԵՆՈՎՔ ԱՐՄԷՆ։ Բաժանորդագին Պոլսի և Գաւառ. 60 զրչ. Արտասահ. 14 ֆր. Պապ-Ալի թիւ 38։

ԱՆԶՈՒՄԷԻ ԷՖԷԵԱՐ.—Հայաթերթ Աւաւօտեան.— Ներքին, Ազգային, Քաղաքական, Գրական, Գիտական և Տնտես.— Տէր եւ Տնօրէն՝ ՅՈՎՀ. Ֆ. ԴԱՅՍԷՐԵԱՆ։ Բաժ. Պոլսոյ 80, 50զ. Գաւառ. 108, 60զ. Արտ. 25, 14ֆր. հատ. 10 փ. 38 Պապ-Ալի Կ. Պ.

ՓՈՒՆՋ.— Շաբաթաթերթ, Ազգային, Գրական, Գիտական և Քաղաքական.— Պատսխ. Տնօրէն Ս. ՋԷՕՄԼԷԲՃԵԱՆ։ Բաժ. Պոլսոյ 50, Գաւառ. 54, Արտասահ. 12 ֆր. Պալըգ - Բազար, Նաֆիէ խան թիւ 16 Կ. Պոլիս։